

Földváry Miklós István
EGY ÚZUS SZÜLETÉSE

I.

MŰHELYTANULMÁNYOK

4.

MŰHELYTANULMÁNYOK 4.

FÖLDVÁRY MIKLÓS ISTVÁN

EGY ÚZUS SZÜLETÉSE

A Chartvirgus-pontifikále és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században

I.

Argumentum Kiadó

—

ELTE BTK Vallástudományi Központ

Liturgiátörténeti Kutatócsoport

BUDAPEST 2017

Készült az OTKA K 78680 (Középkori pontifikálék Magyarországon)
és K 109058 (A nyugati liturgia változatainak kutatása) kutatási programjainak,
illetve az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával.

ISBN 978-963-446-795-3

© Argumentum Publishing House, 2017

© Földváry Miklós István, 2017

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or translated in any form, by print, photoprint, microfilm, microfiche, digital copy or any other means without written permission from the publisher.

PRINTED IN HUNGARY

TARTALOMJEGYZÉK

RÖVIDÍTÉSEK	7
A CHARTVIRGUS-PONTIFIKÁLE JELENTŐSÉGE	9
A KÖZÉPKORI PONTIFIKÁLÉK.....	10
A kutatás és a kiadások története	10
A római pontifikále és előzményei	11
A nem-római pontifikálék	12
A liturgikus tartalom problematikája	14
Módszertani problémák.....	14
Az eddigi kutatás eredményei és megoldatlan kérdései	15
A műfaj problematikája.....	16
A püspöki ordók egymáshoz rendelése.....	16
A nagy szakramentáriumok	18
Az <i>Ordines Romani</i>	20
Kitérő: nem püspöki ordók a pontifikáléban.....	21
Kezdetleges pontifikálék	22
A <i>Pontificale Romano-Germanicum</i>	22
Redukció és rokon műfajok kialakulása	25
A klasszikus pontifikále	26
Összefoglalás	27
A FÖNNMARADT MAGYARORSZÁGI PONTIFIKÁLÉK.....	27
Az Esztergomi benedikcionále	28
A Zágrábi pontifikále	30
A Veszprémi pontifikále	32
BNF Lat. 1219.....	35
Magyarországon használt Durandus-pontifikálék.....	36
Egyéb vonatkozó források.....	37
A Pray-kódex.....	37
Kottás esztergomi misszale és breviárium, kiegészítő források.....	38
Ordináriuskönyvek.....	38
Rituálék	39
Pálos források.....	39
A CHARTVIRGUS-PONTIFIKÁLE LEÍRÁSA.....	40
Könyvészeti adatok.....	40
Órzási hely	40
Anyag, állapot, terjedelem, méret.....	41
Betűírás, későbbi kezek bejegyzései	42
Oldalkép, helyesírás, nyelvtan.....	44
Hangjelzés.....	46

A Chartvirgus-pontifikále neumái és a magyar notációk.....	46
Notátorok	47
Összegzés	51
Díszítés, kötés, használat	51
KUTATÁSTÖRTÉNET	52
Franjo Fancev	53
Germain Morin.....	53
Dragutin Kniewald	54
Karsai Géza	55
Nausica Morandi	57
Radó Polikárp	58
Zoran Hudovský és Miho Demović	64
Szendrei Janka.....	64
Török József.....	67
Dobszay László.....	68
Herbert Schneider.....	69
Somogyi Szilvia	71
Madas Edit	72
Saját korábbi hozzájárulásaim	73
KOR ÉS EREDET	75
Datálás.....	75
Eredet	77
A Hartvik-hipotézis.....	77
Ki más lehetett Chartvirgus püspök?.....	82
Patrocíniumok	85
Alternatív módszerek az eredet meghatározására	91
SZERKEZET ÉS TARTALOM	93
A szerkezet egységei és szintjei	93
Műfaj és tágabb környezet	96
A minta: egy PRG-típusú, kétkötetes pontifikále	96
A Zágrábban használt pontifikálék egymáshoz való viszonya	97
Egy esztergomi őspontifikále?	98
SZÖVEGHAGYOMÁNY	99
Rubrikák.....	99
Források: az évkör ceremoniális rubrikái	100
Külföldi és magyar referenciák.....	101
Töredékes maradványok: Pécs és Eger	103
Új, egységes rubrikák: Zágráb és a pálosok.....	103
A rubrikák eredete.....	104
A rubrikák redakciói.....	105
Liturgikus szövegek	107

RÖVIDÍTÉSEK

AER	De antiquis Ecclesiae ritibus (MARTÈNE)
BNF	Bibliothèque nationale de France
BNS	Breviarium notatum Strigoniense (Prága, Strahovská knihovna DE I 7)
BrS	Breviarium Strigoniense
BS	Benedictionale Strigoniense (Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 89)
BSB	Bayerische Staatsbibliothek
CA	Codex Albensis (Graz, Universitätsbibliothek 211)
H	Hartvik-agenda (Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 165)
KMTL	Korai Magyar Történeti Lexikon (KRISTÓ — ENGEL — MAKK)
MNS	Missale notatum Strigoniense (Pozsony, Archiv Mesta EC Lad. 3 & EL 18)
MS	Missale Strigoniense (DÉRI)
OA	Ordinarius Agriensis (DOBSZAY)
OCC	Ordines de celebrando concilio (SCHNEIDER)
OR	Ordines Romani (ANDRIEU)
OS	Ordinarius Strigoniensis (FÖLDVÁRY)
OSzK	Országos Széchényi Könyvtár
P	Pray-kódex (Budapest, OSzK MNy 1)
PGD	Durandus-pontifikále: Pontificale Guillelmi Durandi (ANDRIEU)
PL	Patrologia Latina
PR	„Tridenti” pontifikále: Pontificale Romanum (SODI—TRIACCA)
PR12	XII. századi római pontifikále: Pontificale Romanum s. XII (ANDRIEU)
PR13	XIII. századi kuriális pontifikále: Pontificale Romanum s. XIII (ANDRIEU)
PRG	Német–római pontifikále: Pontificale Romano-Germanicum (VOGEL)
PV	Pontificale Vespremiense (Budapest, OSzK Clmæ 317)
PZ	Zágrábi pontifikále (Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 124)
SAn	Supplementum Anianense (DESHUSSES)
SGF	Sacramentarium Gelasianum Francorum (DUMAS)
SGr	Sacramentarium Gregorianum (DESHUSSES)
SGV	Sacramentarium Gelasianum Vetus (MOHLBERG)

A CHARTVIRGUS-PONTIFIKÁLE JELENTŐSÉGE

A jelen kiadás tárgyát képező kézirat egy XI. század végi pontifikále, a középkor központi magyar liturgiaváltozata, az úgynevezett esztergomi úzus kialakulásának és archaikus korszakának legfontosabb tanúja. Tartalmazza a zsinat, az egyházirend fokozatairól való lefokozás és az azokba való visszahelyezés, a kiközösítés és a visszafogadás, az egyházi év rendhagyó szertartásai, a bűnbánat és a betegek kenete rítusát. Eredetére közvetlen történeti adatokból nem lehet következtetni, de liturgikus tartalma az esztergomi székesegyházhoz kötődik. A XIII. század elején már biztosan Zágrábban használták, valószínűleg keletkezése után nem sokkal, a XI. század vége felé került oda. Máig a zágrábi székesegyházi könyvtár gyűjteményében, a Knjižnica Metropolitana-ban vagy Metropolitanska Knjižnica-ban őrzik MR 165-ös jelzet alatt.

A magyar szakirodalom a benne szereplő Chartvirgus püspöknév, illetve a műfaj meghatározását illető bizonytalanság miatt Hartvik-agendaként vagy Hartvik agenda pontificalis-aként ismeri, az alábbiakban ezért én is a H sziglummal utalok rá. Ugyanakkor kénytelen leszek megcáfolni néhány téves, vagy legalábbis valószínűtlen föltevést, amelyet a vele foglalkozó tanulmányok egy része évtizedek óta tényként kezel. Elsősorban a H győri keletkezése, műfajának kevert volta és a magyar úzusok északfrancia eredete tartozik közéjük.

A H jelentőségét két megállapításban foglalhatom össze:

(1) A magyar liturgiátörténet szempontjából a H az első olyan forrás, amelynek anyagát nagyrészt végig lehet követni egy, a XVI. századig tartó hagyományozási folyamatban. Szertartásainak elemzésével kimutatható, hogy mi változott, illetve mi maradt állandó a magyar úzusokban, azaz mi esetleges, mi korhoz kötött, és mi tekintendő „hungarikumnak”; hogy későbbi forrásaink variálódása történeti vagy regionális jellegű, és végső soron azt, hogy mikor és hogyan, azaz milyen műhelyben, milyen források fölhasználásával, milyen hatások közepette jött létre a magyar liturgiaváltozat, közelebről pedig a prímási szék, Esztergom úzusa.

(2) Az egyetemes liturgiátörténet szempontjából az esztergomi úzus paradigmaticus jelentőségű. Ez és a köré szerveződő magyar úzuscsalád az a liturgiaváltozat, amely egész Európában a legnagyobb területen maradt mintegy 600 éven át lényegében egységes. Keletkezése és elterjedése átgondolt és jól szervezett, „zöldmezős beruházás” eredménye volt. A H ennek az úzusnak első jellegzetes forrása. Időben közel áll az úzus föltételezett kezdeteihez, koncepciója nagyvonalú és összefogott. Jellegzetességeinek folytonossága a későbbi magyar hagyománnyal nyilvánvaló, azonban e jellegzetességek nem vezethetők le egyetlen ismert külföldi hagyományból sem.

A H tehát egy úzus keletkezését engedi megfigyelni in statu nascendi: abban a még meleg, képlékeny állapotában, amikor tudós szerkesztője vagy szerkesztői a római rítus korabeli gyakorlatának és változatainak fölényes ismeretében, annak lényegét tiszteletben tartva, mégis alkotó módon, ízléssel és szellemesen hoznak létre egy friss és nagyra törő hagyományt. Ezt tanulmányozva mintegy laboratóriumi körülmények közt válik érzékelhetővé, hogy hogyan értelmezte, hagyományozta és alakította a középkori ember a liturgikus úzusokat.

A KÖZÉPKORI PONTIFIKÁLÉK

A középkori pontifikálékat kétféleképpen lehet megközelíteni. Ahhoz, hogy a velük kapcsolatos tudományos eredményeket és problémákat áttekintsük, előbb ezt a két megközelítést kell szétválasztani.

(1) Az első lehetséges megközelítés a liturgikus tartalomé. A pontifikále legszűkebb értelemben vett tárgyát a latin liturgia azon szertartásai képezik, amelyek püspöknek vannak fönntartva, egyszerű áldozópap nem végezheti őket. Ilyen például a papi rendek föladata, a szüzek konsekrációja, az apát vagy apátnő beiktatása, a királykoronázás, a templom dedikációja, az egyházi szerek és öltözetek megáldása, a bérmálás, a vezeklők kivetése és visszafogadása, a nagycsütörtöki olajszentelés, a zsinat, a kiközösítés és annak feloldása, az ünnepélyes főpapi áldás, stb. Ide sorolhatók még a nem püspök által végzett, de a püspök életéhez, működéséhez kapcsolódó rítusok, amilyen a püspök utazása, fogadása, részvétele a misén és a zsolozsmán, a vele való liturgikus bánásmód, amikor beteg vagy haldoklik. Mindezeket egyenként püspöki ordóknak nevezzük. Ezek szempontjából a pontifikále kutatása a püspöki ordók kutatását jelenti.

(2) A másik lehetséges megközelítés a műfajé, vagyis azé a liturgikus könyvtípusé, amelynek a püspöki ordókat kellene tartalmaznia. Márpedig ez a műfaj nem mindig és nem mindenütt felel meg a püspöki ordók összességének. A középkori pontifikálék nagy része következetesen magába foglal számos nem szigorú értelemben püspöki ordót is, és megfordítva: többségük nem foglalja magába a püspöki ordók mindegyikét. A liturgikus tartalom és a műfaj közti feszültség azonban nem tűnik véletlenszerűnek: a tényleges pontifikálék fölépítése, tartalmi válogatása, fejezeteik sorrendje gyakorlati megfontolásokra, történelmi tendenciákra és területi vagy intézményi hagyományokra enged következtetni. A műfaj szempontjából ezek kimutatása, azonosítása jelenti a pontifikále kutatását.

A kutatás és a kiadások története

A kutatás előrehaladásának mérföldkövei az egyes források fölfedezése, megjelentetése és elemzése voltak. Ennek következtében a liturgikus tartalom kutatása mindvégig összekeveredett a műfaj kutatásával.¹ A szövegkiadásokat és a hozzájuk kapcsolódó tanulmányokat hasznos két csoportra osztani: azokéra, amelyek a római pontifikále történetét tárják föl, illetve azokéra, amelyek egy-egy helyi hagyomány bemutatására készültek.

¹ A téma mértékadó áttekintései: VOGEL: *Medieval Liturgy* 225–271; RASMUSSEN: *Les pontificaux du haut moyen âge* 9–32. és 431–512. Ezek összefoglalása: PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques* 204–220. Magyar ismertetésük saját eredményeimmel kiegészítve: FÖLDVÁRY: *Liturgikus könyvek* 16–21. és 30–31. Ez és minden alább idézendő, publikált vagy készülő írásom megtalálható az Eötvös Loránd Tudományegyetem klasszika-filológiai tanszékeinek honlapján, saját profilom alatt: <http://class-phil.elte.hu/latin/munkatarsak/foldvarymiklosistvan>.

A római pontifikále és előzményei

Ami a *Pontificale Romanum*-ot (PR)² illeti, ez volt az a liturgikus könyv, amely a leg hamarabb vált egységessé és kizárólagossá a latin rítusban. Az úgynevezett tridenti pontifikále első kiadása (editio princeps) 1595–1596-ban jelent meg. A tridenti könyvek között a PR volt az egyetlen, amelyet a pápa, ez esetben VIII. Kelemen úgy hirdetett ki, hogy egyszersmind betiltotta nemcsak az összes többi egyházmegye pontifikále, hanem a római pontifikále korábbi kiadásainak használatát is.³ A szigorúan egységes PR szinte semmit nem változott utolsó, 1961-es kiadásáig.⁴ Ez a XXIII. János-féle kiadás is csak egyes ordók elhagyása vagy egyszerűsítése, rövidítése révén tér el az előzményektől.⁵ Míg tehát a misszale, a breviárium és főleg a rituále szintjén az újkornak is volt némi élő tapasztalata a hagyományok különbözőségéről,⁶ addig a pontifikále évszázadokon át a megkövesedett érinthetlenség benyomását keltette.

A pontifikále egységesezése nem az újkorban kezdődött. A PR lényegében nem egyéb, mint XV–XVI. századi római redakciója annak a pontifikálénak, amelyet a XIII. század vége felé Durandus Vilmos mende-i püspök, kánonjogász és liturgista szerkesztett (PGD). Az ő összeállítása annyira sikeresnek bizonyult, hogy mindjárt keletkezése után és az azt követő századokban számos püspöki szék, köztük Róma is önként magáévá tette. Az egységesezési folyamatnak tehát csak záróaktusa a PR kihirdetése. A fő tényező nem az uniformizáló tridenti szellem vagy a pápai önkény, hanem egy helyi döntésekből összeálló, de egész Európára érvényes hajlandóság volt.

A forráskutatásra tehát az a feladat várt, hogy a PGD mögé lásson, azaz föltárja azt a hagyományozási sort és kompozíciós eljárást, amely hozzá vezetett. Jóllehet már XVI–XVIII. századi tudósok is nagy érdemeket szereztek régi pontifikálék és püspöki ordók föltárása terén,⁷ érdeklődésük antikvárius jellegű volt: a liturgikus régiségekre, ritkaságokra volt érzékeny. A műfaj módszeres földolgozása Michel Andrieu úttörő munkásságával és kiváló szövegkiadásával vette kezdetét. Ő jelentette meg előbb a római pontifikále XII. századi (PR12) és XIII. századi, úgynevezett kuriális változatát (PR13),⁸ a PGD-t, majd az *Ordines Romani*-t (OR), a latin rítus legkorábbi ismert normaszövegeinek gyűjteményét, amelyben a nagy szakramentáriumok mellett a pontifikálék legfontosabb forrását ismerte föl.

² A főszövegben rövidítve idézett tételekre a lábjegyzetekben nem hivatkozom, ld. a bibliográfiát.

³ DYKMANS: *Le Pontifical Romain révisé* 150–157.

⁴ Facsimile: SODI—TONIOLO: *Pontificale Romanum. Editio typica*.

⁵ Az eltéréseket táblázatban szemlélteti SODI—TRIACCA: *Pontificale Romanum. Editio princeps* XVII–XXI.

⁶ A tridenti zsinat után is megmaradt vagy fölelevenített szerzetesrendi (ciszterci, karthauzi, premontrai, dominikánus, sarus kármelita) és székesegyházi (Lyon, Milánó, Toledo, Braga) változatokról ld. KING: *Liturgies of the Religious Orders*; Uő: *Liturgies of the Primatial Sees*.

⁷ CASSANDER: *Ordo Romanus de officio missæ*; HITTORP: *De divinis catholicae Ecclesiae officiis et mysteriis*; MABILLON: *Museum Italicum*; MURATORI: *Liturgia Romana vetus*; AER.

⁸ Ennek újabb kiadása GOULLET—LOBRICHON—PALAZZO: *Le pontifical de la curie romaine au XIIIe siècle*.

Kezdettől fogva tisztában volt az általa X. századi Német-római pontifikálénak (PRG) elnevezett forrástípus jelentőségével, amely az OR és a nagy szakramentáriumok tartalmát közvetítette a római pontifikálék felé. Kiadásra is előkészítette: a PRG legterjedelmesebb, 50. ordója az OR utolsó köteteként már Andrieu halála után, de még az ő neve alatt jelent meg, a teljes PRG-kiadást azonban már Cyrille Vogel publikálta Reinhard Elze közreműködésével, Andrieu kéziratot hagyatékát fölhasználva. Az OR, a PRG és a római pontifikálék után már csak finomítani kellett a képet. Niels Krogh Rasmussen a PRG-nél korábbi vagy vele egykorú, úgynevezett kezdetleges pontifikálék bemutatásával árnyalta az OR és a PRG közti átmenetet, Marc Dykmans pedig a PGD és a PR közti átmenetet tárta föl.⁹ Így állt össze egy látszólag egyenes vonalú fejlődéstörténet, amelyet ma a római pontifikálé történetével szokás azonosítani. Főbb szakaszai az alábbiak:

- (1) VI–XI. század: az *Ordines Romani* és a nagy szakramentáriumokba foglalt ordók
- (2) IX–XI. század: kezdetleges pontifikálék
- (3) X–XI. század: *Pontificale Romano-Germanicum*
- (4) XII. század: a római pontifikálé első változata
- (5) XIII. század: a római pontifikálé második (kuriális) változata
- (6) XIII. század: Durandus Vilmos pontifikáléja
- (7) XV. század: a Durandus-pontifikálé római redakciói
- (8) XVI–XX. század: *Pontificale Romanum*

A nem-római pontifikálék

Ami a nem római pontifikálékat illeti, mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy mit értünk a liturgia rómaisága alatt. A legszűkebb értelemben rómainak Róma és a szuburbikárius egyházmegyék órómai vagy másként —kifejező német terminussal— „stadtrömisch” úzusát értjük, amely az Alpokon túli tájaktól és részben Itáliától is elkülönül. Ezt, amennyiben egyáltalán helyreállítható, csak az OR bizonyos darabjai, a *Sacramentarium Gregorianum* (SGr)¹⁰ és részben a *Sacramentarium Gelasianum* régibb változata (SGV)¹¹ képviselik. Megengedőbb értelmezés, ha azokat a liturgiákat nevezük rómainak, amelyeket a Városban valaha is celebráltak, tekintet nélkül eredetükre. Ha így vesszük, a római források közé sorolható a PR12, a PR13, a PGD római redakciói és a PR. Végül az órómai hagyományokból levezethető vagy azokra hivatkozó úzusok mindegyikét is nevezük olykor rómainak, de ez a jelen kutatásban félrevezető lehet, ezért kerülni igyekszem, és inkább beszélek latin vagy nyugati liturgiáról.¹²

Ebből következik, hogy a fent vázolt történeti képlet csak látszólag egyenes vonalú. A kezdetleges pontifikálék, a PRG és a PGD nem-római mozzanatokat vegyítenek

⁹ RASMUSSEN: *I. m.*, DYKMANS: *I. m.*

¹⁰ Korábbi kiadásai LIETZMANN: *Das Sacramentarium Gregorianum nach dem Aachener Urexemplar*; MOHLBERG—BAUMSTARK: *Die älteste erreichbare Gestalt des Liber sacramentorum anni circuli der römischen Kirche*.

¹¹ Korábbi kiadása WILSON: *The Gelasian Sacramentary*.

¹² Ebben az értelemben használja a terminust FÖLDVÁRY: *The Variants of the Roman Rite*.

órómai elemekkel, és ezek keverékével hatnak vissza a tulajdonképpeni római liturgiára. Így, bár beépülnek a római úzus hagyományozásába, egyszersmind nem római úzusoknak is tanúi. A keveredés és a kölcsönhatás jóval korábbi és nagyobb mértékű annál, hogy élesen különválaszthatnánk a két típust, de az egyszerűség kedvéért a római és Róma-környéki hagyománycsoportot egy, később a pápai dokumentumokban használt megfogalmazás mintájára (*intra montes* és *ultra montes*) ciszalpinnak, a nem rómaiakat pedig transzalpinnak nevezem. (Ez azért jelent leegyszerűsítést, mert ebben az értelemben az itáliai —tehát földrajzilag Alpokon inneni—, de nem római hagyományok is a „transzalpin” körbe tartoznak.) Az OR némelyike, a kezdetleges pontifikálék, a PRG és a PGD éppúgy értelmezhetők a transzalpin pontifikálék összefüggésében, mint a rómaiakéban.

A többi transzalpin pontifikále szövegkiadásait itt nem tárgyalom egyenként.¹³ Azt emelem ki csupán, hogy ezek a kiadások a rómaiakkal szemben nem állnak össze kronológiai vagy tipológiai rendszerré. Igen egyenetlen, hogy hol, mikor és mely pontifikálékát ítélték a kutatók kiadásra érdemesnek. A ma rendelkezésre álló kiadások a legjobb esetben is csak a római hagyomány párhuzamos szövegeire hivatkoznak, holott hozzájuk való viszonyuk sokszor többszörösen közvetett. Bármennyire értékesek is tehát egy-egy templom és kor vonatkozásában, még az adott intézmény liturgiátörténetére nézve sem mindig lehet belőlük megalapozott következtetésekre jutni.

Két kiváló munka mutat a transzalpin pontifikálék teljesebb és rendszerszerűbb megértése felé, egyikük a liturgikus tartalom, másikuk a műfaj szintjén:

(1) Ami a liturgikus tartalmat illeti, Herbert Schneider elkészítette az egyik püspöki ordó, a zsinattartás összkiadását (OCC). Ez ma az egyetlen olyan munka, amely egy bizonyos időhatárig vélhetően az összes ismert forrásra való tekintettel igyekszik bemutatni egy ordó kifejlődését és változatainak rendszerét, és ezzel példát ad más ordók hasonló igényű feldolgozására. Schneider könyvének köszönhetően egy-egy zsinat-

¹³ A modern kiadásban megjelent korai pontifikálékát GAMBER: *Codices liturgici Latini antiquiores* alapján áttekinti RASMUSSEN: *I. m.* 420–427. Ezek: AMIET: *Pontificale Augustanum*; METZGER: *Zwei karolingische Pontifikalien vom Oberrhein*; BARRIGA PLANAS: *El sacramentari, ritual i pontifical de Roda*; TURNER: *The Claudius Pontificals*; MAGISTRETTI: *Pontificale in usum ecclesie Mediolanensis*; MARTINI: *Il cosidetto Pontificale di Poitiers*; GREENWELL: *The Pontifical of Egbert*; BANTING: *Two Anglo-Saxon Pontificals*; CROSNIER: *Sacramentarium ad usum Æcclesie Nivernensis*; AVERY: *The Relation of the Casanatense Pontifical ... to Tenth Century Changes in the Ordination Rites at Rome*; DOBLE: *Pontificale Lanelatense*; WILSON: *The Benedictional of Archbishop Robert*; UNTERKIRCHER: *Das Kollektar-Pontifikale des Bischofs Baturich von Regensburg*. Más összefüggésben szintén Rasmussen idézi: WARNER—WILSON: *The Benedictional of St Aethelwood*; WOOLEY: *The Canterbury Benedictional*. Néhány saját kiegészítés: POQUET: *Rituale seu mandatum*; HENDERSON: *Liber pontificalis Chr. Bainbridge*; WORDSWORTH: *The Pontifical Offices Used by David de Bernham*; DEWICK: *The Metz Pontifical*; STRÖMBERG: *Den pontifikala liturgin i Lund och Roskilde*; ARX: *Das Klostrituale von Biburg*; OBERTYŃSKI: *The Cracow Pontifical*; PODLEŚ: *Pontyfikat Płocki*; GROS I PUJOL: „El Pontifical de Vic”; „El Pontifical romà de Vic”; PZ, GYUG: *Liturgy and Law*. — A műfaj jellegzetes tartalmára és szerkezetére vonatkozó megfigyelések mintegy 300 pontifikále és rituále indexelésére (egységes rendszer szerinti tartalmi leírására) épülnek, amelyek az usuarium.elte.hu/books/3_other katalógusrész „Contents” fülei alatt, illetve az adatbázis „Ceremonies” menüpontjából érhetők el.

ti ordó fölépítése önmagában is fontos jelölője lehet az azt tartalmazó kódex eredetének, rokonsági viszonyainak. Ám azt is be kell látni, hogy a zsinat nem a legösszettebb, nem a legjellemzőbb és nem is a legnagyobb számban fennmaradt püspöki ordó. Schneider munkája nagyszerű teljesítmény, mégis csak előképe annak a még nagyobb munkának, amelyet a püspöki ordók mindegyikével lenne kívánatos elvégezni.

(2) Ami a műfajt illeti, Richard Kay közreadta a kéziratos pontifikálék, benedikcionálék és püspöki ordókat tartalmazó szakramentáriumok katalógusát.¹⁴ Ebben 1249 kéziratos tétel mellett az elveszett, a tévesen pontifikáléként vagy benedikcionáléként azonosított és a nyomtatott tételeket is leírja. Kay katalógusa nemcsak az elsődleges tájékozódásban segít, hanem viszonyítási alap is azoknak, akik az elvileg földolgozható forrásállomány méretéről, tér- és időbeli kiterjedtségéről, arányairól akarnak fogalmat alkotni.

A liturgikus tartalom problematikája

Módszertani problémák

A középkori liturgikus kéziratok a római rítust változatok sokaságában tartalmazzák. A szövegek és a gesztusok készlete kiterjedt és nagy mértékben közös, de az anyag tényleges válogatása és elrendezése igen eltérő. Ez érvényes már a misére és a zsolozsmára is, de a változatok szinte áttekinthetlenné válnak azoknál az ordóknál, amelyeknek szerkezete a miséhez és a zsolozsmához képest kevésbé szilárd, terjedelme viszont jelentős vagy akár jelentősebb, így a püspöki ordók többségénél is. A liturgiaelemzés fő módszertani problémája az, hogy a változatokat elsősorban diakron vagy szinkron rendszerként közelíti-e meg.

(1) A diakron megközelítés a változatokat egyazon leszármazási sor részének látja, és valamiféle családfában (stemma) igyekszik elhelyezni. Nagy jelentőséget tulajdonít az egyes források korának: a korábbiakat eredetibbnek, a későbbieket leszármaztatottnak ítéli, ezért az utóbbiakat az előbbiekből akarja levezetni, megérteni. A liturgiát magában való, folklorisztikus képződménynek tekinti, amelyben az új elemek vagy külső hatás, vagy intézményes reform eredményei. Reflektáltan vagy reflektálatlanul, de ez a látásmód jellemző mind a pontifikálék római hagyományának kutatástörténetére, mind Schneider monográfiájára, és ebből a szemléletből vezethető le, hogy a transzalpin pontifikálék kutatói jellemzően a római hagyomány párhuzamos szövegeinek környezetében helyezik el az általuk kiadottakat. Magatartásukat a klasszikus szövegkritika módszere, az evolucionista történelemszemlélet és az újkori katolikus Egyház központosított liturgikus joga is megerősíti.

¹⁴ KAY: *Pontificalia*. A kéziratok leírása itt könyvtári katalógusokra és másodlagos irodalomra támaszkodik, így a datálásra és az eredetre vonatkozóan nem mindig perdöntő. A katalógus történetéről, elveiről és problémáiról: UÓ: *Pontificalia. A Global Checklist of Latin Manuscript Pontificals and Benedictionals*

(2) A szinkron megközelítés központi fogalma az úzus. Eszerint a változatok tartós, erős identitással rendelkező jelenségek, különbségük emberi döntés és tervezés, fennmaradásuk tudatos hagyományörzés eredménye. Az úzusok természetüknél fogva folytonosak, vagyis ugyanaz az egyházi intézmény csak ritkán és részlegesen módosít szokásain. Ebből kifolyólag a források kora többé-kevésbé közömbös mindaddig, amíg az úzust hordozó egyházi intézmény önazonossága fennáll. A történelmi változásokat az úzus fogalma nem zárja ki, de másodlagossá teszi: a változások az úzuson belül hoznak létre korhoz kötött szubvariánsokat. E megközelítés nagyobb bizalommal van a liturgia gazdagabb adatolt korszaka, a XV–XVI. század akár nyomtatott forrásai iránt, a szórványos korai anyagot hajlamos ennek fényében értelmezni. Én magam személyes fogékonyságom és kutatói tapasztalataim alapján is ezt a megközelítést részesítem előnyben. Elképzeléseimet egy készülő módszertani vázlat és esettanulmány első fejezeteiben fejtettem ki.¹⁵

A két megközelítés csak akkor kerül kibékíthetetlenül szembe egymással, ha a diakron szempontot a római rítus úzusainak mindegyikére ki akarjuk terjeszteni, vagy ha tagadni próbáljuk az úzusok közti részleges kölcsönhatásokat. Ha ezt nem tesszük, mindkettőből hasznos eredményekre juthatunk, hiszen az ugyanazon úzushoz tartozó, de különböző források összevetéséből következtetni lehet az úzus történelmi változásaira, az úzusok átfedéseiből, közös vonásaiból pedig rokon csoportjaikra vagy leszármazási viszonyaikra. Az úzus általánosított fogalom: egyetlen forrással sem azonos, csak a hozzáférhető források mindegyikét feldolgozva vonatkoztatható el. Éppen ezért egyetlen, mégoly reprezentatív forrás sem abszolút jelentőségű. Történelmi változásai teszik fölismerhetővé leglényegesebb jegyeit, más úzusokkal való kapcsolatai rokonságát és tágabb környezetét. A középkori liturgia kutatása tulajdonképpen az úzusok kutatása, azaz inkább leíró, semmint történelmi diszciplína, inkább tipológia, mint genealógia. De az úzusok történetiségükben és egymáshoz való viszonyukban mutatják meg igazi egyéniségüket, ezért a tipológia csak történelmi-összehasonlító elemzésre épülhet.

Az eddigi kutatás eredményei és megoldatlan kérdései

Mindezt előrebocsátva teszem föl a kérdést: vajon mennyiben járult hozzá a pontifikálék kutatásának imént bemutatott, fő vonulata a liturgikus tartalom megértéséhez?

Ami Rómát illeti, meglehetősen. A biztosan Rómában használt pontifikálék ordói egyazon úzus történelmi stádiumait jelenítik meg. Hitelesen lehet belőlük következtetni a római úzus maradandó jellegzetességeire, történelmi változásaira, az őt kívülről ért impulzusokra.

Ami viszont a latin Nyugat egészét illeti, szinte semmit nem tudunk, és amit tudunk, az is félrevezető. A Rasmussen által kiadott kezdetleges pontifikálék saját úzusuk archaikus korszakának tanúi, kapcsolatuk mind az OR-rel, mind a PRG-vel köz-

¹⁵ FÖLDVÁRY: *A római rítus változatainak kutatása* 7–18. Megközelitésem sokat köszönhet annak a módszernek, amellyel Dobszay László és tanítványai dolgoztak föl zsolozsmahagyományokat pl. a CAO-ECE sorozat (Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europæ) keretei között.

vetett, Róma úzusához pedig közvetlenül nincs közük. Mivel válogatásuk kronológiai alapon történt, liturgikus tartalmuk nélküli a tágabb összefüggést. Hasonlóan problematikus a PRG értelmezése. Egyes szövegei római ordókból vagy szakramentáriumokból eredeztethetők, más szövegek pedig épp a PRG révén kerülnek a római pontifikálékba, legkésőbb a PGD közvetítésével. De honnét, hogyan és miért kerültek a PRG-be ezek a szövegek? A nem pontosan megragadható frank, gallikán vagy germán szubsztrátumra való hivatkozás egy nagyrészt dokumentálatlan múlt homályába vezet vissza, és nem is mindig igazolható. Végül pedig a PGD forrásbázisa sem merül ki a PRG-ben és a római pontifikálékban. Fölvesz és közvetít szövegeket, amelyeknek eredete éppolyan bizonytalan, mint a PRG „új” anyagaié.

A többi transzalpin pontifikále keletkezéséhez sem jutunk közelebb, ha a római hagyomány forrásaihoz viszonyítjuk őket. A legkorábbiak is csak véletlenszerű emlékei egy-egy liturgikus szöveg, gesztus vagy struktúra meglétének. Maga a jelenség nem a forrással keletkezett. Módszertanilag akkor járunk el helyesen, ha az ordókat mint öntörvényű alkotásokat elemezzük és helyezzük el az azonos úzushoz tartozó ordók történeti sorozatában, majd az illető ordónak az úzusra nézve megkülönböztető jelentőségű változatát hasonlítjuk össze más, vele egyenrangú változatokkal. Egy transzalpin pontifikále nem a római pontifikálék elfajzása, hanem egy, a rómaival párhuzamos úzus képviselője. Jóllehet feladatunk azonosítani azokat a pontokat is, amelyekkel a római hagyományhoz kapcsolódik, hangsúlyoznunk kell, hogy jellegzetes pontjai éppen azok, amelyekben eltér a római hagyománytól.

A középkori pontifikálék liturgikus tartalmának elemzése tehát kezdetleges fokon áll. A Schneider-féle kísérlet példaértékű, de mivel a zsinat viszonylag ritka és atipikus ordó, ráadásul Schneider genetikus megközelítésben tárgyalja, nem alkalmas az úzusok természetének és rendszertanának bemutatására. A kutatást a római liturgia minden ordójára kiterjesztve kellene folytatni,¹⁶ körülbelül abban a formában, ahogyan Edmond Martène gondolta el a XVII. században *De antiquis Ecclesiae ritibus* (AER) című monumentális művét,¹⁷ de az úzus fogalmát mindvégig szem előtt tartva. Egy-egy szövegkiadásban pedig addig is úgy célszerű földolgozni a források liturgikus tartalmát, hogy az egy reménybeli „Új Martène”-be, a római rítus nagy „Usuarium”-ába minél könnyebben legyen beépíthető.

A műfaj problematikája

A püspöki ordók egymáshoz rendelése

A pontifikálék alapegysége műfaji értelemben is az ordó, vagyis egy-egy szertartás szövegének és rubrikáinak lejegyzése. Szemben a misével és a zsolozsmával a püspöki or-

¹⁶ Ha nem is az OCC teljességével, de léteznek ilyen kísérletek a XVII. század óta pl. a bűnbánat, a betegek kenete vagy az egyházirend témájában. Ezekre a megfelelő ordók elemzésénél hivatkozom.

¹⁷ Forrásainak azonosításához, modern kodikológiai leírásához nélkülözhetetlen segédkönyv MARTI-MORT: *La documentation liturgique de Dom Edmond Martène*.

dók nem alkotnak szerves sorozatot. Míg a mise és a zsolozsma azonos szerkezetben tartalmaz sok változó szöveget a liturgikus év keretei között, addig a pontifikále elszigetelt szertartásokat tartalmaz. Ha illeszkednek is a liturgikus évbe, lefolyásuk mindig ugyanolyan, vagyis nem ordináriumból és propriumból tevődnek össze. Ebből következik, hogy mindegyikük megáll önmagában, de a leghosszabb sem tölt meg egy egész kötetet. Összekapcsolásuk valamilyen liturgikus könyvtípusban hasznos, de nem szükségyszerű.¹⁸

Ehhez járulnak bizonyos gyakorlati megfontolások. A mise és a zsolozsma egy közösségre vetítve mindig ugyanabban a templomban és ugyanannak a templomnak ugyanazokban a tereiben zajlik. Könyvei ezért jellemzően statikusak, mintegy a berendezés részei, pl. az oltáron, az olvasóállványon, az ambókon, az éneklőszéken vagy a stallumokban található. A püspöki ordók viszont jellemzően mozgékony szertartások. Egyrészt azért, mert tág teret járnak be, és olyan helyszíneken is igényelnek könyvet, ahol a könyvtartó nincs beletervezve a berendezésbe, pl. a keresztkútnál vagy a templom kapujában. Másrészt azért, mert sokszor nem a katedrálisban folynak, hanem a püspök és asszisztensei kiszállását föltételezik pl. egy templomszentelés vagy a szüzek konszekrációja helyére. A püspöknek egyébként is kiváltsága, hogy könyvét nem állványon tartják, hanem külön szolgálattelvő, a librifer kezeli akkor is, ha trónnál vagy faldisztóriumnál celebrál.

Mindebből három következmény származik: (1) Az egyik, hogy a püspöki ordók az őket tartalmazó könyvekben sorozattá szerveződnek, de a sorozat összetétele és sorrendje esetleges. (2) A másik, hogy gyűjteményes kötetekben olvashatók, amelyek a szertartást minden szövegével és rubrikájával, tényleges lefolyása szerint közlik. A mise és a zsolozsma anyagát a konventliturgiában hasznos és gazdaságos külön könyvekbe csoportosítani aszerint, hogy kik és hol szólaltatják meg az illető szövegtípust, de a pontifikále anyagával ez ritkán fordul elő. (3) Végül a harmadik következmény az, hogy a pontifikále nem lehet túlságosan nagy vagy súlyos könyv. A püspöki ordók közül egyszerre mindig csak egyre van szükség, így sem a librifert, sem utazáskor a poggyászt nem érdemes túlterhelni. A tridenti korszakban is szokás volt, hogy a pontifikálét nagyalakú, de vékony és könnyű füzetekre szedték szét,¹⁹ a II. vatikáni zsinatot követő reformliturgiában pedig nincs is pontifikále, sem pedig rituále: az ordók független kötetekbe kerülnek.²⁰

A pontifikále mint műfaj története tehát mindenekelőtt annak a története, hogy mely ordókat, milyen összeállításban és milyen szempontok alapján csoportosítottak kötetekbe. Amennyire nem informatív a római hagyomány kizárólagos tárgyalása a liturgikus tartalom szintjén, annyira gyümölcsöző a műfaj vonatkozásában. A klasszi-

¹⁸ A problémát, hogy tudniillik mi a definíciója egy pontifikálénak, és hol húzódnak a műfaj határai, érzékletesen mutatja be KAY: *Pontificalia. A Global Checklist of Latin Manuscript Pontificals and Benedictionals* 197–199.

¹⁹ Ilyen köteteket a magam részéről a londoni Westminster Cathedral könyvtárában találtam.

²⁰ Az 1968-ban 'Pontificale Romanum' címen kiadott kötet valójában csak az ordinációkat tartalmazza. Később a 'Pontificale' kifejezés is elmarad, helyét az 'Ordo' veszi át.

kussá vált kritikai kiadások reprezentatív mintát és autentikus képet adnak a pontifikále fejlődéséről.

A nagy szakramentáriumok

A pontifikále kialakulásának első fázisa az úgynevezett *libellus*, amelyben egyetlen ordó felel meg egyetlen kötetnek. Habár a liturgikus könyvek történetéről szóló szakirodalomban a *libellus* alapfogalomnak számít, inkább csak következtetni lehet rá, a tényleges emlékműanyagban egészen ritka.

Több vagy kevesebb ordó egy kötetbe rendezését nevezzük *ordók gyűjteményének*. A gyűjtemények a teljesség igénye és egységes szervező elv híján vannak. Ennek a megoldásnak emlékei előbb a nagy szakramentáriumok és az OR, utóbb pedig a kezdetleges pontifikálék.

A latin rítus első tulajdonképpeni liturgikus könyve a szakramentárium. Ez tartalmazta a misében a celebráló pap által elmondandó szövegeket. A misén kívüli szertartások először a szakramentáriumok függelékében vagy nagyobb tartalmi egységei között kaptak helyet, illetve azok, amelyek szervesen kapcsolódtak a liturgikus évhez, a főszöveg megfelelő pontján. Az alábbi táblázat azt mutatja be, hogy hogyan illeszkednek a püspöki ordók az SGV szerkezetébe:²¹

(1) A TEMPORÁLÉBA ILLESZTVE

- (a) nyilvános bűnbánat: hatvanad- és ötvenedvasárnap között
- (b) pap- és diakonusszentelés: tavasi kántorböjt
- (c) a katekumenátus rítusai: a nagyböjt folyamán
- (d) vezeklők visszafogadása, olajszentelés: nagycsütörtök
- (e) keresztelés, bérmálás: nagyszombat
- (f) katekumenátus rítusai betegség esetén, eretnekek rekonziliációja: húsvét nyolcada

(2) A TEMPORÁLE ÉS A SZANKTORÁLE KÖZÖTT

- (a) templom és baptisztérium dedikációja
- (b) kisebb papi rendek föladása
- (c) püspökszentelés
- (d) szüzek szentelése

(3) A FÜGGELÉKBEN

- (a) votív szertartások
- (b) házasság
- (c) exodiasztikus rítusok²²
- (d) különféle áldások
- (e) bűnbánat

Ennél is bővebb, de azonos logikát követ az SGV frank redakciója, az SGF,²³ amelynek beosztását az úgynevezett *Sacramentarium Gellonense* alapján szemléltetem:

²¹ Az alább tárgyalt szakramentáriumok és a SAN tartalmáról hasznos áttekintést közöl VOGEL: *I. m.* 65–66., 76–78., 83–84., 86–87.

²² Az 'exodiasztikus' különféle, betegséghez és halálhoz kapcsolódó rítusok összefoglaló terminusa.

(1) A LITURGIKUS ÉVBE ILLESZTVE

- (a) nyilvános bűnbánat, kántorböjtök kihirdetése: ötvenedvasárnap és hamvazószerda között
- (b) a katekumenátus rítusai: a nagyböjt folyamán
- (c) vezeklők visszafogadása, olajszentelés: nagycsütörtök, nagyhét
- (d) keresztelés, bérmálás: nagyszombat
- (e) kántorböjtök kihirdetése: a pünkösöd utáni 3. vasárnap után

(2) A FÜGGELÉKBEN

- (a) különféle áldások a népre
- (b) püspöki áldások²⁴
- (c) imák zsolozsmához és étkezésekhez
- (d) keresztelés, szükségkeresztség, rekonziliáció
- (e) ördögűzés
- (f) templom, szerek és paramentumok szentelése
- (g) egyházi rend²⁵
- (h) apát és apátnő megáldása, szerzetesi rítusok
- (i) szüzek szentelése
- (j) királykoronázás
- (k) házasság
- (l) exodiasztikus rítusok
- (m) vízszentelés
- (n) istenítételek²⁶

Számottevően kevesebb püspöki ordó található a SGr-ban. Ez a könyv a pápai stációs misék használatára készült, így eleve kevesebb anyagot tartalmaz, mint a gelaziánumok. Ha tartalmaz is az eucharisztikus liturgiához közvetlenül nem kapcsolódó rítusokat, azok főleg a könyv központi szakasza, az egyházi év²⁷ előtt és a miseordó után, illetve a függelékben szerepelnek. E rítusok némelyike nem tulajdonképpen szertartásrendként szerepel, hanem csak mint odaillő imák gyűjteménye. A liturgikus évbe illesztett ordók száma a gelaziánumokhoz képest kisebb:

²³ A frank gelaziánum más, gyakran idézett kiadásai pl. MOHLBERG: *Das fränkische Sacramentarium Gelasianum in alamannischer Überlieferung*; CAGIN: *Le Sacramentaire gélisien d'Angoulême*. Ennek újabb kiadása: SAINT-ROCH: *Liber sacramentorum Engolismensis*.

²⁴ A püspöki áldás itt az ünnepélyes főpapi hármásáldást jelenti, szemben az egyszerűbb, szentelményi jellegű áldásokkal, amelyeket természetesen szintén mondhat püspök. A hármásáldások összkiadása: MOELLER: *Corpus benedictionum pontificalium*.

²⁵ Ahol nem részletezem, ott az 'ordinációk' cím az egyházi rend összes fokozatának föladását jelenti.

²⁶ Az istenítételek olyan liturgikus eljárások, amelyekben a felek isteni jelet kérnek az igazság megállapítására. Híres istenítelet pl. a tüzesvas-próba, a forróvíz-próba, a kenyér és sajt próbája, a hidegvíz-próba.

²⁷ A SGr-ban a liturgikus év egyetlen ciklus, nem tagolódik külön temporáléra és szanktoráléra.

(1) A MISEORDÓ ÉS A LITURGIKUS ÉV KÖZÖTT

(a) püspök-, pap- és diakonusszentelés

(2) A LITURGIKUS ÉVBE ILLESZTVE

(a) olajszentelés: nagycsütörtök

(b) a katekumenátus utolsó rítusai, keresztelés, bérálás: nagyszombat

(3) A FÜGGELÉKBEN

(a) templomszentelés

(b) házasság

(c) bűnbánat (csak imagyűjtemény)

(d) szükségkereszttség

(e) vízszentelés

(f) pápaszentelés

A SGr-ből hiányzó, de a gelaziánumokból ismert szövegek és ordók pótlását célozta Aniane-i Szent Benedek pótkötete, a SGr-hoz csatolt, úgynevezett *Supplementum Anianense*.²⁸ A Karoling kortól kezdve a SGr többnyire ezzel kiegészítve terjedt el Európában. A SAn —a miseanyagokhoz képest függelékesen— a következő püspöki ordókat tartalmazza:

(1) A VOTÍV MISÉK SOROZATA UTÁN

(a) tonzúra föladása

(b) szüzek szentelése

(c) oltár, szerek, paramentumok és keresztkút szentelése

(d) vezeklők visszafogadása

(e) exodiasztikus rítusok

(f) ördögűzés

(2) A PREFÁCIÓK SOROZATA UTÁN

(a) püspöki áldások

(b) kisebb papi rendek föladása

Az Ordines Romani

A szakramentáriumok mint reprezentatív papi könyvek nem vagy csak mértékletesen közöltek rubrikákat. A szakramentáriumokból hiányzó tételeket és a ceremoniális utasításokat nem ezek, hanem a mellettük segédanyagként használható OR rögzítették. A fennmaradt kéziratokban ezek az ordók soha nem elszigetelten, hanem gyűjteményekbe csoportosítva olvashatók. Témánk szempontjából az alábbiak érdemelnek figyelmet:²⁹

²⁸ A régebbi szakirodalom Alcuinnak tulajdonította a *Supplementum*-ot. A SGr Deshusses-féle kiadása ezt is tartalmazza.

²⁹ Az OR egyes darabjainak tematikájához, korához, eredetéhez hasznos áttekintést és konkordanciát közöl VOGEL: *I. m.* 191–197.

- (1) Keresztelés: 11 (ld. még a nagyböjti és nagyheti ordókat)
- (2) Egyházi rend: 34, 35, 35A, 35B, 36, 39
- (3) Pápai ordináció: 40A, 40B
- (4) Temetés: 49
- (5) Császárkoronázás: 45, 46, 47, 48
- (6) Templom és oltár dedikációja: 41, 42, 43
- (7) A liturgikus év:
 - (a) egészében: 50 (ld. még 15 és 16 egyes szakaszait)
 - (b) nagyböjt: 22, 28
 - (c) nagyhét: 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 30A, 30B, 31, 32, 33
 - (d) a húsvéti gyertya megáldása: 25
 - (e) húsvéti idő: 30A, 30B, 31, 32
 - (f) kántorböjtek: 37A, 37B, 38
 - (g) Gyertyaszentelő: 20
 - (h) Litanía maior: 21

Kitérő: nem püspöki ordók a pontifikáléban

Mint láttuk, mind a szakramentáriumok, mind az OR gyűjteményei egyesben foglalnak magukba püspöknek fönntartott és „egyszerű” papi szertartásokat. A hajlam az egész középkoron át jellemző. A püspöknek fönntartott szertartások különválasztása késői fejlemény, amely a XIII. század előtt sehol nem, és azután is csak részben jut érvényre. Mivel ez a tény kulcsfontosságú a pontifikále középkori történetében, és figyelmen kívül hagyása zavarhatja a műfaj tárgyalását, itt kell föltenni a kérdést: hogy kerülnek nem szigorúan püspöki ordók a pontifikálékba? Vagy másként fogalmazva: joggal nevezhetők-e pontifikálénak azok a könyvek, amelyek nemcsak püspöki ordókat tartalmaznak?

Az első kérdésre pozitív választ lehet adni. A szigorúan püspöki ordók mindig *ugyanazokkal* a nem szigorúan püspöki ordókkal kerülnek egy gyűjteménybe: a későbbi rituále és a processzionále ordóival, illetve részletező rubrikaszövegekkel, amelyek később az ordináriusokra, konszuetúdókra vagy ceremoniálékra lesznek jellemzők. Ezek a témák tehát a középkori befogadóban összetartoznak: az elv, amely a látzólag különféle ordókat összetartja, valóban létezik.

A második kérdésre inkább gyakorlatias választ lehet adni. Azt a műfajt, amelyet a mondott elv hozott létre, Andrieu kiadásai óta jobbra pontifikálénak nevezünk egy, a XII. század óta uralkodó római terminológia alapján.³⁰ Magukra a forrásokra egyetemesen csak az jellemző, hogy fejezeteiket az 'ordo' szóval és a tárgy közelebbi meghatározásával címezik. Mégis, a pontifikále terminus nemcsak a tudományos közmegegyezésnek tett engedmény.

Szem előtt kell ugyanis tartani, hogy a korai egyházban és főleg Itáliában az az áldó-megszentelő funkció, amely a késő középkortól kezdve és az újkorban a plébánoshoz és a plébániához kapcsolódik, még a püspök és a katedrális sajátja. A püspök a szentségek, szentelmények és áldások rendes kiszolgáltatója, a katedrális a kiszolgáltató

³⁰ PR12 15–16.

tás rendes helye. Az áldozópapot a püspök delegálja, ha erre szükség van. Ott azonban, ahol az egyházszervezet sűrű, azaz minden város egyben püspökség is, a katedrális tölti be a plébánia szerepét. Ez magyarázza, hogy a keresztelés, a házasságkötés és a gyászszerartások eredetileg püspöki ordónak minősülnek. A közösséget egészében mozgósító processziók szintén a katedrális liturgikus életéhez tartoznak, így —bár vezetésük nem püspöki kiváltság— joggal szerepelnek épp a pontifikáléban.

Kevésbé elméleti szempontok is támogatták ezeknek az ordóknak az összekapcsolását: a kategorizálás igénye és a praktikum. A mise és a zsolozsma mint a liturgia legjellemzőbb és leggyakoribb cselekményei mellett kínálkozik valamiféle „egyéb” kategória, amely az ezeken kívüli vagy ezekhez kapcsolódó rendkívüli rítusokat öleli föl. A pontifikále tartalma sokáig ezzel az „egyéb” kategóriával volt azonos. Praktikus szinten pedig arra emlékeztetek, hogy a pontifikále afféle liturgikus „vademeccum” vagy „portatív”, természetes hordozója mindenfajta mozgó szertartásnak, márpedig szinte mindaz, ami később a rituáléba vagy a processzionáléba kerül, nagy térben mozog, vagy a templomon, de legalábbis a szentélyen kívül történik.

Kezdetleges pontifikálék

A Rasmussen által kiadott 1000 előtti, úgynevezett kezdetleges pontifikálék ilyen „egyéb” kategóriájú ordókat rendeznek sorozattá.³¹ A szakramentáriumoktól már elszakadnak, és a liturgikus szövegeket ötvözik a rubrikákkal, de abban, hogy mely ordókat és milyen sorrendben válogatnak össze, még nem figyelhető meg különösebb logika. Inkább független ordók esetleges összekapcsolásának tűnnek. Viszonylag kis formátumú, könnyű, jól hordozható kéziratok. A könyv ezeknél még terjedelmi kategória, a libellusokat azért és úgy rendezik sorozattá, hogy egy tényleges kéziratot gazdaságosan kitöltsenek. A liturgikus tartalom szintjén sokszor több ilyen kezdetleges pontifikáléra lenne szükség ahhoz, hogy az adott úzus püspöki ordóit összefoglalóan megismerjük.

A Pontificale Romano-Germanicum

A PRG az első ismert kísérlet a fent említett „egyéb” kategória rendezett közlésére, a szakramentáriumoktól elszakadva. Ez az enciklopédikus igény három szinten jelentkezik: (1) Egyrészt abban, hogy a nagyobb szabású PRG-példányok szerkesztői minden általuk ismert és elfogadott, misén és zsolozsmán kívüli, illetve azokon belül rendhagyó szertartástípust igyekeztek összegyűjteni. (2) Másrészt abban, hogy liturgikus érdeklődésük túllépett a gyakorlati használhatóságon: óriási gyűjtő és megőrző munkát

³¹ Rasmussen nyolc 1000 előtti, az OR-tól, ill. a PRG-től különböző tartalmú pontifikálét közölt kivonatosan: Albi, Ms. 20 (akvitán, Albi/Aurillac?, X. század); Szentpétervár, Ms. Q. v. I, no 35 (Sens, 900 körül); Leyden, BPL 111:2 (Beauvais, IX–X. század); London, Ms. Addit. 57.337 (angolszász, Canterbury/Winchester?, 1000 körül); Párizs, Ms. Lat. 943 (angolszász, Sherborne?, 960–1001); Párizs, Ms. Lat. 1217 (Moissac/Cahors?, IX–XI. század); Reims, Ms. 340 (Reims, X–XI. század); Vatikánváros, Cod. Lat. 7701 (Itália, X. század).

végeztek. A PRG szöveg- és rítusanyaga messze bővebb annál, amit egy-egy úzus hasznosítani tud. Habár voltak olyan úzusok, amelyek a PRG egy-egy ordóját hűségesen alkalmazták,³² a PRG a maga egészében egyetlen úzusnak sem lett használati liturgikus könyve. Inkább szöveggyűjteménynek és „nyersanyagforrásnak” tekintették. Ezt bizonyítja, hogy példányai Európa számos egyházmegyéjéből fennmaradtak, olyanokból, amelyeknek úzusa egyébként radikálisan különbözött egymástól.³³ (3) Az enciklopedikus hajlam harmadik tünete a PRG ordóinak sorrendje. Először itt fedezhető föl az „egyéb” kategóriájú ordók átgondolt csoportosítása, mégpedig vázlatosan a következőképp:

(1) AZ EGYHÁZIREND FOKOZATAINAK FÖLADÁSA

- (a) tonzúra
- (b) kisebb papi rendek
- (c) nagyobb papi rendek

(2) MÁS SZEMÉLYEK FÖLSZENTELÉSE/MEGÁLDÁSA

- (a) nők: szűz, apátnő, diakonissza, özvegy
- (b) férfiak: apát, szerzetes

(3) TEMPLOM DEDIKÁCIÓJA

- (a) templomi szerek és paramentumok megáldása
- (b) oltárszentelés
- (c) megszenteltelenített templom rekonziliációja
- (d) baptisztérium dedikációja
- (e) temetőszentelés

(4) EGYHÁZI ÉS VILÁGI VEZETŐK BEIKTATÁSA/KORONÁZÁSA

- (a) püspök
- (b) pápa
- (c) király
- (d) császár
- (e) királynő

(5) EGYHÁZKORMÁNYZATI RÍTUSOK

- (a) zsinat
- (b) exkommunikáció
- (c) exkommunikált személy rekonziliációja

(6) A PROCESSZIÓ ÉS A MISE RENDJE ÉS MAGYARÁZATA

³² Ez leginkább Bajorországra, tehát kb. a salzburgi egyháztartományra jellemző tartósan.

³³ A számos kódex és töredék bemutatása helyett ezt csak a PRG kritikai kiadásában jegyzett (ld. PRG I. XIII.) és az általam közvetlenül használt tételek provenienciájával érzékeltetem: Monte-Cassino, Róma (2), Bamberg, Eichstätt, Lucca, Pistoia, Párizs, Vendôme, Bécs, London, Wolfenbüttel, Budapest, Metz, Köln, Soissons. A következő századokból fennmaradt példányok földrajzi eloszlásához: HAMILTON: *The Practice of Penance* 211skk. Jóllehet erősen változó, hogy mely kéziratban mely ordók és milyen sorrendben vannak meg, a jellegzetes beosztás viszonylag állandó. Az egyes kéziratok fejezet-sorrendjét a legjobban a database.prg.muc.cam.ac.uk oldal szemlélteti.

(7) A LITURGIKUS ÉV RENDHAGYÓ SZERTARTÁSAI, EZEKEN BELÜL:

- (a) nyilvános és magánbűnbánati rítusok: hamvazószerda, nagycsütörtök
- (b) a katekumenátus rítusai: a nagyböjt folyamán és a nagyhéten
- (c) keresztelés, bérmálás: nagyszombat
- (c) további, időhöz nem kötött, de ahhoz asszociálható szertartások

(8) KERESZTELÉS

- (a) vízszentelések
- (b) szükségkeresztség
- (c) pogányok befogadása a hittanulók közé
- (d) ördögűzés
- (e) eretnek rekonziliációja
- (f) apotropaikus/profilaktikus rítusok³⁴

(9) EXODIASZTIKUS RÍTUSOK

- (a) gyónás
- (b) beteglátogatás
- (c) utolsó kenet és haldokló föloldozása
- (d) gyászszertartások

(10) A KÖZÖSSÉGI/SZERZETESI ÉLET RÍTUSAI

(11) ÁLDÁSOK, SZENTELÉSEK

- (a) agrárcélú szentelmények
- (b) helyiségek, terek megáldása
- (c) termények és ételek megáldása
- (d) egyéb tárgyak megáldása
- (e) katonáskodáshoz kötődő áldások

(12) ISTENÍTÉLETEK

(13) HÁZASSÁG, SZÜLÉS, GYERMEKÁGY

- (a) házasság
- (b) szülés/terméketlenség esetén mondott imák

Ehhez foghatóan nagyszabású pontifikálék később nem keletkeztek. A PRG-t úgy kell tekintenünk, mint annak a konvergens folyamatnak a csúcspontját, amelynek célja az ordók egyre teljesebb és rendezettebb gyűjteményekben való egyesítése volt. Létrejöttét az kulturális helyzet inspirálhatta, hogy az Ottó-kor egyháza³⁵ is föl akart mutatni

³⁴ Bajelhárító vagy kedvező hatást kieszközölni hivatott imák, áldások pl. utazás előtt és után, mérgezés, betegség esetén vagy általánosságban.

³⁵ PARKES: *The Making of Liturgy* 26–27., 96–107., (elsősorban Andrieu-nek a mainzi eredetre vonatkozó elméletéről), majd összefoglalóan (inkább Vogel és Elze kiadásának kérdéseiről) Uő: *Questioning the Authority* meggyőzően cáfolta, hogy a PRG Mainzban szerkesztett, egységes és a kor vezető rétege által tervszerűen terjesztett könyv lett volna. Ez azonban nem jelenti azt, hogy (1) ne léteznék mint az összeállítás és a liturgikus rend egy jellegzetes típusa, és (2) keletkezésének kulturális közege ne az Ottó-kori germán egyházi élet lenne. Itt is a továbbiakban is ebben az értelemben beszélek „PRG-típusú” könyvekről.

valami olyan teljesítményt, amilyen a Karoling korban a SGr kiegészített változata volt. A PRG szövegforrás és szerkezeti minta lehetett a X. század utáni pontifikálékhoz, de a folyamat ettől kezdve divergens: a cél immár a kezelhetetlenül nagy könyv megszabadítása minden nélkülözhetőtől.

Redukció és rokon műfajok kialakulása

Gyakran megesis, hogy a PRG kéziratok is elhagynak egyes ordókat vagy bizonyos ordók egy-egy részét; a Vogel-féle kiadás a maga egészében egyik kézirat forrásának sem felel meg fejezetről-fejezetre. A római pontifikálék pedig eleve sokkal karcsúbbak nála. De a PR12 és a PR13 tartalma a terjedelem csökkenése ellenére rokon a PRG-vel, és rendezettségük sem marad el mögötte, jóllehet néhol más logikát követ, és kissé egymástól is eltérnek:

- (1) Egyházi rend (tonzúrától a pápai ordinációig)
- (2) Más személyek fölszentelése/megáldása (császár, apát, apátnő, szerzetes, szűz, özvegy)
- (3) Dedikációk (alapkő, templom, oltár, harang, szerek, paramentumok), templom rekonziliációja
- (4) Ételszentelések (csak PR13-ban, PR12-ben az 5. és a 10. pontnál)
- (5) A liturgikus év rendhagyó szertartásai (PR13-ban redukált), ezen belül: keresztesítés, bérmálás
- (6) Egyházi és világi vezetők beiktatása/koronázása (csak PR12-ben, PR13-ban az 1–2. pontnál)
- (7) Zsinat
- (8) Bűnbánat (csak PR13-ban)
- (9) Házasság (csak PR12-ben)
- (10) Áldások (csak PR12-ben)
- (11) Exodiasztikus rítusok
- (12) Katekumenátus, litániák (csak PR13-ban, függetlenül)

A rövidítés, egyszerűsítés veszteséggel is jár. A rövidített pontifikále megfelelt a pápai kúria szikár ízlésének, de nem illett az Alpokon túli közhangulathoz. A kihagyott tételek nem mindegyikéről mondtak volna le szívesen, ezért fölmerült egy másik lehetőség: az anyag megőrzése, de átcsoportosítása új hordozókba, azaz új liturgikus műfajokba. A pontifikále liturgikus tartalma így került részben *rituálékba*, részben *processzionálékba*, részben *misekönyvekbe* és *breviáriumbokba*, részben *ordináriusokba* vagy más normaszövegekbe. A folyamat ahhoz hasonlít, ahogyan a gelaziánusok, különösen az SGF bő liturgikus anyaga került egyrészt tiszta miseszakramentáriumbokba, másrészt pontifikálékba.

A változások a könyvhasználat terén nem egyformán és nem mindenütt ugyanakkor következtek be, de a tendencia fölismerhető: kivonni a pontifikaléból mindent, ami nem püspöki szertartás, és új műfajokat hozni létre az így kivont anyagból. A pontifikále a X. században még az „egyéb” kategóriájú szertartások rendezett enciklopédiája, de fokozatosan átalakul a püspök személyes liturgikus könyvévé.

Ez a tényező járul hozzá ahhoz is, hogy a pontifikále liturgikus tartalma a többi műfajnál előbb egységesedik. Mivel ugyanaz a püspök élete során több egyházmegye élén állhat, személyes könyve érthetően válik valamiféle úzusok fölötti liturgia hordozójává. Ezt nevezem a püspöki rítusok „nemzetköziesedésének”. A folyamat már a XII. században megindul, és egyre erősödik.

Az enciklopédikus pontifikále többi tartalma azonban nem vész el, csak hordozót vált: a rituále, a processzionále, illetve az összesített szerkönyvek, a misszále és a breviárium anyagában él tovább. Jóllehet a „nemzetköziesedés” miatt a kifejezetten püspöki rítusok nem mindig megbízható tanúi egy-egy székesegyház sajátos úzusának, a pontifikaléból kivont anyag végig megmarad helyi alkatúnak.

A klasszikus pontifikále

E folyamatot ismeri föl és tetőzi be a PGD. Durandus az ő korára már elterjedt új műfajok anyagát módszeresen eltávolítja a pontifikaléból, ami azért figyelemreméltó, mert még a XVI. században sem teljes és következetes a liturgikus tartalom hozzárendelése egy-egy liturgikus műfajhoz: attól, hogy egy rítus bekerül az új műfajba, nem tűnik el szükségszerűen a régiből. A kimaradt anyagok egyrészt az áldozópap által kiszolgáltatható szentségek-szentelmények, másrészt az egyházi év rendhagyó szertartásai, kivéve azokat, amelyeket csak püspök végezhet: a vezeklők kivetését és visszafogadását és a nagycsütörtöki olajszenteléseket. Mint vérbeli rendszeralkotó, az így „megtisztított” pontifikále anyagát három könyvbe sorolja:³⁶

- (1) Személyek fölszentelései
- (2) Tárgyak fölszentelései
- (3) Különféle egyházi funkciók:
 - (a) a liturgikus év kifejezetten püspöki rítusai
 - (b) egyházkormányzati rítusok (zsinat, degradációk, exkommunikáció, vizitációk, stb.)
 - (c) az ünnepélyes püspöki mise és a püspök részvétele más által celebrált misén³⁷
 - (d) függelék

Beosztását valószínűleg a kánonjognak a római jogra épülő *persona-res-actiones* tagolása ihlette.³⁸ Mint közismert, a PGD merevedett meg a PR formájában, és járult hozzá ahhoz, hogy az áldozópap által kiszolgáltatható szentségek-szentelmények az újkorban a rituáléban, az egyházi év rendhagyó szertartásai pedig a misszáléban kapjanak végleges helyet. Ettől kezdve öleli föl a római liturgia teljes rítusanyagát a breviárium, a misszále, a pontifikále és a rituále könyveinek egymást kölcsönösen kizáró, mégis feltételező sorozata.³⁹

³⁶ PGD 326–331.: „Sane liber iste tres continet partes. In prima de personarum benedictionibus, ordinationibus et consecrationibus agitur ... In secunda parte de consecrationibus et benedictionibus aliarum tam sacrarum, quam profanarum rerum agitur ... In tertia parte de quibusdam ecclesiasticis officiis agitur”

³⁷ A korábbi pontifikálékban is gyakori a *Preparatio ad missam* és az *Ordo missæ*. E tekintetben a pontifikále a későbbi püspöki kánonkönyvnek (*Canon episcopalis*) is elődje.

³⁸ Közelebbről Gaius Intitúcióinak (II. század) fejezetbeosztása, amely a kánonjogi kódexekben a XX. századig érvényesül.

³⁹ Megjelenési sorrendben tehát a *Breviarium Romanum*, a *Missale Romanum*, a *Pontificale Romanum* és a *Rituale Romanum*. Facsimilék: SODI—TRIACCA: *Breviarium Romanum*; UŐK: *Missale Romanum*; SODI—ARCAS: *Rituale Romanum*.

Összefoglalás

A műfaj történetéről mondottakat és ezzel a pontifikále tartalmának változásait foglalom össze az alábbi táblázatban:

- (1) Libellus: egy-egy elszigetelt ordó lejegyzése
- (2) Ordók gyűjteménye: több-kevesebb ordó rendszertelen összekapcsolása
 - (a) sakramentáriumokban
 - (b) az OR gyűjteményeiben
 - (c) kezdetleges pontifikálékban
- (3) Enciklopédia: a misén és zsolozsmán kívüli liturgia rendezett gyűjteményei (PRG)
- (4) Rövidített enciklopédia: az előbbieik egyszerűsítései, de azonos elgondolással (PR12 és PR13)
- (5) A püspök liturgikus könyve: a rituále és a processzionále kiiktatásával (PGD és PR)

Mindezt két okból tartottam fontosnak kifejteni: (1) Az egyik, hogy egy középkori pontifikále tartalmát és szerkezetét félrevezető a PGD fényében értékelni. A kódex tartalmi egységeit és azok sorrendjét mérlegelve kell eldöntenünk, hogy az ordókat lazán és esetlegesen kötetbe szerkesztő kezdetleges pontifikáléről, a PRG-hez hasonló, összefoglaló gyűjteményről, ennek egyszerű rövidítéséről, illetve a PGD felé mutató, a nem szigorúan püspöki ordókat kirekesztő könyvről van szó. (2) A másik, hogy a pontifikálék liturgikus tartalma nem merül ki a püspöknek fönntartott ordókban. A szentségek, szentelmények, áldások, processziók és a liturgikus év rendhagyóságai eredetileg a pontifikáléhoz tartoztak, ezért történetüket követve ki kell terjesztenünk érdeklődésünket a pontifikálékból önállósodott műfajokra is. A műfajról tett megállapítások a liturgikus tartalom problémakörét is kitérítik: a továbbiakban e tág értelemben használjuk majd a 'püspöki ordó' terminust.

A FÖNNMARADT MAGYARORSZÁGI PONTIFIKÁLÉK

Amikor a következőkben Magyarországról és annak liturgiájáról beszélek, ezalatt a középkori Hungariát, a Magyar Királyság egykori országait értem, egyházkormányzati értelemben tehát az esztergomi és a kalocsai tartományt. Ma ezeknek a területeknek jelentős része a szomszédos országokhoz: Horvátországhoz, Szlovákiához, Romániához, Ukrajnához, Szerbiához és Ausztriához tartozik. A magyar liturgikus múlt értékes emlékeit különösen a máig katolikus többségű Horvátország és Szlovákia érzi még magáénak, ami pedig a pontifikálékat illeti, a fönntartott kéziratok döntő többsége a középkor óta a zágrábi székesegyház tulajdona. Ezért előre kell bocsátanom, hogy a középkori Hungaria nem modern nemzetállam, hanem egy magyarokat, horvátokat, szlovákokat és számos más nyelvet és etnikumot magába foglaló politikai és kulturális entitás volt. Egyházmegyéi figyelemreméltóan egységes liturgiát használtak. Ha ezt a liturgiát az egyszerűség kedvéért magyarnak vagy esztergominak nevezem, azzal nem akarom azt sugallni, hogy a modern nemzetiségek fogalma értelmében inkább lenne magyar, mint amennyire horvát vagy szlovák.

Amennyire jelenleg tudjuk, négy vagy öt olyan pontifikále maradt fenn Magyarországról, amely a liturgia helyi változatát képviseli.⁴⁰ További hat kézirat pontifikále a PGD Magyarországon használt példánya, közülük három itt is íródott. Az utóbbi tényből arra lehet következtetni, hogy Zágráb legkésőbb a XIV. század első, Esztergom pedig legkésőbb a XV. század második felében elhagyta saját pontifikáléját, és magáévá tette a PGD-t.

Jóllehet ez utóbbiak is tartalmazhatnak néhány sajátos vonást, érdeklődésünk középpontjában most a XII–XIV. századi források állnak. Alább kodikológiai leírás után (proveniencia, formátum) kutatástörténetüket, korukat és eredetüket, liturgikus tartalmukat ismertetem, majd a magyar püspöki ordók összefüggésében helyezem el őket. Ennek az ismertetésnek célja az, hogy megvilágítsa a H környezetét, ezért a kódexek leírását másodkézből veszem, és nem térek ki vitatott kérdésekre.⁴¹ Önálló eredményeket csak legvégül, a kontextussal kapcsolatban fogalmazok meg.

Az Esztergomi benedikcionále⁴²

Az úgynevezett Esztergomi benedikcionále (a továbbiakban BS mint *Benedictionale Strigoniense*) a zágrábi Knjižnica Metropolitana MR 89-es jelzetű kézírata. Mérete 221×156 mm, mai állapotában 114 fólió, egy ív a 64. és a 65. levél között elveszett. Írása XI. századi délnémet Karoling minuszkula, de a kódex gótikus textualisszal írt kiegészítéseket is tartalmaz. Elsődleges notációja a német neumaírás sajátos változata, de több kéztől származó, XIV. századi hangjelzések is találhatók benne. Az iniciálékat a 33. levélig kidolgozott rajzok díszítik. Kötése eredetileg hiányzott, a közelmúltban restaurálták.

Számos fontos publikáció jelent meg róla, nagyrészt ugyanazoktól a szerzőktől, akik a H kutatásában is érdemeket szereztek. A teljesség igénye nélkül Germain Morin úttörő tanulmányát, Dragutin Kniewald cikkét, illetve Török József és Szendrei

⁴⁰ Ezeken kívül két Magyarországon őrzött pontifikáléről tudunk, amely biztosan külföldi gyakorlatot képvisel. A budapesti OSzK Clmæ. 330 jelzetű kódexe a biburgi bencés apátságából (Bajorország, regensburgi egyházmegye) való, János apáturasága (1178–1199) idejéből, vö. KAY: *Pontificalia* 123 (23. oldal) és RADÓ: *Libri liturgici* 142 (439–446. oldal); kiadása: ARX: *Das Klostrituale von Biburg*. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Ms. I. 214. jelzetű kódexe Giovanni Battista Pinellinek, Cosenza (Nápoly környéke) 1491 és 1495 közti érsekének volt tulajdona, vö. KAY: *I. m.* 228 (44. oldal) és RADÓ: *I. m.* *145 (462. oldal). A kötet ma már nincs a gyűjteményben, 1945-ben eladták.

⁴¹ A katalógusok közül a nemzetközileg legismertebbet (Kay) és a magyar liturgia szempontjából legértelmesebbeket (Radó és Szendrei) idézem. A leírást a ma legteljesebb és legmegbízhatóbb összefoglalás alapján, forrásmegadással közlöm, a tartalmi ismertetés saját munkám.

⁴² Katalógusok: KAY: *Pontificalia* 1242 (236. oldal); SZENDREI: *A magyar középkor hangjegyes forrásai* C 60 (65. oldal). Leírás: SZENDREI: *A „mos patriæ”* 47–48. saját kiegészítésekkel, 2012-es zágrábi tapasztalatok alapján.

Janka összegző munkáit és saját kismonográfiámat emelem ki közülük.⁴³ Szövegkiadásán a Monumenta Ritualia Hungarica sorozat 3. köteteként magam dolgozom.⁴⁴

A BS valószínűleg a legrégebb fönnmaradt liturgikus könyvünk,⁴⁵ kutatói 1075 és 1092 közé teszik keletkezését. A terminus post quem alapja az, hogy az ordinációkban említett egyik egyház a garamszentbenedeki apátsággal lehet azonos, amelyet 1075-ben alapítottak. A terminus ante quem alapja, hogy nincsenek meg a kódexben azok a magyar szentek, akiket 1083-ban kanonizáltak ugyan (András és Benedek, István, Imre, Gellért), de akiknek kultuszát csak az 1092-es szabolcsi zsinat rendelte el. A kötet már a középkorban Zágrábra került,⁴⁶ márpedig máshonnan behozott könyvekre főleg a püspökség alapítása idején, 1090 körül⁴⁷ lehetett szükség.

A kézirat esztergomi eredetében szinte minden kutatója egyetért. Nézetük alapja, hogy az ordinációk során jelölteket kiállító egyházak titulusai az esztergomi egyházmegye korabeli állapotát tükrözik: Adalbert (Esztergom), Mária (Székesfehérvár), Péter (Óbuda), Ipoly (Zobor), Benedek (Garamszentbenedek), Margit (Dömös?). Keletkezése után nem sokkal Zágrábra vitték, ahol használata javítások, betoldások, módosítások alapján legalább a XIV. századig bizonyos.

A kötet nagyobb részét egy bőséges benedikcionále alkotja. A BS erről kapta közkeletű nevét. A temporále a vasárnapok mellett szerdára és péntekre is ad áldásokat, méghozzá általában minden napra kettőt. A szanktorále szakaszonként a temporáléba van illesztve, majd kommúne és votív rész következik. A további ordók (az áttekinthetőség kevéért a benedikcionálét is feltüntetve) ezek:

- (1) Benedikcionále (1^r–81^v)
- (2) Bértálás: *Oratio simul et benedictio pontificis ad confirmandos pueros* (81^v–82^v)
- (3) Ordinációk: *Ordo qualiter in Romana ecclesia ecclesiastici eligendi sunt et consecrandi* (83^r–97^v)
- (4) Dedikáció: *Ordo ad dedicandam ecclesiam* (98^r–114^r)

A kódex utolsó fólióján (114) egy másik bértálási ordó, a püspök beöltözési imái és a miseordó kezdete olvashatók két későbbi kéztől.

A benedikcionále szakasza egy olyan hagyomány legkorábbi tanúja, amelyet csak két XIV. századi szászországi forrásból (Braunschweig és Magdeburg) ismerünk.⁴⁸ A

⁴³ MORIN: *Manuscrits liturgiques hongrois* 60–63; KNIEWALD: *Esztergomi Benedictionale*; TÖRÖK: *Az Esztergomi Benedictionale*; SZENDREI: *A „mos patria”* 47–54. Összefoglalóan: FÖLDVÁRY: *Az Esztergomi benedikcionále, a korábbi kutatásról*: 8–11.

⁴⁴ A kiadás munkapéldánya elérhető a <http://vallastudomány.elte.hu/node/76> és /80 alatt.

⁴⁵ Korábban több versenytársát tartották számon. Ez a nézet RADÓ: *De originibus liturgiae Romanae in Hungaria* miatt máig megtéveszti a magyarul nem olvasó közönséget. A fölmerülő kéziratokról azóta kiderült, hogy vagy későbbiek, vagy nem magyar liturgiát képviselnek.

⁴⁶ A székesegyház XIV. századi könyvjegyzékét publikálta TKALČIĆ: *Dva inventara*.

⁴⁷ KÖRMENDI: „A zágrábi püspökség alapítási éve” az eddigi közmegegyezésénél (pl. ROKAY Péter „Zágrábi püspökség” in KMTL 739–740.) valamivel korábbra, 1083–1091, közelebről 1089–1090-re teszi az alapítást.

⁴⁸ Rokonságukat MOELLER: *Corpus benedictionum pontificalium* segítségével azonosította TÖRÖK: *Az Esztergomi Benedictionale*. A két benedikcionále közül Magdeburg, Domgymnasium Ms. 154. a II. világháború idején Berlinben elpusztult, de szövegét ismerjük LÜDTKE: *Bischöfliche Benediktionen aus*

bérmálási ordó szövege tökéletesen megegyezik a H bérmálási ordójával. Az ordinációk és a dedikáció legközelebbi rokona egy XIII. század eleji zágrábi pontifikále, amelyet alább ismertetek. Áttételesebb viszont a BS kapcsolata az említett ordók másik magyar forrásával, egy talán veszprémi pontifikáléval, amelyet szintén alább tárgyalok.

E rokoni viszonyokból az a fontos következtetés adódik, hogy a PGD előtti zágrábi pontifikálék mindannyian hiteles képviselői az archaikus esztergomi úzusnak. Ez igaz mind a behozott, mind a Zágrábban keletkezett példányokra, hiszen a BS-nek való megfelelések olyan szilárd hagyományt bizonyítanak, amelynek Esztergomban már a zágrábi püspökség alapítása előtt léteznie kellett.

A BS-sel egykorú vagy nála talán kevésbé későbbi Chartvirgus-pontifikále (H), amely a jelen monográfia tárgyát képezi. Részletes elemzésére e bevezető következő fejezeteiben fog sor kerülni.

A Zágrábi pontifikále⁴⁹

A soron következő kódexet azért merem a többi zágrábi pontifikále közt a Zágrábi pontifikálénak (a továbbiakban PZ mint Pontificale Zagrabiense) nevezni, mert a zágrábi székesegyház többi pontifikáléja vagy még nem Zágrábban keletkezett, vagy már a PGD példánya. A PZ a zágrábi Knjižnica Metropolitana MR 124-es jelzetű kézírata. Mérete 275×204 mm, terjedelme 84 fólió, valószínűleg hiánytalan, bár az utolsó levélre utólag beírt szöveg nem fejeződik be. Írása korai gótikus textualis, amely még Karoling jegyeket őriz. Két fő kéz írta, és számos további kéz módosította, toldalékolta. Hangjelzése egyetlen, utólag és hevenyészve bejegyzett antifónát kivéve⁵⁰ nincs. Kötése két bőrszíjjal összekötött fatábla.

A kódexszel alig foglalkozott a kutatás. A zágrábi liturgikus kéziratok katalógusában először Dragutin Kniewald tárgyalta, központi szerepére a magyar liturgiátörténetben magam hívtam föl a figyelmet.⁵¹ Ugyanakkor ez az egyetlen magyar pontifikále, amelynek van már kritikai és hasonmás kiadása: Ivan Šaško publikálta 2005-ben.⁵²

Paleográfiailag a XIII. század elejére kelteznek, egyébként nincsenek benne a datálást pontosítani képes adatok. A középkor óta a zágrábi székesegyház tulajdona. Kniewald a benne található litánia Hadrianus-invokációja alapján föltételezi, hogy a zalavári

Magdeburg und Braunschweig jóvoltából. A XIII–XIV. századi braunschweigi példányt ma Wolfenbüttelben őrzik a Landes-Hauptarchivban Ms. VII. B 313. jelzet alatt. Mindkettőhöz ld. KAY: *Pontificalia* 439 (87. oldal) és 1237 (235. oldal).

⁴⁹ A kézíratról nem tud sem a Kay-féle katalógus, sem a magyar liturgikus inventáriumok.

⁵⁰ Ez az utólag, hevenyészten bejegyzett *Cor mundum* antifóna a vezeklők rekonziliációja kezdetén (a zsolozsmában a nagyböjt első vasárnapi laudes első antifónája). A dallamvariáns, amennyire megállapítható, az esztergomi úzusé, ld. PZ 58^v, vö. DOBSZAY — SZENDREI: *MMMÆ V. Antiphonen* 1199 (I. kötet 96. oldal). A notáció megfelel a magyar notáció Zágrábban szokásos változatának (részletes paleográfiai elemzését Szoliva Gábor OFM-nek köszönöm).

⁵¹ KNIEWALD: *Zagrebački liturgijski kodeksi* 5–6; FÖLDVÁRY: *Egy hiányzó láncszem*.

⁵² ŠAŠKO: *Zagrebački pontifikal*.

Szent Adorján-apátság mintapéldányáról készült, de ezt a hipotézist semmi más nem támasztja alá. Kézenfekvőbb a közvetlen zágrábi eredet.⁵³

A kötet elején a templomszenteléshez kapcsolódó formulák és incipitjegyzék található. A tulajdonképpeni pontifikále a következő ordókat tartalmazza:

- (1) Zsinat: *Incipit ordo diei primi in synodo episcoporum* (3^{r-v})
- (2) Exkommunikáció: *Excommunicatio perpere agentium* (3^{v-4^r})
- (3) Abszolúció: *Absolutio excommunicatorum* (4^{r-v})
- (4) Apátszentelés: *Incipit ordo qualiter abbas vel abbatissa consecrari debet* (4^{v-6^v})
- (5) Alapköletétel: *Incipit ordo ubi edificanda est ecclesia* (6^{v-7^r})
- (6) Temetőszentelés: *Consecratio cimiterii* (7^{r-8^r})
- (7) Oltár újraszentelése: *In reconciliatione violatæ altaris* (8^{r-v})
- (8) Virágvasárnap: *Ordo in Ramispalmarum qualiter processio agatur* (9^{r-13^v})
- (9) Nagycsütörtök, olajszentelés: *Ordo in Cena Domini* (13^{v-20^v})
- (10) Nagycsütörtök, lábmosás: *Ordo ad mandatum faciendum* (20^{v-21^r})
- (11) Nagypéntek: *Ordo in Parasceve* (21^{r-22^r})
- (12) Nagyszombat: *Benedictio ignis in Sabbato Sancto* (22^{r-v})
- (13) Harangszentelés: *Ad signum ecclesiæ benedicendum* (22^{v-24^v})
- (14) Ordinációk: *Hic incipit ordo ad ordines clericorum celebrandos* (24^{v-33^r})
- (15) Templom és oltár dedikációja: *Ordo ad ecclesiam dedicandam* (33^{r-51^v})
- (16) Templom újraszentelése: *Reconciliatio violatæ ecclesiæ* (52^{r-53^v})
- (17) Erelyetartó szentelése: *Præfatio consecrationis capsarum* (53^{v-55^r})
- (18) Nagycsütörtök, vezeklők rekonziliációja: *Reconciliatio penitentium in Cena Domini* (55^{r-61^v})
- (19) Mise előkészülete: *Oratio dum dominus pontifex præparat se ad missam* (62^{r-70^v})
- (20) Mise rendje: *Paratus presbyter intrat ad altare dicens* (71^{r-80^v})
- (21) Benedikcionále (81^{r-84^v})
- (22) Dedikációs mise: *Missa in Dedicatione ecclesiæ* (84^v)

A PZ a BS és a H leszármazottja. Ezek ordóit egy gyűjteményben egyesíti, helyenként átszerkeszti és rövidíti. Szerkezete kiegyensúlyozatlan: a liturgikus évhez és a dedikációhoz kapcsolódó ordókat sem egyvégtében közli. Tartalmaz többletet is: olyan ordókat és rubrikákat, amelyek a BS-ben és a H-ban nem szerepelnek. Ezek néha kapcsolatban állnak a leghíresebb magyarországi szakramentárium, a Pray-kódex, illetve a Veszprémi pontifikále liturgiájával (lásd alább). Ahol viszont ez utóbbi és a BS eltér egymástól, ott a PZ a BS változatait erősíti meg. A PZ közöl olyan címeket és rubrikákat is, amelyeknek a H-ban kihagyták ugyan a helyet, de utóbb nem írták be őket vörös tintával.

Mindebből arra lehet következtetni, hogy a BS és a H egy úzust képviselt, és használóik is úgy tekintettek rájuk, mint azonos műfajú, összetartozó könyvekre. A PZ már a modern pontifikále előfutára abban az értelemben, hogy rövidíti a benedikcionálét, és elhagyja a processzionále és a rituále tematikájához tartozó ordókat.⁵⁴ Több-

⁵³ Ezt a zágrábi könyvekkel való liturgikai kapcsolaton túl filológiai rokonság is igazolja, ld. alább.

⁵⁴ Az áldások számának visszaszorítását az indokolhatta, hogy a püspök nem celebrált mindennap ünnepélyesen, így ünnepélyes püspöki áldásra csak bizonyos napokon került sor. A processziós rítusok kihagyását Gyertyaszentelő, a húsvéti körmenet és a keresztyáró napok elmaradása jelzi. A virágvasárnapi processzió kivétel, de a nagyhét a maga egészében átmeneti jelenség.

letei miatt föltételezhető, hogy sem a BS, sem a H nem volt egyedüli példány, és hogy a XI. század esztergomi úzusát e két könyvön kívüli pontifikálék is közvetítették Zágrába.⁵⁵ Máskülönb a PZ nem tartalmazhatna olyan ordókat és rubrikákat, amelyek előzményeiből hiányoznak. A három kódex szervesen összetartozik és megerősíti egymást. Ha tehát nekik ellentmondó adatokkal találkozunk, kétségtelen, hogy az előbbieken jelenítik meg az esztergomi és a korai zágrábi úzus fő változatát.

A Veszprémi pontifikále⁵⁶

Az úgynevezett Veszprémi pontifikále (a továbbiakban PV mint Pontificale Vespreniense) a budapesti Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 317-es jelzetű kézirata. Mérete 325×228 mm, terjedelme 141 fólió, hiánytalan. Írása igényes, XIII–XIV. századi gótikus textuális, utólag végig ugyanaz a kéz javította, egészítette ki kurzív írással a XV. század második felében. A lapszéleken további kezek bejegyzései láthatók. A pontifikále fő része a 97. fólióval megszakad, ez részben üresen maradt, utána ugyanazzal az írással, de új szakasz kezdődik. Ez a 132. fólióig tart, a többi a kódex végéig egy másik kéztől való. Végig vonalrendszeres kottával van ellátva, főrésze korához képest régies magyar notációval, több kéz által, függeléke (a 133. fóliótól) kvadrát notációval, mindegyik XIV. századi. A kódexet vörös és kék lombard iniciálék díszítik, ellenkező színű tollrajzdíszsel. Kötése fatáblás, vaknyomásos, barna reneszánsz bőrkötés 1470 körülről.⁵⁷

A PV első bibliográfiai leírásai a XIX. század második feléből valók. Kutatói közül többek között Bartoniek Emma, Szigeti Kilián, Radó Polikárp és Szendrei Janka neve érdemel említést.⁵⁸ Az utóbbi években Szaszovszky Ágnes foglalkozott a PV-vel, aki doktori disszertációját is e forrásról írta, különös tekintettel a dedikációs ordóra. Vele készítjük elő a könyv szövegkiadását is.⁵⁹

A kézirat konkrét történelmi adatokat nem tartalmaz, de kutatói paleográfiai alapon legkésőbb a XIV. század első felére datálják. A kódex magyarországi eredete eddigi őrzési helyei, toldalékai és a benne szereplő litániák és helynevek alapján kétségtelen. Közelebbről két püspöki szék lehetősége merült föl: Esztergomé és Veszprémé.

⁵⁵ Mindenesetre TKALČIĆ: *Dva inventara* 136. és ugyanott a 2. jegyzet szerint a XIV. században öt pontifikálét vagy benedikcionálét tartottak nyilván a zágrábi székesegyház tulajdonában, nem számítva a H-t, amelyet a jegyzék tévesen a misszálék közé sorol.

⁵⁶ Katalógusok: KAY: *Pontificalia* 122 (23. oldal); RADÓ: *Libri liturgici* 143 (446–458. oldal); SZENDREI: *A magyar középkor hangjegyes forrásai* C 29 (62. oldal). Leírás: SZASZOVSZKY: *A Veszprémi pontifikále templomszentelési ordója* 1. fejezet.

⁵⁷ ROZSONDAI: „IX-35. Pontificale.”

⁵⁸ BARTONIEK: *Az Orsz. Széchényi Könyvtár 317. sz. középkori kódexéről*; SZIGETI: *Mesko veszprémi püspök (1334–44) Pontificaléja*; RADÓ: *I. m.* SZENDREI: *A Veszprémi Pontificale*.

⁵⁹ SZASZOVSZKY: *A Veszprémi pontifikále*. A kiadás munkapéldánya elérhető a <http://vallastudomany.elte.hu/node/76> és /80 alatt.

Esztergom mellett egy utólag bemásolt búcsúengedély szól, ennek szkriptora javította végig a könyvet és írta a tartalomjegyzéket is.⁶⁰ A pontifikáléban szerepel a királykoronázás szertartása, amely Magyarországon az esztergomi érsek privilégiuma volt. Ugyanakkor a koronázási ordóban nincsenek széljegyzetek, ezért lehetséges, hogy a gyakorlatban soha nem használták. Problémát jelent az is, hogy a PV liturgikus rendje általában eltér attól a hagyománytól, amelyet nemcsak a korai (BS, H, PZ), hanem a PV utáni esztergomi források is egybehangzóan képviselnek.

Veszprém mellett szól, hogy a püspökszentelés ordójában a szentelendő püspököt a veszprémi egyházmegye terjeszti föl az esztergomi érseknek egy dekrétummal, amely így kezdődik: „Beatissimo N. archiepiscopo Strigoniensi clerus et populus ecclesiae Vespremiensis totius devotionis famulatum.” A középkori liturgikus könyvekben gyakori, hogy a behelyettesítendő tulajdonneveket nem kihagyják, hanem példát írnak a helyükre — ezt láttuk a BS papszentelésénél, de számos keresztelési ordóban is,⁶¹ ezért a szövegrész önmagában nem perdöntő. Ugyanakkor a litániákból hiányzik az esztergomi egyházmegye patrónusa, Adalbert, viszont megvannak a veszprémi patrónusok, Mihály és György, és több más, állítólag veszprémi vonatkozású szent. Véleményem szerint a litániák alkalmasak ugyan a könyvek tágabb régiójának azonosítására, a pontos használó egyház szintjén azonban megbízhatatlanok. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az eredet kérdésére még nincs végleges válasz. A kéziratot biztosan az esztergomi érseki tartományban használták, a hagyományossá vált „Veszprémi pontifikále” elnevezést egyelőre nincs okunk elvetni.

A PV már klasszikus pontifikále. Első szakaszában (1–10) kizárólag püspöknek főntartott ordók szerepelnek, átgondolt rendben. A második szakasz (11–17) exodiasztikus tartalma és miserendje is megfelel az érett középkor szokásainak, a harmadik szakasz (18) pedig egyértelműen függelékes. Az ordók sorrendje ez:

- (1) Keresztelés és bérmálás: *Ordo ad catechizandum infantes* (1^r–10^r)
- (2) Ordinációk (püspök is): *Benedictio ad clericum faciendum* (10^r–31^r)
- (3) Dedikáció (alapkő, temető, templom, oltár): *Ordo ad consecrandam ecclesiam* (36^v–67^r)
- (4) Eszközök (harang is): *Benedictio vestimentorum sacerdotalium seu leviticarum* (67^v–74^r)
- (5) Templom újrászentelése: *Reconciliatio violatae ecclesiae* (74^r–75^v)
- (6) Apát- és apátnő-szentelés: *Ordo ad abbatem faciendum* (75^v–80^r)
- (7) Szűz konszekrációja: *Consecratio sacrae virginis* (80^r–84^v)
- (8) Zsinat: *De sancto synodo ordo Romanus qualiter concilium agatur* (84^v–88^v)
- (9) Király és királynő koronázása: *Ordo ad benedicendum regem* (88^v–96^v)
- (10) Templomszentelési szekvencia: *Quam dilecta* (97^{r-v})
- (11) Exodiasztikus rítusok: *Ordo minorum fratrum ... ad visitandum infirmum* (99^r–110^r)
- (12) Hét bűnbánati zsoltár (110^r–114^r)
- (13) Tizenöt zarándokzsoltár (114^r–117^v)
- (14) Mise előkészülete (117^v–124^v)
- (15) Benedikcionále (125^r–131^v)
- (16) Kard megáldása: *Benedictio ensis* (131^v–132^r)

⁶⁰ KÖRMENDY: *Studentes extra regnum* 106., Túroni Mihályhoz kapcsolódóan, további irodalommal.

⁶¹ Pl. a PR12 245. keresztelési formulája János, Péter és Mária nevű gyermekeket föltételez. A XVI. századi *Agendarius* 53–75. házasságkötési formulájában a jegyesek mint János és Katalin szerepelnek.

(17) Ünnepestélyes áldás dedikációra (132^v)

(18) Oltárszentelés: *Incipit ordo ad consecrationem altaris* (133^r–140^v)

A PV rejtélyes, elszigetelt forrás. A liturgikus tartalom nem felel meg sem a föntebb tárgyalt régi magyar hagyománynak, sem a PGD-nek. Bár az összeállítás logikus és teljességre törő, a benne szereplő ordók eredete nem egyféle. Ahhoz, hogy többet megtudjunk, minden ordót egyenként kell elemezni és általános összefüggésbe helyezni. Eddig a következő, részleges eredmények születtek:

Címe szerint is ferences-kuriális az exodiasztikus rítusok sorozata. A kereszteléskor a nagyszombati szertartásokra utaló rubrika tizenkét olvasmányt említ, ami Magyarországon 1490-ig példátlan,⁶² ezért szintén kuriális mintát föltételez. A dedikációs ordó egész Európában kuriózumnak számít.⁶³ A harangszentelés és a templom újraszentelése lényegében azonos a PZ-vel, a temetőszentelés is közel áll hozzá. A monasztikus beavatás rítusai (apát és apátnő szentelése, consecratio virginum) egész Európában különlegesen, de megegyeznek egy XI. századi regensburgi forrással.⁶⁴ A zsinat a PR12, a koronázás a PRG rendjét követi, a benedikcionále pedig a SAn benedikcionáléjával azonos. Érdekes, hogy ahol viszont eltér tőle, ott a PZ benedikcionáléjával áll párhuzamban.⁶⁵ Magyar, de sajátos változat a kódex notációja is, és ugyanezt lehet elmondani a dallamvariánsokról.

A további kutatás feladata azt eldönteni, hogy minek köszönhető a PV különutassága a többi magyar forráshoz képest. Egyelőre két lehetőség kínálkozik. Ha a PV nem esztergomi, hanem veszprémi vagy valamely más szuffragáneus püspökség tulajdona, az eltérő liturgikus rend eltérő úzust képviselhet. Nem elképzelhetetlen, hogy valamely püspöki szék épp Esztergomtól való függetlenségét kívánta volna kifejezésre juttatni saját pontifikáléjának egy reprezentatív változatával.⁶⁶ Ha azonban a PV esztergomi, vagy legalábbis kora esztergomi úzusának hiteles tanúja, akkor átmeneti álla-

⁶² Az esztergomi misszálé 1490-es kiadásától kezdve az esztergomi források következetesen 12 próféciát írnak elő a nagyszombati vigiliára, vö. DÉRI: *Missale Strigoniense* XXX. 133. jegyzet. Korábban a központi forrásokban a SGr szerinti négy, egyes archaikus vagy perifériális forrásokban a PRG szerinti öt prófécia szerepelt, vö. KOVÁCS: *A nagyszombati próféciákról*.

⁶³ SZASZOVSKY: *A Veszprémi pontifikále templomszentelési ordója* közel 40 párhuzamos ordó szisztematikus összehasonlítása után vonja le ezt a következtetést. Hasznos referencia még KOZACHEK: *The Repertory of Chants for Dedicating Churches*.

⁶⁴ Az Otto von Riedenburg (1060–1089) pontifikáléjában foglalt ordókkal (BNF Lat. 1231 58^r skk.) való egyezést elsőként ARADI László: *Il rito della benedizione dell'abate* azonosította. A témát részletesen STAMLER Ábel dolgozta ki „Parallels between the Monastic Ordines of Pontificals from Veszprém and Regensburg” című konferenciaelőadásában (Gottesdienst in Regensburger Institutionen, Regensburg, 2017. július 7.).

⁶⁵ A Kisboldogasszony napjára szánt áldás a perdöntő, mert ez nem szerepel a SAn-ban, de azonos a PZ-ben és a VP-ben.

⁶⁶ Óvatosságra int, hogy azok a magyar katedrálisok, amelyeknek késő középkori liturgiáját ismerjük (Pécs, Eger és Zágráb), nem tértek el ilyen mértékben Esztergomtól, jóllehet világosan megkülönböztették magukat tőle. A vonatkozó nyomtatványok első kiadásai: *Missale secundum morem alme ecclesie Quinquecclesiensis*; OA; *Missale secundum chorum et rubricam almi episcopatus Zagrabienensis ecclesie*.

potot képvisel: egy olyan korszakot, amikor a magyar egyház a külföldi folyamatok hatása alatt újraserkesztette püspöki rítusait, de még nem vette át a PGD-t.

BNF Lat. 1219⁶⁷

Az utolsó pontifikále, amellyel kapcsolatban fölmerül a magyarországi eredet lehetősége, a párizsi nemzeti könyvtár Lat. 1219 jelzetű, kivonatos pontifikáléja. A forrás XIV. századi, küllemében is inkább észak-francia, hangjelzése kvadrát (litánia), később metzi jellegű. Két, kodikológiaiilag is elkülönülő részből áll. Az első 21 fólió a PR13 szerinti rendben tartalmazza egyházi és világi méltóságok fölszentelésének, beiktatásának, koronázásának ordóit; ez a rész magyar szempontból érdektelen. A 22–58. fólión litánia, kottának kihagyott vonalrendszerrel a *Miserere* zsoltár, a tonzúra föladása, a vezeklők nagycsütörtöki visszafogadása, a temetőszentelés, és üres oldalak után a krizmamise rendje olvasható.

Magyar vonatkozása mellett két adat szól. Az egyik, amelyet már Gábrriel Asztrik is észrevett,⁶⁸ hogy a litániában a rendalapító szentek után (25^r) mindjárt Szent István, Imre és László neve szerepel, még hozzá egy meglehetősen szűk, a legnépszerűbbekre szorítókozó hitvalló-válogatás részeként. A litánia másik sajátossága Szent Domonkos nevének kétszeri éneklése. Ezt a dominikánus úzus írja elő. Jóllehet a magyar szentek ünneplése nem idegen a dominikánus gyakorlattól, ilyen mértékű kiemelésük csak magyarországi környezetben volt indokolt.⁶⁹ Nehezen magyarázható viszont, hogy mi keresnivalója van egy koldulórend litániájának —amely tehát soha nem végzett püspöki ordókat— egy kivonatos pontifikáléban. Bármi legyen a válasz, annyi bizonyos, hogy a litánia magyar dominikánus eredete nem terjeszthető ki fenntartás nélkül a kódex egészére.

A másik, súlyosabb tényező, hogy a vezeklők nagycsütörtöki visszafogadása a rítus magyarországi hagyományába illeszkedik, amelynek a PGD átvétele után, még a XVI. századból is maradt fönn emléke az OA-ban.⁷⁰ Ez az érv szinte eldöntené a kérdést, de némi óvatosságra int, hogy a vezeklők visszafogadása az eddig elemzett egyetlen olyan püspöki ordó, amelynek rokonsági köre Észak-Franciaországban és Alsó-Lotaringiában, egy Senlis, Soissons, Cambrai, Toul és Trier által kijelölt körzetben mutatható ki. A két adat együtt azonban arra figyelmeztet, hogy ne zárjuk ki egészen a Lat. 1219 magyar eredetének lehetőségét.

⁶⁷ Katalógusok: KAY: *Pontificalia* 668 (128. oldal); LEROQUAIS: *Les pontificaux* II. 115; CSAPODI—CSAPODINÉ: *Bibliotheca Hungarica* 2359; RADÓ: *Index* 243.

⁶⁸ GÁBRIEL: „Egy XIV. századi magyar pontificale”.

⁶⁹ Mindhárom szent megtalálható a dominikánus misszale (*Missale secundum ordinem fratrum predicatorum*) 1482-es és 1484-es kiadásának kalendáriumában, de nem szerepelnek a megfelelő szanktoráléban, és hiányoznak az úzus korábbi és későbbi normatív könyveiből is.

⁷⁰ Az erről szóló fejezet már elkészült, jelen munkám második kötetében tervezem közzétenni. További eredményeket a temetőszentelés ugyanilyen átfogó elemzésétől remélek, ez azonban még nem készült el.

Magyarországon használt Durandus-pontifikálék

A későbbi magyar pontifikálék kivétel nélkül a PGD példányai. Zágrábban a XIV., más magyarországi székesegyházakban a XV. századtól kezdve bizonyítják a PGD átvételét.⁷¹ Elsősorban mint képzőművészeti alkotások és mint dallamok forrásai jelentősek, a bennük foglalt liturgia nemzetközi jellegű, ezért a jelen kutatás szempontjából közömbös. Pusztán létezésükkel jelzik, hogy szigorú értelemben vett magyar püspöki ordók, vagyis azok, amelyeknek megfelelői részét képezik a PGD-nek, nem érték meg a középkor végét. A PGD magyar egyházakban használt kéziratok és tulajdonos püspökeik időrendben ezek:⁷²

- (1) Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 37 (XXII. János pápa, Avignon, 1316–1334 [?])
- (2) Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 163 (Placentiai Jakab, Zágráb, 1343–1346)
- (3) Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 25 (Babonić Miklós, Zágráb, 1350–1356)
- (4) Esztergom, Érseki Simor Könyvtár 2-36-4/7864 (Filipecz/Pruisz János, Várad, 1477–1490)
- (5) Róma, Biblioteca Apostolica Vaticana Ottob. Lat. 501 (ifj. Vitéz János, Veszprém, 1489–1498)
- (6) Bécs, Österreichische Nationalbibliothek Ms. Pal. 1799 (Várday Ferenc, Erdély, 1514–1520)

Placentiai Jakab Avignonból került Zágráb élére. Kniewald tudósítása szerint az MR 163-as pontifikále is még Avignonban készült 1339-ben,⁷³ és talán Jakabbal került a zágrábi székesegyház tulajdonába az MR 37-es *Pontificale Romanum*, amelyet ettől kezdve itt használtak.⁷⁴ Nem tudni, hogy a pontifikále megváltozása az Avignonból érkező püspökkel kezdődött, vagy már annak a zágrábi liturgikus rendezésnek is része volt, amelyet nem sokkal korábbi elődjének, Gazotti (Gazotto/Kazotić) Ágostonnak (1303–1323) tulajdonítanak.⁷⁵ A többi pontifikále —a Várday Ferenc külföldről vá-

⁷¹ Esztergomból közvetett adat a pünkösöd szombatján leírt papszentelés (OS 102.), amely legkésőbb 1493-tól a PGD használatát bizonyítja.

⁷² A magyar püspökök adataihoz ld. GAMS: *Series episcoporum* I. 387. (Zágráb), 386. (Veszprém), 385. (Várad), 382 (Erdély). Várday Ferenc pontifikálóját egy bejegyzése szerint 1567-ben Lembergben (Lviv/Lwów) vásárolták, ezért tartja még KAY: *Pontificalia* 1216 is a PGD rövidített leMBERGI változatának. A kézirat maga XIV. századi, vsz. lengyel területről származik, csak Várday Ferenc és X. Leó pápa később festett címerai és két miniatúra tanúsítják, hogy Gyulafehérvárott használták. Vö. HERMANN: *Die Handschriften und Inkunabeln* IV. 46 (112–117.); BERKOVITS: „Várday Ferenc pontificaléja”. Köszönöm Madas Editnek, hogy fölhívta rá a figyelmemet. Vitéz János pontifikálójához ld. FRANKÓI: „Ifjabb Vitéz János pontifikáléja”.

⁷³ KNIEWALD: *Esztergomi Benedictionale* 230.

⁷⁴ Uő: *Zagrebački liturgijski kodeksi* 6. szerint eredetileg pápai példány volt. Személyesen nem tanulmányoztam a forrást, de érdemes megemlíteni, hogy a Filipecz-pontifikále címfelirata szerint XXII. János idejében váltott a pápai kúria a PR13-ról a PGD-re: „Incipit Pontificale secundum novum ordinem sanctæ Romanæ ecclesiæ, compositum per sanctissimum patrem dominum Ioannem papam XXII.” Egy ilyen cím még nem jelenti azt, hogy a könyvet személyesen a pápának másolták volna. Az adat közvetve mégis értékes, mert a liturgikus könyvekről szóló idézett monográfiák (Vogel, Palazzo) csak annyit állapítanak meg, hogy a pápai kúria a PR13-at vitte magával Avignonba, de a római pontifikále első nyomtatott, 1485-ös kiadása már a PGD-t képviseli. A váltás közelebbi idejéről és kezdeményezőjéről nem tájékoztatnak.

⁷⁵ A dalmáciai származású Ágoston dominikánus volt, Párizsban tanult, majd XXII. János idején távozott Zágrábból Avignonba. Bár valóban nemzetközi figura volt, az elterjedt tévedéssel szemben nem

sárolt, régebbi példányát kivéve— már keletkezése szerint is jogosan mondható magyarországinak.

Egyéb vonatkozó források

A pontifikále liturgikus tartalmát kutatva nem korlátozódhat érdeklődésünk a pontifikálékra műfaji értelemben. A PZ és a PV megmutatta, hogy a klasszikus pontifikále kialakulása Magyarországon is végbement már a PGD átvétele előtt. Ez azt jelenti, hogy az archaikus pontifikále egyes tartalmi rétegei más-más vonalon hagyományozódtak. Ilyenek voltak egyrészt az egyházi év rendhagyó szertartásai, másrészt a későbbi rituále anyaga, tehát azok a szentségek és szentelmények, amelyeket áldozópap is kiszolgáltathat. Ezek a PGD után is részei maradtak a magyar úzusnak, túléltek a saját pontifikále föladását. A műfajok közti határ egyébként sem volt éles: néhány püspöki ordót szakramentáriumi környezetben is megtalálunk. Ezért a magyar pontifikálék összefüggésében néhány más liturgikus műfajra is tekintettel leszek.

A Pray-kódex

Főntebb említett, az első összefüggő magyar szövegemléket is tartalmazó liturgikus könyvünk az úgynevezett Pray-kódex (a továbbiakban P mint Pray), a budapesti Országos Széchényi Könyvtár MNy. 1-es jelzetű kódexe.⁷⁶ Bár főszövege egy XII. századi szakramentárium, a legelterjedtebb vélemény szerint az északkelet-magyarországi Boldva bencés monostorából,⁷⁷ forrásai közt esztergomi pontifikális ordók is szerepeltek. Szoros filológiai kapcsolata a H-val ezeknél az ordóknál mutatható ki: Gyertyaszentelő, virágvasárnap, szent háromnap, húsvéti liturgikus játék és körmenet. Ezeken kívül tartalmaz exodiasztikus rítusokat, nászszertartásokat, a temetőszentelés és az alapköletétel szertartását, valamint a püspöki mise rendjét egy bő præparatióval.

vezette be a dominikánus liturgiát Zágrábban. A zágrábi úzus a XIV. század után is alapvetően magyar alkatú, de erősen központosított, könyvei részletesebbek, egységesebbek az esztergomiaknál.

⁷⁶ A P régóta a legtöbbet kutatott magyar liturgikus kézirat, kiadása egyelőre mégsem jelent meg. KAY: *Pontificalia* 124 (23. oldal); RADÓ: *Libri liturgici* 2 (40–76. oldal); SZENDREI: *A magyar középkor hangjegyes forrásai* C 19 (61. oldal). Leírás: SZENDREI: *A „mos patriæ”* 144–209.

⁷⁷ A váci eredet eszméjét, amelyet Radó is közvetít, MEZEY: *A Pray-kódex keletkezése*, majd németül Uő: *Probleme der Entstehungsgeschichte des Pray-Kodex* vetette föl, de azóta többször megcáfolták. A témát legújabban HORVÁTH: *Ómagyar szövegemlékek* 78–83. vetette föl. Ennek nyomán indult meg a P kiadását előkészítő műhely tevékenysége, amelyet Horváth Iván és magam vezetünk. Bizonyító erejű érvekkel egyelőre csak a következőket lehet alátámasztani: (1) A kódex provenienciája (Pozsony) és a benne előforduló helynevek (pl. Boldva, Taksony, Deáki) Észak-Magyarországhoz kötődnek. (2) Összeállításakor használtak püspöki forrást, de az erre utaló szövegeket igyekeztek eltüntetni. (3) Egyes ordók szerzeteseket és apátot említenek. (4) A húsvéti körmenet topográfiája olyan egyházat föltételez, amelynek stációs temploma a Szent Margit-titulust viselte, maga a főtemplom viszont Keresztelő Szent Jánosnak volt szentelve (P 55^v–56^r).

Kottás esztergomi misszale és breviárium, kiegészítő források

Valószínűleg az esztergomi székesegyház jellegzetes kottás misekönyve (a továbbiakban MNS mint *Missale Notatum Strigoniense*) volt a pozsonyi Archiv Mesta EC. Lad. 3 & EL. 18 jelzetű kézírata és számos töredéke, amelyet kutatói 1341 előttinek tartanak.⁷⁸ Filológiai kapcsolata a H-val még közvetlenebb, mint a P-é. Az előbb említett ordókon kívül olyan, kimondottan püspöki ordók is szerepelnek benne, mint a vezeklők kivetése hamvazószerdán, rekonziliációjuk nagycsütörtökön,⁷⁹ az olajszentelés, illetve a bérmálás, amely utóbbi pontosan megfelel a BS és a H ordójának. Fontos forrása még a keresztelésnek és a nászszertartásoknak, sőt a zarándokok megáldásnak is. A XV–XVI. századi esztergomi misekönyvek mindegyike függ tőle, jóllehet általában erősen lerövidítik.⁸⁰

A zsolozsmára nézve az MNS párja az a XIII. századi kottás esztergomi breviárium (a továbbiakban BNS mint *Breviarium Notatum Strigoniense*), amelyet Prágában a strahovi premontrei kolostor könyvtára, a Strahovská Knihovna őriz DE. I 7 jelzet alatt.⁸¹ A korai pontifikálékkal közös tulajdona a szent háromnap zsolozsmáinak, illetve a húsvéti nagyvecsernyének leírása. A XV–XVI. századi esztergomi breviáriumok ugyanúgy függenek tőle, amint a misszálék a MNS-től.⁸²

A korai magyar zsolozsmagyakorlat legértékesebb dokumentuma emellett a gráci Universitätsbibliothek 211. számú kódexe, az úgynevezett *Codex Albensis* (a továbbiakban CA), egy XII. századi, neumás antifonále, valószínűleg a délkeleti-erdélyi (kalocsai tartomány) térségből.⁸³ Tartalmazza a lábmosásnak a H-val egybehangzó énekanyagát és a húsvéti játéknak a H-tól és a P-től némileg eltérő ordóját is.⁸⁴ Ugyanez az ordó megtalálható még az úgynevezett Futaki-graduáléban.⁸⁵

Ordináriuskönyvek

A harmadik vonatkozó forráscsoport az ordináriuskönyveké. Ezekről részletes tájékoztatást adtam a nyomtatott Esztergomi ordináriuskönyv kiadásának bevezetőjében.⁸⁶

⁷⁸ Facsimile: SZENDREI — RIBARIČ: *Missale Notatum Strigoniense*.

⁷⁹ Az utóbbi ordó a nagyszombati (Trnava, Szlovákia) Literárny Archív Spolku Svätého Vojtecha Fasc. 322. Nr. 10. jelzetű töredékén maradt fenn, Czagány Zsuzsa fedezte föl. DANKÓ: *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae 577*. 28. jegyzete alapján a XIX. század végén ez a szakasz még a kódex része volt.

⁸⁰ Az esztergomi misszale 1480–1524-ig számos kiadásban megjelent, az editio princeps kritikai kiadása: DÉRI: *Missale Strigoniense*.

⁸¹ Facsimile: SZENDREI: *Breviarium Notatum Strigoniense*.

⁸² Az esztergomi breviárium 1480–1558-ig számos kiadásban megjelent, kottás kiadását a *Monumenta Ritualia Hungarica* sorozat *Series Practica* alsorozatában füzetenként adjuk közre.

⁸³ Facsimile: FALVY—MEZEY: *Codex Albensis*.

⁸⁴ Elemzése: MEZEY: *Egy ismeretlen középkori drámai emlékünök és európai rokonai*.

⁸⁵ Jelzete: Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi 2429. Kolofonja szerint Futaki Ferenc fejezte be 1463-ban. Korábban budai eredetűnek tartották, de újabban KOVÁCS: *Szekvenciák* 56. (33. jegyzet) a kalocsai érseki tartományhoz köti.

⁸⁶ FÖLDVÁRY: *Ordinarius Strigoniensis* 21–26.

Az egyházi év rendhagyó ordói, különösen a nagyhét szempontjából fontosak. A pontifikálékkal nincsenek közvetlen filológiai kapcsolatban, de a bennük található szertartások sokszor megvilágító párhuzamokkal szolgálnak. A XV. század végi Esztergomi ordináriusban (a továbbiakban OS mint *Ordinarius Strigoniensis*)⁸⁷ elsősorban a húsvétvasárnapi körmenet és nagyvecsernye, az Egri ordináriusban⁸⁸ (a továbbiakban OA mint *Ordinarius Agriensis*) a vezeklők visszafogadása hiánypótló. Mivel —a többi ordináriussal együtt— késői források, segítenek megállapítani az ordók időkereteit is, hogy tudniillik meddig képezték szerves részét a magyarországi liturgiának azok a szertartások, amelyekről az archaikus pontifikálék tájékoztatnak. Számos, a korábbi forrásokban csak homályosan vagy hiányosan megfogalmazott kérdést tisztáz az utolsó esztergomi normakönyv, az 1580-ban megjelent, Telegdi Miklós-féle *Ordinarium Strigoniense* is.⁸⁹

Rituálék

Végül a rituále magyarországi elődeit kell megemlítenem. A rituále tematikájához tartozó ordóknak jó ideig legfontosabb forrása a P és a MNS. Teljes magyar rituálékat nem ismerünk a könyvnyomtatás előttről.⁹⁰ Ekkortól viszont több kiadásuk ismert *Obsequiale* vagy *Baptismale Strigoniense* címmel, bennük a szentségeken és szentelményeken kívül számos processzióval és a nagyhét leírásával. Ezek utolsó változatlan kiadása az 1560-as *Ordo et ritus*.⁹¹ A XVI–XVII. századi átalakulás⁹² a legkevésbé ezt a műfajt érintette, így egyes XI. századi ordók, mindenekelőtt a keresztelés története törés nélkül követhető általuk a XX. század elejéig.⁹³

Pálos források

Végül a magyar alapítású pálos szerzetesrend (*Ordo Sancti Pauli Primi Eremitæ*) 1600 előtti forrásai említendőek. A pálosok az esztergomi úzust tették meg rendi liturgiájuknak a XIII. században, ezért a pálos könyvek később is az esztergomi gyakorlat egy archaikus változatát képviselik.⁹⁴ Kisebb módosítások természetesen voltak, részben azért, mert a rend liturgikus önazonossága igényelt némi sajátosságot, részben

⁸⁷ A bibliográfiában föltüntetetten kívül még egy kiadása ismert 1514-ből, kritikai kiadása magyar és angol fordítással és magyarózó jegyzetekkel: DOBSZAY: *Liber Ordinarius Agriensis*.

⁸⁸ A bibliográfiában föltüntetetten kívül még öt kiadása ismert 1520-ig, kritikai kiadása: FÖLDVÁRY: *Ordinarius Strigoniensis*.

⁸⁹ Kiadását jelenleg Paulus Frigyessel készítjük elő, a gondozott főszöveg már rendelkezésre áll.

⁹⁰ A legfontosabb töredékes emlék egy XIV. századi esztergomi kapituláre (Budapest, OSzK Clmæ 408), amely közli a kisebb vízszentelést és az exodiasztikus rítusokat (a temetés előtt megszakad).

⁹¹ A teljes nyomtatott szöveghagyományt földolgozó kritikai kiadás: VARGA: *Obsequiale Strigoniense*.

⁹² A tridenti zsinat utáni átmeneti átdolgozás volt az 1583-as *Agendarius*, majd már az 1614-es *Rituale Romanum* figyelembevételével készült az 1625-ös *Rituale Strigoniense*.

⁹³ A *Rituale Strigoniense* utolsó, 1907-es kiadása alig különbözik az editio princeps-től. Ennek a folyamatosságnak a *Collectio Rituum* című magyar reformrituále 1961-es megjelenése vetett véget.

⁹⁴ A pálos liturgiáról ld. TÖRÖK: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai*.

azért, mert egy kolostor másképp valósította meg ugyanazt az úzust, mint egy katedrális. A szó szoros értelmében vett pontifikális ordókról nem beszélhetünk, mert a pálosoknál nemcsak püspökök, de apátok sem működtek. Mégis fontos párhuzamok a liturgikus év rendhagyó szertartásai a pálos misekönyvekben,⁹⁵ a XVI. századi, úgynevezett czerstochowai pálos kantuále⁹⁶ pedig az exodiasztikus rítusok egyik legfontosabb magyar forrása.

⁹⁵ Reprezentatív pálos misszálé a göttweigi Stiftsbibliothek Cod. 107. jelzetű kódexe, a nyomtatott kiadások is ennek felelnek meg.

⁹⁶ Czerstochowa, Archiwum Paulinów R. 583.

A CHARTVIRGUS-PONTIFIKÁLE LEÍRÁSA

Az alábbiakban a többi pontifikále leírásakor követett szempontok szerint, de bővebben mutatom be a H-t. A leírás nem a katalógusok vagy az eddigi szakirodalom adatait ismétli meg,⁹⁷ hanem egy 2012 szeptemberében végzett helyszíni fölmérés eredményeiről tudósít. A kodikológiai és paleográfiai elemzés Madas Edit munkájára épül. A notációról szóló alfejezetben Szendrei Janka részletes elemzéseit foglalom össze.⁹⁸

Könyvészeti adatok

Őrzési hely

A H a zágrábi Knjižnica Metropolitana, másként Metropolitanska Knjižnica (Érseki Könyvtár) MR 165 jelzetű kódexe. A könyvtár állományát gyakorlatilag a Hrvatski Državni Arhiv (Horvát Országos Levéltár) épületében őrzik, de tulajdonosa a Zagrebačka Nadbiskupija (Zágrábi Érsekség).⁹⁹ Az újabb szakirodalom¹⁰⁰ tévesen idézi a kötetet úgy, mint a Nacionalna i Sveučilišna Biblioteka (Nemzeti és Egyetemi Könyv-

⁹⁷ Katalógusok időrendben: KNIEWALD: *Zagrebački liturgijski kodeksi* 14; UŐ: *Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa* No. 5; RADÓ: *A magyar középkor kótás kéziratái* No. 268; TELLER: *Monumenti di musica sacra nell' Ungheria medievale* 483; UŐ: *Magyarország középkori hangjelzett kódexei* 31; MARKOV: *Katalog Metropolitanskih Riedkosti* 505–508; BALÍC: *Les anciens manuscrits de la Bibliothèque métropolitaine de Zagreb* 438sq; SZIGETI: *Denkmäler des gregorianischen Chorals aus dem ungarischen Mittelalter* 133., 135., 150; SZENDREI: *A magyar középkor hangjegyes forrásai* C 64 (66. oldal); DEMOVIĆ: *Spomenici glazbene kulture u Hrvatskoj od. 10. do 12. stoljeća* 55–91; CSAPODI—CSAPODINÉ GÁRDONYI: *Bibliotheca Hungarica* II. 2947; KAY: *Pontificalia* 1243 (236. oldal).

⁹⁸ A vonatkozó fejezeteket mindketten olvasták és jóváhagyták, segítségüket itt is megköszönöm.

⁹⁹ A könyvtár igazgatója hosszú ideig Vladimir Magić főtisztelendő úr volt, utódja Edith Budin, jelenleg pedig Mirna Abaffy; a tulajdonosi jogokat a mindenkori zágrábi érsek gyakorolja. A könyvtár kutatóhelyisége az archívum földszint 15-ös szobája.

¹⁰⁰ Így tesz újabban OCC 373., KAY: *I. m.* (elírásokkal) és SOMOGYI: *A Hartvik-agenda és a kánonjog* 119. Korábbi tanulmányaimban én is rendszeresen jelöltem meg az Egyetemi Könyvtárat mint őrzési helyet.

tár) kódexét. Ennek alapja az lenne, hogy a kommunista időszakban az Érseki Könyvtárat államosították, anyagát pedig egyesítették az Egyetemi Könyvtár gyűjteményével. A rendszerváltozás (1990–1991) után a Katolikus Egyház visszakapta, ezért az Egyetemi Könyvtárra való hivatkozás ma már elavult.

Anyag, állapot, terjedelem, méret, használat

A kézirat anyaga vastag pergamen, több helyen lyukas. Az 1^r erősen megbarnult, az egész első ívfüzet kopott, foltos. A lapszélék a kódex elején szakadozottak, ezeket a restaurálásnál kiegészítették. Ugyancsak megbarnult és kopott a 112^v (a 7. ívfüzet utolsó oldala) és a 120^v (a kódex utolsó oldala). Az egész utolsó ívfüzet is erősen megviselt. Ezekből a kopásokból a kódex egykori bekötetlen állapotára, illetve egyes ívfüzetek önálló használatára lehet következtetni még a XIV. század előtt, ekkor ugyanis már jelenlegi állapotában írja le a kéziratot a székesegyház inventáriuma:

Item, unum aliud missale antiquissimum deletum in prima pagina, et in fine prime pagine secundum folii finit „in viam gencium”, et in fine libri „sit semper tecum”.¹⁰¹

Terjedelme jelenleg 120 fólió. A fóliókat újkori, ceruzás arab számozással látták el a rektó oldalak jobb felső sarkában. A verzó oldalakat a bal alsó sarokban az arab fóliószám mellett *b* betű jelzi. 15 ívfüzetből áll, amelyeknek többsége quaternio:

$$2IV^{1-16}+(IV+1)^{17-25}+IV^{26-33}+III^{34-39}+3IV^{40-63}+(IV+1)^{64-72}+5IV^{73-112}+IV^{113-120}$$

A 19. fólió (a kiközösített rekonziliációjának vége, egyben az egyházfegyelmi rítusokat tartalmazó rész utolsó levele) bele van ragasztva a 3. ívfüzetbe, de a szöveg rajta folyamatos. A 9. ívfüzetben a 65. fólió (a balzsam megáldása és elegyítése nagycsütörtökön a karizmaszenteléskor) utólagos betoldás, tartalma korabeli kiegészítés a főszöveghez, de a 64–66. levél közé nem illeszkedik folytatólagosan. A 112. fólió után (a liturgikus év vége és az exodiasztikus rítusok eleje között) egy vagy két ívfüzet hiányzik. A szöveg az utolsó oldalon nem fejeződik be, ezért legalább egy ívfüzetnek a kézirat végéről is hiányoznia kell (logikusan a halottas rítusok következéne itt). A liturgikus tartalom alapján más hiányok is föltételezhetők, de ezeket nem lehet kodikológiai igazolni, tehát a szöveg hagyományozására, és nem a könyv sérülésére, csonkulására vezethetők vissza.

Fóliói 295×227 mm méretűek, a 65. fólió, amelyet utólag toldottak be, 290×222 mm-es. Az írástükör egykolumnás, mérete 223×155 mm. Oldalanként 22 vakvonallal kijelölt sor található, a punctorium nyomai látszanak.

Egyes fóliók oldalából vékony csíkot hasítottak ki, majd ezt egy beljebb metszett kivágatba merőlegesen visszabújtatták. Ezek a fülek talán jelölő vagy lapozó funkciót töltöttek be. Többségük olyan szövegekhez kapcsolódik, amelyeket a H a liturgikus év összefüggésében helyez el, de az adott ordón kívül is használhatók.¹⁰² A fülek kisebb részének tagoló szerepe lehet. A következő fóliókat, illetve szakaszokat jelzik:

¹⁰¹ Közli: TKALČIČ: *Dva inventara* 131.

¹⁰² Ezekről bővebben ld. alább a liturgikus tartalmat és a könyv szerkezetét tárgyaló fejezetet.

- 44 A nagycsütörtöki ordók kezdete
- 53 Általános olajszentelés (nagycsütörtöki összefüggésben, de máskorra is)
- 62 Közgyónás és föloldozás (nagycsütörtöki összefüggésben, de máskorra is)
- 81 Általános tömjénszentelés (nagyszombati összefüggésben, de máskorra is)
- 90 Keresztvízszentelés, keresztelés (nagyszombati összefüggésben, de máskorra is)
- 103 Vízszentelés (húsvéti összefüggésben, de máskorra is), húsvéti körmenet
- 104 Ételszentelések (húsvéti összefüggésben)
- 106 Rubrikák a húsvéti időre, Szent Kereszt Föltalálása
- 108 Litániák (votív anyagok a Rogációk után)
- 116 Abszolúciók (exodiasztikus összefüggésben)
- 119 Megkenések (exodiasztikus összefüggésben)

Betűírás, későbbi kezek bejegyzései

A főszöveg írása a XI–XII. század fordulójára jellemző Karoling minuszkula.¹⁰³ Az írásnak inkább XI. századi eredetét támogatja, hogy a kódex helyesírása egyértelműen korábbi a hozzá közel álló Szent Margit-szakramentáriuménál,¹⁰⁴ tekintettel a sok *ę*-ra, arra, hogy még van benne *æ/œ*, és hogy az *ii* betűkapcsolatokon nincsenek vesszők, vagy ha vannak, utólagosak.¹⁰⁵ Három, alább római számmal jelölt kéz írása. Az I. kéz írta a kódex legnagyobb részét. Az egykorú II. kéz folytatólagosan átvette az írást a 40^r–42^r oldalakon (a virágvasárnap i ordó második fele és a nagycsütörtöki kezdete). A szintén egykorú III. kéz írása látható a 65., utólag betoldott fólión.

A kéziratot utólag számos kéz javította, egészítette ki vagy látta el tollpróbákkal. E kezek bemutatásakor inkább az áttekinthetőségre törekszem, ezért az azonos jellegű módosításokat ugyanannak a kéznek tulajdonítom, ha az íráskép megengedi. Elvileg nem kizárt, hogy ennél több kézről van szó, de további megkülönböztetésük nem járulna hozzá a kódex sorsának jobb megértéséhez. Az egyes kezek nyomát viselő oldal-számokat itt csak összefoglalóan közlöm, a részletekről a készülő kiadás kritikai apparátusa tájékoztat. A kezeket aszerint osztályozom és jelölöm arab számmal, hogy milyen szándékkal módosítottak a főszövegen. A kategóriákon belül latin nagybetűkkel különítem el az egyes kezeket időrendben vagy jelentőségüknek megfelelően.

¹⁰³ VESZPRÉMY: *A 12. századi magyar kódexírás alakulása 226–227.* a minuszkulát délnémet-rajnai típusúnak tartja, és a XI–XII. század fordulójára, legkésőbb a XII. század első évtizedére teszi. Az írásnál elvileg pontosabban datálható zenei notációk közt azonban vannak olyanok, amelyek a XI. század utolsó évtizedére vagy még korábbra datálhatók. Ezek a főszövegnél természetesen nem lehetnek korábbiak. SZIGETI: *Denkmäler des gregorianischen Chorals aus dem ungarischen Mittelalter* 133. a H minuszkuláit a nehezebb, dél-német típushoz sorolja.

¹⁰⁴ Zagreb, Knjižnica Metropolitana MR 126. Az alább „zágrábi triász”-ként emlegetett csoport utolsó tagja, régebben hahótinak (veszprémi egyházmegye) tartották, ma inkább a dömösi (Esztergomhoz közeli) Szent Margit-monostor vagy társaskáptalan kódexének tartják, vsz. XII. század eleji. E tulajdonítás megoldatlan problémája, hogy a kódex egyértelműen bencés jellegű, míg Dömös —legalábbis későbbi okleveles említése alapján— világi egyház volt. A téma talán legjobb áttekintései: TÓTH: *Román kori kőfaragványok* 63–67; THOROCZKAY: „A dömösi prépostság”. Az eddigi kutatásról és a kérdés lehetséges megoldásairól legújabbán ld. UHRIN: „Antiochiai Szent Margit” 20–26.

¹⁰⁵ MADAS: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből* 53–54.

(1) Az első kategória a korrektoré. Ide egyetlen, XII. századi kéz tartozik, aki az egész kódexet végigjavította (5^v–116^v), de különösen a nagycsütörtöki beszédek javításában volt tevékeny. Minden bizonnyal tőle származik a gondos kivakarások többsége is. Igyekszik utánozni a főszöveget író kezét, de a kivakarások és a rendelkezésre álló szűk hely miatt gyakran kénytelen kissé torzítani a betűket. Ezért nehéz a pontos datálása, másrészt nem lehet kizárni, hogy egynél több kéz végezte el a korrektori munkát. Talán az 1. kéztől való az exodiasztikus ordók (113^r–120^v) rubrikálása is, amely nyújtottabb betűiről és kékes árnyalatú vörös tintájáról ismerhető föl. Ugyanez a tintaszín néhol a megelőző ordók rubrikáinak retusálásakor is föltűnik.

(2) A második kategória a szövegpótlóé. Ide szintén egyetlen, XII. századi kéz tartozik, aki a nagypénteki ordó hiányait pótolta üres felületen vagy a korábbi szöveg kivakarása után (74^r–79^v).

(3) A harmadik kategória a kiegészítőké. Ide legalább öt, különböző korú kéz tartozik, akik többlettételekkel egészítették ki vagy módosították a főszöveget. A 3A kéz a vízkereszti vízszentelés Lukács-genealógiájának notátorával azonos, a XII. század első évtizedeiből. A genealógia címét írta föl hangjelzéssel a 22^r oldal tetejére. A 3B kéz a vízkereszti játék notátorával azonos, szintén a XII. század első évtizedeiből vagy végéről. A játék leoninus hexameterben írt kiegészítéseit toldotta be a 28^v és a 29^r aljára. A 3C kéz XIII. századi kurzív. A gyertyaszentelői ordót dolgozta át lapszéli rubrikákkal, a tételek átrendezésével, az eredeti szöveg egyes mondatainak kihúzásával (30^r–32^v). A 3D kéz is XIII. századi kurzív, de eltér a 3B-től. A háború ellen tartott votív proceszsiót egészítette ki egy lapszéli könyörgéssel a 112^r oldalon. A 3E kéz XIII. századi textuális. A keresztelési ordót egészítette ki a 85^r és a 88^r margóin. Azonos vele vagy igen hasonló hozzá az a kéz, amely a kódex utolsó, csonkán maradt formuláját fejezte be a betegek kenetéhez a 120^v alján. A 39^v oldal aljára, ahonnan kezdve a főszöveg írása néhány oldalra megváltozik, egy újkori kéz a „(hic nihil deest)” megjegyzést iktatta be. Ezt nem veszem föl a középkori kezek listájára.

(4) A negyedik kategória a tollpróbáké. Ide három kéz bejegyzései sorolhatók. A 4A kéz korai, talán XII. századi, a főszövegből egy-egy mondatot vagy a kontextusba nem illeszkedő szöveget írt elnagyolt nagybetűkkel a 18^r, 20^r és 40^r oldalak tetejére. A 4B kéz apró, de meglehetősen kifinomult XIII. századi gótikus írással díszítette a 15^r és a 91^v oldalak tetejét, szövegei liturgikus jellegűek (Üdvözlégység, a 109. zsoltár kezdete), de nincs közülük a főszöveghez. A 4C kéz kora bizonytalan, a 86^v oldal felső sarkára egyetlen, nehezen kiolvasható szót írt.

A kezek áttekintését az alábbi táblázattal szeretném megkönnyíteni:

ELSŐDLEGES KEZEK (XI. század vége)

- I. kéz (a teljes kézirat szkriptora)
- II. kéz (a szkriptor „helyettese” virágvasárnapi ordó végén: 40^r–42^r)
- III. kéz (betétlap készítője a balsam megáldásához: 65^{r-v})

MÁSODLAGOS KEZEK

- 1. kéz (XII. század, az egész kézirat korrekтора)
- 2. kéz (XII. század, a nagypénteki ordó szövegének pótlója: 74^r–79^v)
- 3. kezek (kiegészítők)

- 3A kéz (XII. század, a Lukács-genealógia notátora: 22^r)
 3B kéz (XII. század, a vízkereszti játék notátora: 28^v–29^r)
 3C kéz (XIII. század, kurzív, a gyertyaszentelői ordó átdolgozója: 30^r–32^v)
 3D kéz (XIII. század, kurzív, a háború elleni processzió kiegészítője: 112^r)
 3E kéz (XIII. század, a keresztelési ordó és a betegek kenete [?] kiegészítője: 85^r–88^r, 120^v)
 4. kezek (tollpróbák)
 4A kéz (XII. század, nagybetűs: 18^r, 20^r, 40^r)
 4B kéz (XIII. század, finom gótikus: 15^r, 91^v)
 4C kéz (bizonytalan és halvány: 86^v)

Oldalkép, helyesírás, nyelvtan

A H oldalképe viszonylag egyszerű, a használó tájékozódását a középkori liturgikus könyvekben megszokott grafikai eszközök segítik.¹⁰⁶ Normál betűmérettel, fekete tintával vannak írva a mondott vagy recitált liturgikus tételek (pl. könyörgések, olvasmányok), kisebb betűmérettel és fekete tintával a dallamos tételek (pl. antifónák, himnuszok), normál betűmérettel és vörössel a rubrikák. Némi következetlenség mutatkozik a fekete és a piros szín használatában, amikor a rubrikás környezetben szereplő incipitek miatt gyakran kellene, hogy változzék a tinta színe, és a betűméretben, amikor egyes tételek (pl. zsoltárok, verzikulusok) műfaji besorolása, azaz hogy az énekelt vagy a recitált kategóriába tartoznak-e, nem egyértelmű. A tételleket vagy azok újabb egységeit (pl. strófák, verzusok) piros kezdőbetű indítja, a mondott-recitált szövegek esetén ez új bekezdést nyitó, kétsoros iniciálé. Az egyházi év kezdetén egy háromsoros iniciálénak maradt ki hely, és az első szó utána végig majuszkulával van írva. A címek pirosak, általában a soron következő tételhez képest jobbra fönt, az előző tétel utolsó sora által szabadon hagyott mezőben. Ez a mező helyenként üresen maradt. Ilyenkor látható, hogy eredetileg akár több sort is kihagytak a rubrikálásnak, amelyet utólag végeztek volna el.

A kódex helyesírása és központosása korának megfelelő, részletei a készülő kiadás végén, a helyesírási apparátusban ellenőrizhetők és rendszerezve is tanulmányozhatók. Az újkorban normatív latin helyesírástól való eltérések négy csoportba sorolhatók: általános középkori jellegzetességek, vulgáris vonások, archaikus vonások és kifejezetten a H-ra jellemző írásmódok.

(1) Általános középkori jellegzetességnek tekintem azokat, amelyek a magyar liturgikus könyvekben a könyvnyomtatás koráig uralkodók.¹⁰⁷ Ezek a következők: a *ti* + magánhangzó betűkapcsolatok kiejtés szerinti, *ci* + magánhangzó írása (pl. *amicicia*, *exicialis*, *devocio*, *consorcium*, *diucius*, *peciit*); a szó eleji, diftongusokban szereplő vagy intervokális *h* elhagyása (pl. *ebdomada*, *omelia*, *catecizo*, *betleem*, *proibeo*), vagy abun-

¹⁰⁶ Ehhez ld. alább a kiadás helyesírásáról és oldalképéről szóló fejezetet is.

¹⁰⁷ A középkori liturgikus könyvek „normatív” helyesírásáról, központosásáról és oldalképéről: FÖLDVÁRY: *Rubrica Strigoniensis* 292–308; a nyelvtörténeti háttérhez különösen: STOTZ: *Handbuch der lateinischen Sprache des Mittelalters* III.

dáns használata (pl. *habundo, heliseus, chorusco, lintheum, coherceo*); egyes rokon más-salhangzók mono- vagy diftongizáló (pl. *loquutus, secuntur, michi, nichil, langor, ungentum, fantasmaticis*), illetve alternatív írásmódja (*karitas*); a *p* betoldása a *mn* más-salhangzópárba (*sollempnis, dampno, tempno, columpna*); az etimologikus *s* elhagyása *ex* prefixum után (pl. *exilium, expecto*); görög eredetű szavakban az *y* gyakori lecserélése *i*-re (pl. *elemosina, martir, misticus*), illetve az *i* lecserélése *y*-ra, különösen „egzotikus” szavakban (pl. *cayphas, homousyon, synai, ydolum*).

(2) A klasszikus latin fonetikához képest bekövetkezett változásokra visszavezethető vonások ezek: a más-salhangzók kettőzését illető bizonytalanság (pl. *amississe, immitari*, ugyanakkor *grabato, pecaminum*); a *t* zöngéedése (pl. *credendum, roscide*) és a likvidák *r > l* lágyulása (*fraglans/flaglans*); egyes magánhangzók hangrendi eltolódása (pl. *esayas, letania, incolomitati, benivolus, valitudo*). E vulgáris jellegzetességek némelyike konvencionális középkori írásmóddá vált (pl. *capud, quatinus, iocunditas*), ezért vannak átfedések a fent leírt csoporttal.

(3) Régies vonások azok, amelyek már a XII. században is ritkaságnak számítanak. Ilyen elsősorban az *ę*, helyenként még az egyenértékű *aę, ae/a* vagy *oe/œ* használata. E betűket a H részben etimológiailag helyesen, részben a korabeli szokásoknak megfelelően, következetesen ugyanazoknál a szavaknál alkalmazza (pl. *ęleber, ęterus, ęcclesia, ętiam, piętas, prophęta*). Az *ę/a* iránti előszeretete azonban néha túllép ezen az akkor megszokott körön (pl. az *ę* mint igei prefixum, adverbiumok és vocativusok *ę* végződése, *acętum, męus, quisquę, sęd*). Ezek az írásmódok már inkább tekinthetők modorosnak, mint régiesnek, ezért átfedésben vannak a következő csoporttal.

(4) A H-ra kifejezetten jellemző írásmódok nagyobb része valamiféle tudálékoskodó, hiperkorrekt magatartásra vezethető vissza. Ide lenne sorolható már az *ę/a* néhány extravagáns használata is. A legfeltűnőbbek azonban azok, amelyek következetesen érvényesülnek: a *ci*+magánhangzó betűkapcsolatok *ti*+magánhangzóval való visszaadása mindig ugyanazoknál a szavaknál (pl. *fidutia, faties, fatio* és származékai, *iuditium*); az igei prefixumok disszimilatív-etimologikus írásmódja (pl. *adprehendo, conlaudo, inbecillis, obprobrium*); a prepozíciók egybeírása a rájuk következő főnévvel (pl. *aseculo, abastris, adopus, cumservo, decęlis, esilice, inbrachio, obcausam*), amely néha más szófajokra is kiterjed (pl. *quamors, sinescitis, daveniam*); összetett szavak etimologikus szétválasztása (pl. *ad aperire, multi formis, quotiens cumque*).

A számokat a H betűvel kiírja vagy római számmal adja meg, olykor a végződést is föltüntetve a felső indexben (*II, III, iiiii, IIII^{or}, V^{ta}, VII, XII, lx^{mo}*). A görög szavakat agrammatikusan kezeli, pl. nagypéntekre indeklinábilis szóként mindig az accusativusi *parasceven* alakot használja, tmesist alkalmaz a *homousios* terminusnál (pl. *de homine usion, homo et usios*), a Trisagion szövegét pedig a következőképpen közli: *agyos otheos agyos hyschiros agyos athanatos eley sonimas*. A tulajdonnevek (háromkirályok, Lukács-genealógia) írásmódja bizonytalan, de a középkori átlaghoz képest nincsenek sajátos vonásai. Végül érdemes kiemelni, hogy a II. és a III. kéz által írt oldalakon a helyesírási tendenciák kissé megváltoznak. A II. kéznél eltűnnek a hiperkorrekt *ti* + magánhangzó írásmódok, másfelől a szokásos *benedicchio* helyett *benedictio* áll. A III. kéz által

írt betétlapon szintén a *perfectione* és a *faciat* alakok tűnnek föl a másutt szokásos *perfectione* és *fatiat* helyett.

A szöveg nyelvi minősége viszonylag egyenletes, de közel sem magas színvonalú. A szkriptor valószínűleg nem különösebben értette, amit ír, de mintapéldánya nem lehetett erősen romlott szöveg. A korrektor azonban, vagyis a másodlagos kezek közül az 1. kéz igen gondos és minőségi munkát végzett mindenütt, ahol komolyan ellenőrizte a szöveget. Kifejezetten hibás hely kevés maradt, és ezek is inkább a lazább fogalmazású rubrikák között olvashatók. Egyes szavak szintjén néhány agrammatikus szóhatár (*imp etusque, a barida*) vonja magára a figyelmet. A hosszú és mondatlanilag bonyolult euchológiai szövegekben többször találunk nyelvtani hibát vagy következetlenséget, ezek mértéke azonban nem nagy, messze alatta marad például a PV hibaszázalékának.

Hangjelzés

A H a magyar notáció kifejlődésének első emléke. Ebből a nézőpontból Szendrei Janka tárgyalta: a benne szereplő minden egyes notációtípusnak teljes jelkészletét megrajzolta és aprólékosan leírta, keltezte és európai összefüggésbe helyezte őket. Az alábbiakban az ő eredményeit foglalom össze.¹⁰⁸

A Chartvirgus-pontifikále neumái és a magyar notációk

A neumákat a kódex használói írták be, utólag és nem teljes következetességgel. Ez azt jelenti, hogy a hangjelzésre szánt, apróbb betűs szövegeknek nem mindegyike fölé került notáció, és ellenkezőleg, vannak eredetileg nem hangjelzésre szánt, normál betűmérettel írt tételek, amelyek utóbb notációt kaptak. Minden szakaszt más-más notátor látott el kottával, és az egyes notációk típusa is különböző. Nagyobb részük az úgynevezett német neumaírások változata, sajátosan magyar vonatkozások főleg két tételnél: a nagyszombati *Inventor rutili* processziós himnuszban és a Lukács-genealógiában jelentkeznek. A magyar neumaírás későbbi fejleményeit előlegezi meg a virágvasárnapi énekek és az *Exsultet* kottaírása is. A dallamváltozatok —amennyire az adiasztematikus notációból következtenni lehet— mindenütt megfelelnek az esztergomi úzus jellemző, vonalrendszeres kottát tartalmazó forrásainak.¹⁰⁹ A kottázott tételek facsimiléjét és a nekik megfeleltethető dallamokat a függelékben lehet tanulmányozni.

¹⁰⁸ SZENDREI: *Középkori hangjegyírások Magyarországon* 96–111. (több részletben, az egyes notációkat történeti megközelítéssel más források összefüggésébe helyezve); Uő: *A „mos patriæ”* 90–103. (kifejezetten a H-ra vonatkozólag). Az alább idézett szerzők többségére is ő hivatkozik a megfelelő helyeken.

¹⁰⁹ Az egyetlen kivétel a nagycsütörtöki lábmosás *Ante diem festum* antifónája lehetne a H 70^r oldalán. A szöveg kissé eltér a későbbi magyar forrásokból ismerttől, sajátos szórendje, variánsai vannak, és a híres, ún. caput-melizmának is a 'ca' szótagon hagy helyet, szemben a sztenderd forrásokkal, amelyek a 'put' szótagra teszik. A kotta ugyanakkor, amely nem lehet sokkal későbbi, már az ismert dallamra emlékeztet: a 'dixit' szó neumázatlan, a melizma pedig a 'put' szótag fölé kerül.

Mielőtt a H egyes notációtípusait sorra vennénk, röviden ki kell térnünk az úgynevezett magyar notáció kérdésére.¹¹⁰ Első dallamos kódexünk, a BS notációja még nem különböztethető meg a kortárs német notációktól. Benne és a többi korai magyar forrásban a német, elsősorban a délnémet neumairások átvétele mutatható ki. Ezt erősítik meg a H legkorábbi hangjelzései is. Különlegesnek az számít, ha a német típuson belül a délnémettől különböző, főleg Rajna-vidéki jellegzetességet sikerül azonosítani.

Utolsó neumas emlékeink a XII–XIII. századból valók. Ezekben már fölismerhető a német neumairásoknak egy sajátosan magyar változata. Az a notáció, amelyet a H az *Inventor rutili*-hez, másrészt a virágvasárnap énekekhez és az *Exsultet*-hez használ, ezt a változatot előlegezi meg.

Mégis, a magyar egyházak a germán környezethez képest feltűnően korán áttértek a vonalrendszeres kottára. A diasztematikus jelrendszernek egy olyan különleges, egységes, könnyen azonosítható típusát fejlesztették ki, amely a XVIII. századig fennmaradt mint a magyar eredetű liturgikus könyvek biztos jelölője. Ezt a lendületes, kurzív jelrendszert nevezzük magyar vagy esztergomi notációnak. Német, metzi-laoni és olasz elemekből építkezik, de azokat asszimilálja és egységes rendszerré fejleszti. Írásiránya fölfelé jobbra halad, lefelé függőleges. Kedveli a nagy ívű, összefogott neumákat. Az a notáció, amelyet a H a Lukács-genealógiához használ, már az esztergomi notáció felé mutató, átmeneti típus.

Notátorok

A következő bekezdésekben a H hangjelzett tételeinek notátorait tekintem át és értékelem Szendrei alapján.¹¹¹ Elmélyültebb tanulmányozásukhoz az egyes neumák leírása és elemzése lenne szükséges, erre azonban a jelen dolgozatban nem térek ki. A notátorokat a kódex sorrendje szerint számoztam, kottájuk típusát, minőségét és korát a leírásokban és alább az összefoglaló táblázatban közlöm. Az egyes neumaformákat a függelékben közölt facsimilék és táblázat szemléltetik.¹¹²

(1) Az első notátor a Lukács-genealógiát kottázta végig a görög szokás szerinti vízkereszti vízszentelésben, a 22^{r-v} oldalon. Azonos a 3A kézzel, amely a genealógia címét a 22^r oldal tetejére írta. A notáció a XII. század első évtizedeire datálható. Bár a genealógia neveinek sorrendje hibás,¹¹³ a notátor már ezt a szöveget tekintette adottnak, és erre alkalmazta a későbbi magyar hagyományból is ismert dallamot.¹¹⁴

¹¹⁰ A téma monografikus összefoglalása: SZENDREI: *Középkori hangjegyírások Magyarországon*.

¹¹¹ Előtte HUDOVSKÝ: *Neumatski rukopis Agenda pontificalis MR 165* tárgyalta a H-t a zenei paleográfia szempontjából.

¹¹² A függelékben közölt összegző táblázatot az eredeti alapján és Szendrei stilizált rajzai segítségével Szoliva Gábor OFM készítette.

¹¹³ A nevek sorrendjét összezavaró, hibás másolási koncepciót Dobszay László fedezte föl. Elemzését ld. a következő kötetben, a vízszentelésekről szóló fejezetben. Megjelent: FÖLDVÁRY: *Vízkereszti vízszentelés*. A kiadásban az eredetit követem, de számozással utalok a helyes sorrendre.

¹¹⁴ RAJECZKY: *Magyarország zenei története* I. 293–294. (kottamelléklet és leírás forrásjegyzékkel Szendrei „Lekció-tónusok” című fejezetében)

A szöveg normál betűmérettel íródott, azaz eredetileg nem szántak neki kottát. A hangjelzésnek tehát nem maradt elég hely, a notátor szűk helyen volt kénytelen dolgozni. A beszorítottság miatt a notáció első látásra német neumáirásnak tűnik, de diasztematikus szemléletű, ezért természete szerint nagyobb helyet igényelne. Jelrendszere egyik ismert, tiszta típusba sem sorolható be. Német (*clivis, porrectus, quilisma*, szillabikus jelekként *virga* és *punctum*) és metzi¹¹⁵ (*climacus*-típusok, *cephalicus*, a német változatok deformálásai) neumákat szervez gyakorlott írástechnikával egységes rendszerbe. A neumákban kottafejek vannak, a notátor leolvasható kotta létrehozására törekedett. Írásiránya nem német (az keskeny, vízszintes sávban haladna előre), hanem fölfelé jobbra halad, lefelé pedig függőleges, bár a függőlegesség hely hiányában nem mindig tud érvényesülni.¹¹⁶

Összegezve megállapítható, hogy keverék jelrendszerről, ritka, kísérleti hangjelzésről van szó. Átmeneti jelenség, tartósság és szilárdság nélkül, párhuzamait nem ismerjük.¹¹⁷ Egy későbbi átalakítás során ebből lesz a német és metzi neumákat, valamint olasz *scandicus*-t magába olvasztó esztergomi notáció. A genealógia kottairásában még vannak olyan német neumák, amelyek később le lesznek cserélve, de már megtörténik az írás irányának megváltozása, és egy jellegzetes neuma, a függőleges *climacus* bevezetése. Az összetételek közül jellemző a gyakran visszatérő *climacus resupinus*, amely az érett esztergomi jelrendszerben is éppen így néz ki. A genealógia kottairása tehát hidat képez a magyarországi neumáirások és az esztergomi notáció között.

(2) A második notátor a vízkereszti játékban csak a bölcsek szerepét kottázta ki a 28^v–29^v oldalon, jóllehet a játékban a rubrikák kivételével minden szöveg apróbb betűkkel íródott. Azonos a 3B kézzel, aki a 28^v–29^v oldalak aljára a játék szöveges kiegészítéseit is betoldotta. Talán a háromkirályok egyikeként szerepelt a játék egyik előadásakor. A notáció a XII. század első évtizedeire datálható. Gyors, hevenyészett jegyzetelés. Néhány jelet két változatban is használ. A notátor egyedi jellemzője, hogy a *scandicus*-t a *pes rotundus* és a *virga* szinte kötött, önállósult összetételeként írja. A döntően német neumák közül kitűnik a 9-es formájú, metzi-laoni típusú *cephalicus*.

(3) A harmadik notátor a virágvasárnapi processzió tételeit, a *Fulgentibus palmis*, az *Occurrunt turbæ*, a *Cum appropinquaret* antifónát, a *Gloria laus* himnuszt, a *Pueri Hebraeorum vestimenta*, a *Scriptum est enim* és a *Hosanna filio David* antifónát kottázta ki. E hangjelzések mindegyike a II. kéz által írt 41^{r-v} oldalakon látható. Ugyanezen ordó korábbi, az I. kéz által szintén apróbb betűkkel írt tételei, a *Collegerunt* rezponzorium, az *Ante sex dies* és a *Cum audisset* antifóna kotta nélkül maradtak. A notáció Szendrei szerint a XI–XII. század fordulójára datálható, XII–XIII. századi retusálásokkal. A tinta egységesen barnás árnyalata alapján azonban nem kizárt, hogy a kottát maga a II. kéz írta be. Ezt erősítené meg, hogy a neumák ezeken az oldalakon illeszkednek a legharmonikusabban a szabadon hagyott sorközökbe. Mivel a 42^v oldalon az I. kéz foly-

¹¹⁵ A metzi notáció jellegzetességeiről: HOURLIER: *Le domaine de la notation messine*

¹¹⁶ Jellemző írásirányokhoz ld. CORBIN: *Palaeographie der Musik I. 3. Die Neumen* 1. függelékét.

¹¹⁷ Szendrei szóbeli közlése szerint hasonló elemeket ötvöző kontakt neumák figyelhetők meg Észak-Itáliában, a Como környéki forrásokban.

tatta az írást, a II. kezet nem tarthatjuk nála későbbinek. Ha tehát a neumák itt tőle származnak, az azt jelenti, hogy a kódex szövegírásával egykorúak.

A notáció jó minőségű, egységes, a tollkezelés biztos és árnyalt. Az írásirány és a jelrendszer német, a több változatban írt neumák sem térnek el a német alaptípustól. A felülről lefelé húzott vonalak, a hangok helyének kijelölése a neumák rajzolatában („proto-kottafejek”) és a *cephalicus* kampóval való kiegészítése azonban az érett, gotizáló, XII. századi magyar neumaírások, a CA notációja felé mutatnak.

(4) A negyedik notátor a nagycsütörtöki olajszentelési mise *O Redemptor sume carmen* himnuszát és a nagycsütörtöki lábmosást követő *Tellus ac athra iubilent* himnuszát kottázta ki az 55^r, illetve a 73^r oldalon. A notáció —mint a többi nagycsütörtöki és nagypénteki tételéi is— a XI. század végére datálható, tehát a kódexszel szinte egykorú. Kiművelt kottaírás, hosszú, lendületes szárakkal, iránya német típusú. Jellegzetes neumája a *pes*, amely a magyarországi forrásokban eddig megfigyeltől lényegesen különbözik: míg azokban a délnémet, kerek forma az uralkodó, addig itt következetesen a Rajna-vidéki német notációkból ismert, zászlószerű *pes à ergot* használatos. Hosszabb szára miatt szintén eltér a délnémet átlagtól az *epiphonus* alakja.

(5) Az ötödik notátor a nagycsütörtöki lábmosás énekeit, az *Ante diem festum* antifónával kezdődő húsz tételt kottázta ki a 69^v–71^r oldalon. A notáció a XI. század végére, esetleg még annak utolsó évtizede elé datálható. Kiművelt kottaírás, iránya német típusú, gazdag, árnyalt jelkészletet használ.

(6) A hatodik notátor a nagypénteki szertartás énekeit, a *Popule meus* kezdetű improperiákat, az *Ecce lignum crucis* és a *Dum fabricator mundi* antifónát, valamint a *Laudes omnipotens* processziós himnuszát kottázta ki a 75^{r-v} és a 77^v oldalon. A notáció a XI. század végére datálható. A „tollforgató képesség” szempontjából elnagyoltabb, de sokféle jelet használó kottaírás, iránya német típusú. Jelrendszere délnémet, kevésbé egységes és kifinomult, mint az előzőké. Sok esetlegesség figyelhető meg benne, de ez lehet a differenciáltság, az árnyalásra való törekvés jele is. Sajátos vonása, hogy a *quilisma* hurkai a német neumaírásokhoz képest nem vízszintesen, hanem meredeken fölfelé haladnak, ami olasz sajátosság.

(7) A hetedik notátor a nagyszombati tűzszentelés *Inventor rutili* himnuszát kottázta ki a 81^{r-v} oldalon. A 81^r oldal, amely egy sor híján a teljes szöveget és dallamot hordozza, erősen kopott, így a dallam sok helyen csak nehezen olvasható. A notáció a XII. század elejére datálható. Jól kiírt, egyenletes, szabályos kottaírás, iránya német típusú, amint a *climacus*-ok rajzolatából látszik. Sajátos neumái a 3-as alakú *pes*, az 1-es formájú *virga* és a két párhuzamos karból összeillesztett *clivis*.

E következetesen alkalmazott, jellegzetes neumák megvannak más magyar eredetű neumas kódexekben is. A *pes*-nek ez a típusa a BS-re, a *virga*-é és a *clivis*-é a CA-ra jellemző. A BS notációja délnémet jellegű, jelrendszerét a késői szentgallenli notációval is összefüggésbe hozzák, illetve ugyanez a típus éreztette hatását az északkeleti régióban (Kelet-Szászország és a határőrvidék). A CA notációja már a német hagyomány teljes elsajátítását és független, alkotó továbbfejlesztését dokumentálja egy, a korabeli né-

mettől eltérő, könnyedebb irányba.¹¹⁸ Az *Inventor rutili* hangjelzése a H-ban a kettő közti átmenetet képviseli. Annak a folyamatnak a tanúja, ahogyan a XI. században el-sajátított német notáció a fejlődés saját útjára lép.

(8) A nyolcadik notátor a húsvéti gyertya nagyszombati megáldását, az *Exsultet*-et kottázta végig a 82^v–84^r oldalon. A notáció a XII. század elejére datálható. A szöveg normál betűmérettel íródott, a sorok közt nem hagytak helyet a neumáknak, ezért a jelek elszórtan, beszorítva helyezkednek el. Ezt leszámítva a kottakép egységes, kidolgozott. Iránya és jelrendszere német típusú. A *pes* és a *virga* itt alkalmazott összetétele a délnémet neumaírásokból ismerős, és megvan a föntebb, a 6. (nagy-pénteki) notátor-nál hivatkozott, három hurokkal meredeken fölfelé tartó *quilisma* is. Egyébként ugyanazok a CA felé mutató tendenciák jellemzők az *Exsultet* notátorára is, amelyeket a 3. (virágvasárnap) notátornál hangsúlyoztam.

(9) A kilencedik notátor a nagyszombati keresztvízszentelés főimája, a *Vere dignum ... qui invisibili potentia* prex egyes szakaszai fölött helyezett el neumákat a 90^v–92^r oldalon. A neumák a mondatok végén jelennek meg, vagyis ott, ahol a prefációtónus terminációs fordulót kell a szövegre alkalmazni. A keresztvízszentelést az *Exsultet*-hez hasonlóan normál betűmérettel írták, a notáció beszorított és vázlatos, de ehhez képest is hevenyészett és esetlen, valószínűleg nem volt képzett notátor, aki írta. Korát emiatt sem lehet pontosan megállapítani. *Virga*-i között az arab 1-es alakú és a fej nélküli változat is előfordul. *Punctum*-ot nem használ. *Clivis*-e általában egy mozdulattal írt, hegyesszögű akcentus-figura, máshol kétkarú, szögletes. A *pes* ebben a formában máshol nem fordul elő a kódexben: leggyakrabban alul nyitott félkörrel induló *pes rotundus*, de a szár végéhez tollemelés nélkül egy lefelé húzott, vékony függőleges vonalat kapcsol, amitől a neuma úgy hat, mint egy mai nyolcadhang fej nélkül.¹¹⁹

(10) A tizedik notátor a húsvétvasárnap nagymisében elhelyezett Gloria-trópust, a *Sacerdos Dei excelsi*-t és a rákövetkező *Gloria in excelsis Deo*-intonációt látta el hangjelzéssel a 104^r oldalon. A notáció a XII. század elejére datálható. Hajlékony formavilága közel áll a 6. (nagy-pénteki) notátoréhoz, de elnagyoltabb, szabálytalanabb, vonalvezetése inkább a 2. (vízkereszti játéké) notátorét idézi. A jelrendszer heterogén, ugyanazt a neumát többféleképpen is írja. Uralkodó benne az 1-es formájú *virga*, mint a 7. notátornál. Egy különös alakú *pes* vonatkozásában fölmerült a mediterrán vagy a nyugati, esetleg normann eredet kérdése,¹²⁰ de a döntően német írásirány és jelkészlet, illetve a többi *pes* alapján ezt a föltevést valószínűleg el kell vetni. Itt is megvan viszont a meredeken fölfelé tartó *quilisma*, a jelen esetben két hurokkal, amely a német neumák között szokatlan, de a H-ban már a 6. és a 8. notátor is használta (három hurokkal).

A notátorok főbb adatait az alábbi összesítéssel szeretném áttekinthetővé tenni:

¹¹⁸ A vonalrendszer bevezetése előtti magyar notációkhoz: SZENDREI: *Középkori hangjegyírások Magyarországon* 21–29., a BS és a CA notációjához 95–96., 99–102. és Uő: *A „mos patriae” kialakulása* 51–54., ill. 138–142.

¹¹⁹ Ezzel a notátorral Szendrei nem foglalkozott, a részletes leírást Szoliva Gábrrielnek köszönöm.

¹²⁰ HUDOVSKÝ: *Neumatski rukopis Agenda pontificalis MR 165* 104. A normann eredet egyébként is visszatérő, de túlértékelt témája a H kutatástörténetének, ld. alább, a korról és eredetről szóló fejezetet.

1. notátor (Lukács-genealógia): diasztematikus keveréknotáció, kiművelt, XII. sz. első évtizedei
2. notátor (vízkereszti játék): német neumaírás, hevenyészett, XII. sz. első évtizedei
3. notátor (virágvasárnap): német (magyar?) neumaírás, kiművelt, XI–XII. sz. fordulója
4. notátor (nagycsütörtöki himnuszok): német (Rajna-vidéki?) neumaírás, kiművelt, XI. sz. vége
5. notátor (nagycsütörtöki lábmosás): német neumaírás, kiművelt, XI. sz. utolsó évtizede előtt (?)
6. notátor (nagypéntek): német (délnémet) neumaírás, egyszerű, XI. sz. vége
7. notátor (*Inventor rutili*): német (magyar?) neumaírás, kiművelt, XII. sz. eleje
8. notátor (Exsultet): német (magyar?) neumaírás, kiművelt, XII. sz. eleje
9. notátor (keresztvízszentelés): német neumaírás, hevenyészett, (?)
10. notátor (*Sacerdos Dei excelsi*): német neumaírás, hevenyészett, XII. sz. eleje

Összegzés

A H tízféle kottairása arra utal, hogy legalább ugyanennyi kéz dolgozott a kódex hangjelzésén. Ezek a kezek azonban markánsan különböztek egymástól számos szempontból. A legalapvetőbb különbség a diasztematikus keveréknotáció (1. notátor) és a német neumaírások (2–10. notátor) közt van. Nagy különbség van a német neumaírások közt is, ami azt jelzi, hogy a notátorok, akik ugyanabba a kódexbe írtak, zenei műveltségüket más-más hagyományú szkriptóriumban szerezték. Mindegyikük német, de ezen belül vannak önálló délnémet (6. notátor) és Rajna-vidéki (4. notátor) típusok is. További megkülönböztető tényező, hogy a kották nem egy időben keletkeztek, hanem egy, nagyjából 30–40 éves perióduson belül különböző időpontokban, és hogy a notátorok műveltsége, gyakorlottsága messze nem volt azonos szinten. Mindez arról árulkodik, hogy a H használatának első évtizedeiben egy virágzó, számos külföldi hatástól érintett, ám még nem megállapodott zenei kultúra volt jelen Magyarországon. E zenei kultúrában azonban már kimutathatók a későbbi önálló fejlődés egyes elemei.

A fejlődés két irányba tartott. Az egyik az utóbb folytatás nélkül maradt, „elvetélt” magyar neumaírás, amelynek legemlékezetesebb példánya majd a CA lesz. Ennek előzménye a 7. notátor kottairása, de a 3. és a 8. notátor jelkészlete, vonalvezetése is ebbe az irányba mutat. A másik irány a vonalrendszeres esztergomi notáció. Ennek előzménye az 1. notátor diasztematikus kottairása. Ez a XII. század eleji, átmeneti jelenség azt tanúsítja, hogy a két irány párhuzamosan bontakozott ki Magyarországon. Mindkettő karakteres és életképes volt, a későbbi magyar úzus mégis azt választotta, amelyik a H-ban még csak mint kivétel mutatkozik.

Díszítés, kötés, használat

A H igényes és rendezett írású, nyalakú, de nem látványosnak szánt kódex. Díszítőelemeket, lapszéli vagy az iniciálékat ékesítő rajzokat, képeket —szemben pl. a kisebb és finomabb BS-sel— nem tartalmaz.

Kötése eredeti, első és hátsó sötétbarna fatábla, bőrbevonat nélkül, bőrszíjakkal összefűzve. Mérete 295×230×75 mm. A restauráláskor új, sötétbarna bőrgerincet kapott két duplábordán, új oromszegőkkel. Elöl és hátul két-két új előzéklappal egészítették

ki, kiragasztott előzéke nincs. Az első fatáblán kívül, a bal felső sarokban nyomtatott címke látható ezzel a piros fölirattal: *Metropolitanska Knjižnica Provostolnog Kaptola Zagrebačkog (u Pohrani kr. sveuč. Knjižnice) MR 165* (ebből az „R 165” feketével és kézírással).

A XIV. századi leltári bejegyzés egyszersmind a legkorábbi adat arról, hogy a kódex a székesegyház tulajdonában volt. Közvetve már XIII. század eleji zágrábi használatáról is árulkodik az, hogy a PZ szövege közvetlen kapcsolatban áll vele,¹²¹ és hogy a 3C kéz (lásd alább) a gyertyaszentelői ordó lapszéli jegyzetekkel való átdolgozásakor zágrábi terminológiát használ.¹²² Az egyes lapok tetejére írt tollpróbák néhol le vannak vágva,¹²³ ezért úgy tűnik, hogy a könyvet a XIII. században vagy később körbevágták. A XIV. század óta minden bizonnyal átmenetileg sem került el Zágrábból. 1990 körül a Horvát Nemzeti Könyvtárban szakszerűen restaurálták.

¹²¹ A párhuzamos ordók azonos liturgikus rendjén túl mikrofilológiai szinten is kimutatható a kapcsolat. Bár erősen lerövidítve, de a PZ is zsinattal, exkommunikációval és abszolúcióval indul, ami nem szokványos. A H több különös szövegváltozata visszaköszön a PZ-ben, pl. „Redintegra” helyett „Re integra”, vö. H 46^v és PZ 58^f. További példák a készülő kiadás kritikai apparátusában tanulmányozhatók.

¹²² A zágrábi könyvekre jellemző, hogy az előénekesekre az esztergomi ’chorator/choralis’ terminus helyett a ’chorarius’-t használják. A revidált rubrikák szövege egyébként is igen közel áll a *Missale secundum chororum et rubricam almi episcopatus Zagradiensis ecclesie* 150^r–154^f megfogalmazásaihoz.

¹²³ Ez az alábbi osztályozás szerint a 4A és 4B kezdet érinti, amelyek XII–XIII. századiak.

KUTATÁSTÖRTÉNET

Ebben a fejezetben azokat a kérdéseket ismertetem, amelyeket a H eddigi kutatói vetettek föl és válaszoltak meg, vagy véltek megválaszolni. Céлом az, hogy megmutassam, mely területeken születtek maradandó eredmények, és melyek maradtak kidolgozatlanul, továbbá hogy fölhívjam a figyelmet azokra a véleményekre, amelyek a H-val kapcsolatban közismertek, de helyesbítésre szorulnak. Ehhez nélkülözhetetlen, hogy a szélesebb nyilvánosság felé közvetítem a kutatás magyar és horvát nyelven megjelent eredményeit,¹²⁴ a H-val kapcsolatos legfontosabb közlemények ugyanis e nyelveken íródtak. Mivel a külföldi kutatók számára gyakorlatilag hozzáférhetetlenek, egyes régóta megcáfolt nézetek csak azért ismétlődnek a szakirodalomban kitartóan, mert francia, latin, német vagy angol nyelven jelentek meg.

Bár többnyire időrendben haladok, áttekintésem nem a publikációk gépies fölsorolása kíván lenni. Szeretném megmutatni, hogy milyen érdeklődés, módszertani háttér és előfeltevések befolyásolták az egyes tudósokat. A viszonylag bő szakirodalomból kiemelem a legmegbízhatóbb és legötletgazdagabb szerzőket. Egyszersmind rendszerezem azokat a véleményeket, amelyekre a következő fejezetekben támaszkodom, vagy

¹²⁴ Mivel nem tudok horvátul, az utóbbiakról kénytelen voltam másodlagos értesülésekkel beérni. Ha ez a horvát kutatás teljesítményeinek alulértékeléséhez vezetett, azért előre elnézést kérek. Köszönet illeti Kovács Ervin Gellért OPræm atyát, akitől horvát nyelvi és helyesírási segítséget kaptam.

amelyekkel párbeszédet fogok folytatni. Azokkal a véleményekkel, amelyek a H-t egésként kezelik, itt foglalkozom, az egyes ordók elemzéseire viszont a liturgikus tartalomról szóló fejezetekben, a következő kötetben térek majd ki bővebben.

Franjo Fancev

A kódex jelentőségét tudomásom szerint Franjo Fancev (1882–1943) horvát irodalomtörténész és filológus ismerte föl először 1925-ös cikkeiben.¹²⁵ Nem dolgozta föl módszeresen, érdeklődése elsősorban a H-ban található liturgikus játékokra irányult. A kódexet zágrábi eredetűnek tartotta, ezt a véleményét topográfiai adatokkal gondolta igazolni.

Germain Morin

Az úttörő munka azonban Germain Morin (született: Léopold Frédéric Morin, 1861–1946,) maredsous-i bencés szerzetes, liturgista és patológus 1926-os műve volt.¹²⁶ Morin a H-t a másik két XI. századi zágrábi liturgikus kódexszel, a BS-sel és az MR 126-os Szent Margit-szakramentáriummal együtt tárgyalta. E három kézirat kutatása a továbbiakban is szorosan összekapcsolódott, ezért joggal illethetjük őket a „zágrábi triász” megjelöléssel.

Morin pontos kodikológiai leírást közöl. A műfaj meghatározását tekintve bizonytalan: egy pontifikále, egy ordinárius és egy rituále keverékének nevezi a könyvet, bizonyára abból kiindulva, hogy az első, egyházfegyelmi rítusokat tartalmazó rész kifejezetten püspöki, a második, az egyházi év rendhagyó szertartásait leíró szakasz — különösen az elején — gazdagon rubrikált, az utolsó, exodiasztikus rítusokat tartalmazó szakasz pedig áldozópapi hatáskörben marad. Ez a műfajmeghatározás szükségtelesen bonyolult. Morin Andrieu munkáinak megjelenése előtt írt, ezért természetes, hogy az újkori műfaji kategóriákat alkalmazta a H-ra, de műfajmeghatározását később is sokan megismételték, amikor a középkori pontifikálék tartalmáról és szerkezetéről már pontosabb fogalmak állhattak volna rendelkezésre.

Tanulmányának központi részében a H tartalmát írja le. E leíráshoz kapcsolódóan fogalmaz meg fölvetéseket imponáló liturgikus műveltséggel és forrásismerettel, de mégiscsak és bevallottan ötletszerűen. Ötleteit két csoportra oszthatjuk. Egyrészt kiemeli a H sajátos vonásait, és fölhívja a figyelmet e sajátosságok néhány fontos vagy érdekes párhuzamára. Ezekre a meglátásaira később fogok visszatérni. Másrészt a kódexre, és általa a magyar liturgia kezdeteire vonatkozóan fogalmaz meg általános gondolatokat. Ami közvetlenül a kódexet illeti, Morin érvel először amellest, hogy a H Exsultetében szereplő Chartvirgus Arduin győri püspökkel lenne azonos, és ebből ki-

¹²⁵ FANCEV: *Liturgijsko-obredne igre*; Uő: *O najstarijem bogoslužju*

¹²⁶ MORIN: *Manuscrits liturgiques hongrois*, a H-ról az első rész (54–60.) szól.

indulva Győrre vonatkoztatja a szövegben szereplő templomtitulusokat is.¹²⁷ A rítusok eredetét tekintve normann, Duna-völgyi, Monte Cassino-i és bizánci motívumokat emel ki. Ezek közül leginkább a normann kapcsolatot nyomatékosítja, amelyet szerinte a zágrábi triász másik két tagjának szanktoráléja is megerősít¹²⁸ (Morin egyébként a normandiai Caenből származott). Ezek alapján nemcsak Normandiával hanem az északabbra fekvő tájakkal: Flandriával és Brabanttal (azaz a mai Belgiummal, ahol mellesleg Morin apátsága, Maredsous található) is kapcsolatba hozza a magyar liturgia eredetét.

Ezek a gondolatok Morin eredeti szándéka szerint csak azt a célt szolgálták volna, hogy megindítsák és ösztönözzék a kutatást. Ehelyett a szerző tekintélye és a gyakori ismétlés folytán idővel olyan tekintélyre tettek szert, amelyet ő biztosan nem szánt nekik. Ugyanakkor Morin érdeme, hogy a H kutatását a magyar liturgiátörténet összefüggésébe helyezte, megállapította egyes, egymástól távol eső forrásvidékeit, és fölhívta a figyelmet fontosságára, ordóinak önálló arculatára. A kézirat kiadását is sürgette, például a Henry Bradshaw Society sorozatában. Megtiszteltetés lesz, ha óhajának több mint kilencven év elteltével eleget tehetek.

Dragutin Kniewald

Magyarországon és Horvátországban Dragutin Kniewald (1889–1979) horvát katolikus pap és liturgiátörténész számít a zágrábi triász legtöbbet idézett szakértőjének.¹²⁹ Mint a XX. századi horvát liturgikus megújulás atyja komoly kapcsolati tőkével rendelkezett. Vonatkozó tanulmányait Kühár Flóris OSB fordításában a magyar közönség is megismerte, olyannyira, hogy Kniewaldra mindmáig gyakran hivatkoznak keresztnevének magyar vagy német alakjával Károlyként vagy Karlként. Ő készítette a kódexről a Magyar Nemzeti Múzeumnak azt a mikrofilmmásolatot, amelyet a következő bő félszáz év magyar kutatói használtak, köztük sokáig jómagam is.¹³⁰

Elsősorban az ő közvetítésével váltak ismertté Morin gondolatai is. Ez azonban nem terelheti el a figyelmet arról, hogy Kniewald inkább az eszmék közvetítésében, mint kitalálásában volt jelentős: munkássága általában megmarad a Morin által kijelölt ösvényen, legföljebb részletezi, árnyalja a már elmondottakat. Ebben az értelemben dolgozza ki közvetlenül a győri, közvetve pedig az északkelet-francia eredet hipotézisét. Győr melletti saját érvelése egyrészt topográfiai megfontolásokra, másrészt a

¹²⁷ A Hartvik-elméletet szakirodalmi hivatkozásokkal együtt a következő fejezetben tárgyalom.

¹²⁸ Kalendáriumok és szanktorálék egész Európára kiterjedő statisztikai elemzése után ezt csak a Szent Margit-szakramentáriummal kapcsolatban lehet megerősíteni, elsősorban Szent Audoenus, Wandregisilius, Sámson apát és Fiacrius jelenléte miatt. A kódex azonban egyre inkább idegen elemnek bizonyul a zágrábi triász másik két, egyértelműen esztergomi kötetéhez képest. A BS szanktoráléjában az egyetlen valóban helyi vonatkozású szent Adalbert, Esztergom patrónusa.

¹²⁹ KNIEWALD: *Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a*; a Szent Margit-szakramentáriumról: Uő: *A Habóti kódex*; a BS-ről: Uő: *Esztergomi Benedictionale*

¹³⁰ Budapest, OSzK FM₁ 2269. Saját, újabb felvételeim: <http://usuarium.elte.hu/books/30166/view>.

rubrikákból kikövetkeztethető monasztikus jelenlétre épül, és azon horvát kollégák ellen szól, akik a H-t zágrábi keletkezésűnek tartják, olykor nacionalista motívumoktól sem mentesen.¹³¹ Véleménye szerint Zágráb első püspöke, a cseh származású, eredetileg talán bencés Duh hozta volna magával a zágrábi triász köteteit Magyarországról a püspökség —Kniewald idejében még 1094-re tett— alapításakor.

Az északkelet-francia (nála ez már egyértelműen Normandiát és az egykori Austraia nyugati részét jelenti) eredet tételét jóval határozottabban képviseli, mint Morin, de érvelésében ugyanazokra a párhuzamokra hivatkozik. Kniewald cikke azonban már a második világháború idején jelent meg, amikor a magyar-horvát liturgia francia kötődése nem volt tisztán tudományos kérdés. Ezzel ugyanis a magától értődőbb német eredet állt szemben. Németország 1941-ben szállta meg Jugoszláviát, és hozta létre belőle a horvát bábállamot, vagyis abban az évben, amikor Kniewald cikke a H-ról megjelent. Magyarország éppen az ehhez a balkáni hadjáratához való csatlakozással lépett be a háborúba a Harmadik Birodalom oldalán. Ilyen körülmények közt elismerni a középkori német kulturális befolyást¹³² a *Drang nach Osten* legitimálását jelentette volna, míg a francia befolyást előnyben részesíteni az ellenállás tapintatos gesztusa volt. A kényes szituációra jellemző, hogy Kniewald apai ágon való német származásával mentegeti magát, elfogulatlanságát bizonyítandó.

A H műfajának meghatározásában Kniewald önálló. Ő volt az, aki bevezette az 'Agenda' vagy 'Agenda pontificalis' terminust. Cikkének képmellékleteiben azonban már egyszerűen győri pontifikálnak nevezi a forrást.

Maradandó hozzájárulása a kutatáshoz az volt, hogy a H liturgikus anyagát és szövegváltozatait összevetette a későbbi zágrábi és esztergomi forrásokkal, és fölhívta a figyelmet ezek szoros liturgikai és filológiai kapcsolatára. Jól ismerte a horvát könyvtári állományt és a kortárs magyar liturgiakutatást, így a H-t nemcsak lehetséges —és szükségképpen bizonytalanabb— őstörténete, hanem utóélete termékenyebb nézőpontjából is vizsgálta. Ezt a tevékenységet folytatva végig mentes maradt attól a hozzáállástól, amely a horvát és a magyar középkor emlékeit értelmetlenül szembe próbálja állítani egymással.

Karsai Géza

A H-hoz kapcsolódó tanulmányoknak azonban nem mindegyike törekedett a kódex egészéről nyilatkozni. Születtek olyanok is, amelyek valamely speciális érdeklődés je-

¹³¹ Fancev főntebb idézett írásain túl (amelyekről más tekintetben kedvező a véleménye) SAKAČ: *Krapina, Kijev, Ararat* 145–146. szerinte inkompetens nézetével vitatkozik. A jezsuita Sakač, aki később Rómában a Pápai Keleti Intézetet igazgatta, egyébként is a horvátok más szláv népektől független (írni) eredetének ideológusa volt.

¹³² Vitapartenere itt VALJAVEC: *Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten* 444., aki —egyébiránt jogosan— azzal vádolja Kniewaldot, hogy túlhangsúlyozza a francia elemeket a németek rovására. Valjavec, aki részben magyar származású volt, a 40-es években komolyan beépült a náci kultúrpolitikába, de tudományos teljesítményét a háború után is méltányolták.

gyében közelítenek hozzá. A nem liturgista kutatók kedvence sokáig a vízkereszti játék, az úgynevezett *Tractus stellæ* volt, amelyben a magyar, illetve horvát színjátszás első dokumentumát látták.¹³³ Ez keltette föl már Fancev érdeklődését is. Monografikus földolgozása viszont Karsai Géza (született: Kurzweil Ferenc, 1905–1981) pannonhalmi bencés szerzetes, magyar-német szakos tanár, a vallási néprajz, a drámatörténet és a medievisztika kutatójának könyve volt.¹³⁴

Karsai munkájának megítélésében külön kell választani a vízkereszti játék tárgyalását a H-ról írtaktól. Az utóbbi szempontból nem végzett önálló kutatásokat, hanem magáévá tette Morin Kniewald által továbbfejlesztett téziseit a kézirat győri eredetéről és a benne foglalt liturgia francia gyökereiről. Karsai azonban az egész művön végighúzó bencés elfogultsága jegyében tovább megy. Azokra a szórványos monasztikus utalásokra alapozva, amelyeket már Kniewald is észrevett,¹³⁵ kijelenti, hogy a H a Győrhöz közeli Szentmártonhegy, a mai Pannonhalma (azaz éppen Karsai saját monostora) szkriptóriumában kellett, hogy készüljön.¹³⁶ Szerinte maga a vízkereszti játék is francia apátságokból terjedt el Európaszerte, természetesen bencés közvetítéssel.

Ami azonban a liturgikus dráma bemutatását illeti, Karsai munkája egyike a H-ról született legalaposabb és legeredetibb írásoknak. A *Tractus stellæ*-t nem önmagában vizsgálja, hanem minden fennmaradt vízkereszti játék összefüggésében. Főlényesen ismeri a legjobb korabeli szövegközléseket és elméleti irodalmat,¹³⁷ de tartózkodik at-

¹³³ Fogadtatására jellemző, hogy a budapesti Kalazantinumban, a piaristák teológiai és tanárképző főiskoláján már 1941 karácsonyán előadták a játékot, „stílusos és korszerű gregorián dallamot állítva össze hozzá”, vö. DARVASY: *Középkori Stella-játék*. A rendező a később, a kommunizmus idején tanúsított bátor magatartásáról, de szélsőséges teológiai nézeteiről is elhíresült Bulányi György SchP volt. Karsai szövegközléséhez rendtársa, Szigeti Kilián „rekonstruálta” a dallamot egy roueni párhuzam alapján. A Schola Hungarica 1985-ös hanglezésén (*Epiphany — Gregorian Chants from Hungary*. Hungaroton SLPD 12559) a teljes játék lényegileg a H szövege és szerkezete szerint, de az 1200 körüli ún. *Livre de Jeux de Fleury* (fleuryi játékkönyv: Orléans, Bibliothèque de la Ville Ms. 201.) dallamaival és néhány változatával lett rögzítve, további forrásokkal is összehasonlítva, kiegészítve. Az együttes közreműködésével hamarosan film is született róla, amelyet a Magyar Televízió *Ars Musica — Képek a magyar zene történetéből* sorozatának első, „Árpád-kori gregorián énekek” című epizódjában vetítettek, Rajeczky Benjamin OCist zenetörténész bevezetőjével (letölthető a Nemzeti Audiovizuális Archívumból: nava.hu). A vízkereszti játéknak ezt a változatát azóta is több magyar együttes műsorán tartja.

¹³⁴ KARSAI: *Középkori vízkereszti játékok*. A kötet végén (310–312.) német nyelvű összefoglaló van.

¹³⁵ Önmagukban jelentéktelen lexikai elemekre, a 'prior' és a 'frater' szó néhány előfordulására hivatkoznak. Nagyobb részük az exodiasztikus ordókban szerepel, amelyek valóban lehetnek akár monasztikus eredetűek is. Mindenesetre a „mos monachorum”-ra (20^r) és a „domus monasticarum”-ra (84^r) vonatkozó két szöveg hely mint a H szokásától, illetve katedrálisától különböző dolgokat említi ezeket.

¹³⁶ Karsai a H eredetének kérdéséről saját tanulmányt tervezett írni, vö. KARSAI: *I. m.* 207., de ez tudomásom szerint soha nem készült el.

¹³⁷ Közülük a legfontosabb az akkor újdonságnak számító YOUNG: *The Drama of the Medieval Church* volt. A többihez ld. a kutatástörténetet: KARSAI: *I. m.* 55–60. és a bibliográfiát: *uo.* 304–309. Young kiadásához kapcsolódik MEZEY: *Adalékok a középkori dráma történetéhez* 104–105., amely a H és a P egybehangzó húsvéti játékaról, a *Visitatio sepulcri*-ről szól. YOUNG: *I. m.* 246–247. szerint a *Venite et videte locum* kezdetű tétel a húsvéti játékok egy önálló csoportjára jellemző. Ez a sor megvan

tól, hogy tipológiai vagy genealógiai rendszert állítson föl. Fölismeri, hogy egyrészt túlságosan kevés játék maradt fenn ahhoz, hogy a hatások láncolata helyreállítható legyen, másrészt az osztályozási kísérleteket megghiúsítja az a tény, hogy minden egyes dráma egyedi alkotás, hús-vér szerzők alkotómunkájának eredménye. Kijelenti, hogy a vízkereszti játéknak nincs fejlődéstörténete: az egyszerűbb és a bonyolultabb darabok nem feleltethetők meg a korábbiaknak vagy a későbbieknek, de ugyanaz az egyház a játéknak lényegében ugyanazt a változatot használja egész történelme során. Hasonlóan fontos meglátása, hogy a liturgikus dráma archaikus szerkezete akkor érthető igazán, ha processziók és stációk sorozataként fogjuk föl. E megfigyeléseit más ordók elemzése messzemenően igazolja.

Munkájának gerince filológiai jellegű. Rendszeralkotás helyett ábécésorrendben jegyzékbe szedi és kontextusba illeszti az összes ismert vízkereszti játék sorait. E gyűjtemény segítségével tárgyilagosan kimutatható, hogy az egyes szövegelemek mikor, hol, milyen élethelyzetben voltak használatban. Ezután dramaturgiai tagolással, az egyszerűbbektől a bonyolultabbak felé haladva, rövid, de tartalmas bevezetővel közli a fennmaradt játékok latin szövegét. A H-ban szereplő *Tractus stella*-t érthetően nagyobb részletességgel tárgyalja, térbeli rekonstrukciót és kottamellékletet is közöl hozzá. Megállapítja, hogy a magyarországi játék szövege nem kivételes, de rubrikaanyaga és szerkezete egészen egyedi. Föltárja a különlegesebb lapalji kiegészítések szövegpárhuzamait, és kiemeli közülük a külföldi párhuzamok nélküli sorokat.

Karsai volt tehát az első, aki eredményes kísérletet tett a H egyik ordójának módszeres, az egész európai forrásanyagot tekintetbe vevő földolgozására. Sajnálatos, hogy könyve nem közvetlenül, hanem főleg a Kardos Tibor által szerkesztett *Régi magyar drámai emlékek* című kötet révén gyakorolt hatást a magyar irodalomtörténetre.¹³⁸ Kardos ugyanis felületesen, számos súlyos tévedéssel kölcsönöz Karsaitól, fontos felismeréseit nem közvetíti, a H pannonthalmi eredetéről szóló, megalapozatlan ötletet azonban közismert tényként kezeli.

Nausica Morandi

A témát újabban egy fiatal olasz kutató, Nausica Morandi tanulmányozta zene- és drámatörténeti, illetve szemiotikai megközelítésben. Morandi a vízkereszti játékokról írta doktori disszertációját.¹³⁹ Karsaihoz képest több, összesen 49 forrást tudott feldol-

két magyar forrásban, valamint a lotaringiai Remiremont apátságának egy XII. századi kódexében és a normann hódítás előtti angol monaszticizmus egység-konszuetúdójában, a *Regularis Concordia*-ban. Mezey kollégáihoz hasonlóan észak-francia hatást vél kiolvasni e szórványos adatokból.

¹³⁸ KARDOS: *Régi magyar drámai emlékek* I. 39–46., jegyzetek: 59–60., szöveg és kottamelléklet (roueni dallamvariáns) jegyzetekkel: 241–256. A szerző korábbi vonatkozó írásai: Uő: *Koraközépkori magyarországi misztérium a betlehemi 'Csillag-ról'*; Uő: *Középkori kultúra, középkori költészet* 37–40.

¹³⁹ Megvédte a padovai egyetem művészet- és zenetörténeti tanszékén (Università degli Studi di Padova, Dipartimento di Storia delle arti visive e della musica) *L'Officium Stellae, studio delle fonti liturgico musicali* címmel, 2011 áprilisában. Kötetben megjelent 2016-ban: Uő: *Officium stella*.

gozni, így a játék földrajzi és történelmi elterjedtségéről a legpontosabb képet ma az ő gyűjtése alapján alkothatjuk. Szerinte a H-ban szereplő a legkeletibb és az egyik legkorábbi vízkereszti játék.

Következtetései nem gyökeresen újak, sőt, ha a nyelvi akadályok ezt nem tették volna lehetetlenné, talán nagy hasznát vette volna Karsai könyvének. Kifejezetten a H-val egy 2009-es konferenciaelőadása foglalkozott.¹⁴⁰ Ebben egyrészt a lapalji leoninus hexameterek rokonságát kutatja, és Karsaival azonos eredményre jut, amikor Freisingban és Bilsenben fedezi föl a H sorainak némelyikét, de egyedinek talál bizonyos variánsokat, szakaszokat. Többet a részéről, hogy a dallamra utaló neumákat is bevonja az összehasonlításba. Másrészt dramaturgiai elemzi a magyar játékot, és megállapítja, hogy egyedülálló: sem nyilvánvaló mintája, sem leszármazottja nincs, tárgabb típusba sem sorolható. Távolabbi zenei, szövegi és dramaturgiai rokonság fűzi a korabeli német és a valamivel későbbi (XII–XIII. század), Morandi szerint német hatás alatt álló normann játékokhoz. Sajnos mindkét következtetés gyenge lábakon áll: a német rokonság hipotézise a 3B kéz utólagos, XII. századi toldalékaira alapoz, a normann rokonság alapja pedig csak az angyal szerepeltetése és a bő rubrikaanyag lenne.

Radó Polikárp

Szintén pannonhalmi bencés szerzetes volt Radó Polikárp (született: Radó János, 1899–1974) biblikus, liturgista és könyvtörténész, a magyarországi liturgikus kéziratok katalógusainak összeállítója,¹⁴¹ akit *Enchiridion Liturgicum* című, latin nyelvű tankönyve¹⁴² nemzetközileg is ismertté tett. Radó nem tartozott a H kutatói közé, de Kniewald véleményeire építve nagyszabású víziót vázolt föl a legkorábbinak tartott magyar források alapján a középkori magyar liturgia keletkezéséről.¹⁴³ Kniewald egy szintén latin nyelvű és szintén 1959-es cikkében már magától értődőként foglalja össze Radó következtetéseit.¹⁴⁴ Mivel a magyar liturgia eredetéről egyelőre ez az egyetlen világnyelven (latinul) megjelent összefoglalás,¹⁴⁵ a külföldi szakirodalom máig idézi,¹⁴⁶ jóllehet koncepciója, forrásbázisa, módszere és eredményei is kétségesek. Ezért vagyok kénytelen én is részletesen foglalkozni vele.

¹⁴⁰ MORANDI: *The Hungarian Officium stella*.

¹⁴¹ RADÓ: *Libri liturgici*. Első kiadása a magyar könyvtárak anyagával 1947-ben, második, egyes szomszédos országok anyagával bővített kiadása 1973-ban jelent meg.

¹⁴² RADÓ: *Enchiridion liturgicum*

¹⁴³ RADÓ: *De originibus liturgiæ Romanæ in Hungaria sæculi XI*. Két évvel korábban magyarul már megjelent: Uő: *A magyar liturgia eredete a XI. században*

¹⁴⁴ KNIEWALD: *Officium et missa de Conceptione et Nativitate B. M. V. secundum consuetudinem veterem Zagradiensem* 4.

¹⁴⁵ A témáról naprakészebb lehetne, bár igen vázlatos: DOBSZAY: *Az esztergomi rítus* 19–21., amelynek angol fordítása ugyan elkészült, de még nem jelent meg.

¹⁴⁶ Mégpedig a legújabb és legismertebb, nagy érdeklődésre joggal számító OCC 373. és KAY: *Pontificalia* 1243 (236. oldal).

Radó elgondolása arra épül, hogy Magyarország államalapító királya, I. Szent István igyekezett kivonni országát a német-római függésből, amelynek ellensúlyozására intenzív olasz és francia kapcsolatokat ápolt. Ez az irányultság fejeződött volna ki szerinte a római liturgia magyar változatának kialakításában is. Mindez azonban pusztán sejtés volt, amíg a magyar liturgia legkorábbi forrásainak XII–XIII. századi könyveket: a P-t és egy nála még későbbi kottás misszálét¹⁴⁷ tartottak. Morin és Kniewald kutatásai azonban kiterjesztették a forrásbázist, amikor több XI–XII. századi kódexet vontak be a kutatásba. Ezért Radó hét kódexet mutat be mint a legrégebb magyar liturgia tanúit, köztük a zágrábi triászt és a P-t. A maradék három forrás magyar vonatkozásait Kniewald azonosította. Radó e hét forrás eredetének megállapításához szanktoráleközpontú módszert alkalmaz, vagyis az adott könyv szerint ünnepelt, esetleg a litániákban említett vagy más módon kiemelt szentek származása, kultusza alapján köti helyhez a liturgikus úzust. Kiegészítő, de kevésbé átgondolt a miseordóra és a perikóparendre építő összehasonlítás, egyes véleményeket pedig Radó ellenőrzés nélkül vesz át korábbi szerzőktől, ha azok támogatják hipotézisét.

Magyarország legrégebb liturgikus könyvének az úgynevezett Szelepcsényi-kódexet tekintik.¹⁴⁸ Ebben az evangelistáriumban már megvannak a magyar szanktorále jellegzetességei, de még nem tartalmazza az első magyar szenteket. Bár magyarországi keletkezésűnek tartja, az ünnepelt szentek alapján frank bencés eredetet föltételez. A temporále húsvétal kezdődik, ami szerinte ógallikán jellegzetesség, a perikóparendről pedig úgy tudja, hogy Süstern, Utrecht és Trier felé mutat.¹⁴⁹ Egy másik evangelistáriumot, az úgynevezett Oláh-kódexet szintén a szanktorále alapján Lüttich/Liège-ből származtat.¹⁵⁰ Ami a zágrábi triászt illeti, a Szent Margit-szakramentárium már tartalmazza az elsőként kanonizált magyar szenteket. Szent Audoenust a kódex mint „beatissimus pater noster”-t említi, márpedig Audoenus Rouen érseke (641–684) és a fontenelle-i apátság alapítója volt. A H-ból a vízkereszti és a húsvéti játékra figyel föl. Ezeket —Morin egy óvatos fölvetését perdöntő érvként tolmácsolva— roueni eredet-

¹⁴⁷ Güssing/Németújvár, Klosterbibliothek der Franziskaner Cod. 1/43. A kódex a XIII. század első feléből származik, DOBSZAY: „Árpád-kori kottás misekönyvünk” zágrábi, de parokiális példánynak tartja. A temporális könyörgések összehasonlító elemzése ezt messzemenően igazolta, vö. HORVÁTH—FÖLDVÁRY: *Beyond the Gradual*.

¹⁴⁸ A kódexet Nyitra (ma Nitra, Szlovákia) káptalani könyvtárában őrzik, jelzet nélkül. A régiségéről és eredetéről szóló —ma már nem elfogadott— elméletet kifejti: RADÓ: *Le plus ancien livre liturgique de Hongrie*; magyarul: Uő: *Magyarország legrégebb liturgikus könyve*. Hasonmás kiadása: SOPKO—VALACH: *Codex Nitriensis*.

¹⁴⁹ E tekintetben az 1907-ben megjelent BEISSEL: *Entstehung der Perikopen des römischen Messbuches* kötetre hivatkozik.

¹⁵⁰ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss. III. 180. (Berkovits 170). A kézirat 1986 óta lap-pang, csak a Magyar Tudományos Akadémia mikrofilm-tárában (Könyvtár és Információs Központ) őrzött, MTA 1507/III jelzetű mikrofilmen tanulmányozható. Ma úgy tudjuk, hogy az eredet meghatározása és a datálás is helyes, de a kódex csak XVI. századi vásárlással került Magyarországra. SZENDREI: *A magyar középkor hangjegyes forrásai* 20–21. (65. jegyzet) Kovách Zoltán esztergomi kutatónak a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtörténeti Munkabizottságának 1973-as felolvasóülésén kifejtett véleményére hivatkozik, Szendreit idézi TÖRÖK: *11–12. századi liturgikus kódexeink tipológiája* 68.

tűnek, sőt egyenesen Avranches-i János érsek szerzeményének mondja. A BS-t pusztán a benedikcionále megléte alapján tartja gallikán jellegűnek. Az úgynevezett Rado-Biblia¹⁵¹ nem liturgikus könyv, de perikópaualásokat és rajzokat tartalmaz: Kniewald mindkettőben francia hatást vél fölfedezni. Végül a P-ben Szent Vedastus (Vaast) és Amand kultusza utal szerinte Utrecht és Maastricht felé. A P miseordóját Jungmann alapján abba a csoportba sorolja, amelyet a normandiai Sées püspökségéről neveztek el, de később inkább Rheinischer Messorido terminussal jelöltek.¹⁵²

Ezen adatok alapján helyezi el Radó a magyar liturgia forrásvidékét valahol a Normandia, Flandria és Lotaringia közti tájon. A kérdést ezután abban határozza meg, hogy milyen közvetítő útján juthatott ez az „észak-francia” vagy „belga” hagyomány a XI. századi Magyarországra. Mivel Szent Maiolus kultusza és a halottak napja nincs jelen a korai forrásanyagban, a clunyi kapcsolatot kizárja. A közvetítőt Richárdban, a Verdun-közeli Saint-Vanne (Vito) apátjában (1004–1046) látja.¹⁵³ Richárd többször járt István királynál, előbb II. Henrik császár kíséretében, majd a II. Richárd normann hercegtől küldött és Vilmos angoulême-i gróf által vezetett keresztes sereggel. Szent Gellért püspök, a magyar államalapítás korának legfontosabb intellektusa is is említi,¹⁵⁴ mint akinél éppen az isteni örökségről (*de divino patrimonio*) András áldozárnak (*ad Andream presbiterum*) írott műve van. Radó szerint a bizánci hagyományok iránti érdeklődés sem állhatott tőle távol. Ezzel függhetne össze a korai magyar liturgia néhány görögös eleme.

A Richárd által irányított Saint-Vanne-apátság Verdun közelében egy több mint húsz monostort magába foglaló bencés kongregáció feje volt. A kongregáció független volt Clunytól, sőt rivalizált vele, később rokonszenvezett Gorzéval, de nem köteleződött el neki. Nem bizonyított, de lehetséges, hogy az arrasi Szent Vedastus-apátság is hozzá tartozott.¹⁵⁵ Liège-ben bizonyítottan Richárd apát alapította a Szent Lőrinc-monostort. A fontenelle-i Szent Vandrille-monostort eredetileg Szent Audoenus építette a VII. században, de a vikingek elpusztították. Ezután I. Gerard, majd a Magyarországot is megjárta II. Richárd normann herceg gondoskodott helyreállításáról a XI. század első felében. Nem tartozott az említett kongregációhoz, de Verduni Ri-

¹⁵¹ Wien, Österreichische Nationalbibliothek Cod. 1190. („Rado-Bibel”, ld. róla a könyvtár internetes katalógusát: <http://aleph.onb.ac.at>. A kódex Észak-Franciaországban keletkezett 834–866 között, tehát bőven a magyar honfoglalás (896) előtt. Rado-nak, aki az arrasi Saint-Vaast apátja volt (790–808) tévesen tulajdonították. Részletes és friss leírása Friedrich SIMADERTÓL: FINGERNAGEL—GASTGEBER: *The Most Beautiful Bibles* I 4 (50–53. oldal). A magyar liturgiátörténettel csak KNIEWALD: *Zagrebački liturgijski kodeksi* 2–3. hozta összefüggésbe.

¹⁵² JUNGSMANN: *Missarum sollemnia* I. 122. 5. jegyzet. (3. kiadás).

¹⁵³ Az ötlet nem új, eredetileg MORIN: *Manuscrits liturgiques hongrois* 56. 5. jegyzete vette föl.

¹⁵⁴ Teljes címe: *Deliberatio supra hymnum trium puerorum*. Egyetlen fennmaradt —nem autográf— kézírata: München, Bayerische Staatsbibliothek Clm 6211. Az editio princeps: BATTHYÁNY: *Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta*. Modern kiadásai: SILAGI: *Gerardi Moresenae ecclesiae seu Csanadiensis episcopi Deliberatio*; KARÁCSONYI—SZEGFÜ: *Deliberatio Gerardi*. Ricardusról: Liber VIII. 165^r 23–24: „apud abbatem Richardum incontaminatum Christi famulum divinitus eruditum”.

¹⁵⁵ Egy esetleges összevetéshez: BROU: *The Monastic Ordinale of St. Vedast's Abbey Arras*

chárd *Chronicon*-ja oda sorolja, és valóban a lotaringiai (gorzei) reform hatása alatt állt. Mindezek alapján Radó úgy véli, hogy a hét említett forrás mindegyike elhelyezhető a Richárd apát és a verduni kongregáció által kijelölt értelmezési keretben.¹⁵⁶

Habár Radó érvelése érezhetően spekulatív és ingatag talajon áll, nagy hatása miatt tételesen kell megcáfolnom. Ami módszerét illeti, nyilvánvalóan előnyben részesíti az olasz és francia vonatkozásokat a német-rómaiakhoz képest. Való igaz, hogy a XI. századi magyar politikában fontos szempont volt a birodalomtól való függetlenség, és ezt megerősítették a többi európai régióval való diplomáciai és kulturális kapcsolatok,¹⁵⁷ de a németellenes attitűd nem vetíthető vissza az államalapítás korára.¹⁵⁸ Ekkor, III. Ottó császár és II. Szilveszter pápa idején az egyházi és a világi hatalom régóta nem tapasztalt együttműködése volt jellemző, a birodalom nem állt útjába az önálló lengyel és magyar királyság, illetve egyházszervezet kiépítésének, István király környezetében pedig számottevő a német jelenlét, mindenekelőtt felesége, a bajor Gizella révén. Ezzel összhangban áll korai liturgikus könyveink németes paleográfiája és — legalábbis bizonyos mértékig — németes liturgikus tartalma.

A némettől különböző eredet iránti előszeretet, amely visszatérő mozzanata a kutatástörténetnek, talán nem független a magyar katolikus önértelmezés egyik konfliktusától. Magyarország a reformáció korában túlnyomórészt protestáns lett. A katolikus restauráció a XVII. században visszafordította ezt az irányt, de ebben nem nélkülözhetette a Habsburg hatalom segítségét. Sőt, a katolikus népesség nem kis részét a török korban elnéptelenedett helységekre telepített „svábok” alkották.¹⁵⁹ A katolicizmus ezért az osztrák császár iránti lojalitással, olykor a német etnikummal fonódott össze, míg a kálvini protestantizmus valamiféle nemzeti vallássá lett. A nemzeti eszme és a függetlenségi törekvések azonban nem kerültek el a katolikus köröket sem. Ők tehát rákényszerültek egy Habsburgok-nem, katolicizmus-igen típusú apológia kialakítására. Mivel a magyar nemzetállam XIX–XX. századi megszületése erre a Habsburg-ellenes történelemszemléletre támaszkodott, a katolikus önértelmezésnek is részévé vált egyfajta németellenesség.

A forrásbázis, amelyet Radó használ, valójában nem nagyobb annál, amelyet Morin 1926-os cikke óta is ismertek. Azt a három forrást ugyanis, amelyre Kniewald fölhívta a figyelmet, Radó erősen túlértékeli. A Szelepcsényi-kódexről az újabb kutatás kimu-

¹⁵⁶ A Saint-Vanne-apátságban a verduni városi könyvtárban őrzött liturgikus könyvek közül több tanulmányozható a http://www1.arkhenum.fr/bm_verdun_ms/_app/index.php honlapon. Közülük a szúrópróbaszerűen ellenőrzött Verdun, Bibliothèque municipale Ms. 96 (XIII. századi misszale téli kötet), 100 (XV. századi graduále) és 758 (XII. századi misszale) teljesen idegen a magyar szokásoktól. Nehezebben megközelíthetők a normann monostorok forrásai, de a XI. századi fontanelle-i szakramentáriummal (Rouen, Bibliothèque municipale Ms. 272) való összevetés itt is negatív eredményt hozott, még a kétségtelenül normann vonatkozású Szent Margit-szakramentáriumra nézve is (szemben a legutóbb TÓTH: *Román kori kőfaragványok* 66. által idézett nézettel).

¹⁵⁷ A magyar nyelv latinós kölcsönszavai, ezen belül az egyházi terminológia is itáliai hatást mutatnak.

¹⁵⁸ A kor politikai-kulturális körülményeihez: GYÖRFFY: *István király és műve* 137–147.

¹⁵⁹ A magyar köznyelv az első, Württembergből érkezett telepesek miatt „svábnak” nevez gyakorlatilag minden németajkú népcsoportot.

tatta, hogy a XII. század közepéről való, azaz nem tulajdonítható neki a legrégebb magyar liturgikus könyv rangja. Az Oláh-kódex lüttich/liège-i eredete és XII. század végi datálása elfogadott ugyan, de valószínűleg nem Magyarországon és nem is magyar használatra készült. A zenei paleográfia szempontjából iskolapéldája a lüttich/liège-aacheni notációnak. Az evangelistáriumok kínálta adatok egyébként is kevesek ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le egy úzus egészére vonatkozólag. Fokozottan igaz ez a IX. századi Rado-Bibliára, amely jóval korábbi annál, hogy perikópabejegyzései és ornamentikája perdöntők legyenek a kérdésben. Ráadásul a perikóparendek osztályozásában a Radó által használt, 1907-es monográfia korántsem mondta ki az utolsó szót.¹⁶⁰

Maradnak tehát a zágrábi triász és a P. A zágrábi könyvek szanktorálójának franciás jellegére már Morin is fölfigyelt. A magyar kalendárium és szanktorálék értékelése és európai kontextusba helyezése nagy volumenű feladat, amelyet nem a pontifikálék elemzésekor kell elvégezni. Egy teljes Európára kiterjedő adatbázis összeállítása után,¹⁶¹ a mise és a zsoltosma könyveinek kiadásakor tervezünk vele behatóbban foglalkozni. Nem lehet tagadni, hogy egyes gall szentek tartósan jellemzők a magyar szanktorálékra, amint azt sem, hogy gall, és különösen normann elemek szórványosan ugyan, de kimutathatók az esztergomi úzusban.¹⁶² A következtetés azonban, amit ebből levonhatunk, nem egyértelmű. A Radó által körülírt térség megfelel a frank birodalom szívének, Austrasiának. Ez a terület játszott főszerepet a római rítus frank alkalmazásában, majd innen terjedt el a római rítus egész Európában. Nincs mit csodálkozni tehát azon, ha a római szanktorále egy austrasiai szanktoráléval kiegészülve jutott el például Magyarországra. Valódi francia kapcsolatra csak olyan szentek tisztelete utal, akiket a szomszédos, germán egyházakban nem ünnepeltek, ilyenek viszont a magyar naptárakra és szanktorálékra sem jellemzők.

A szanktorálétól független érvelés még ennyire sem meggyőző. A H játéka Morin csak azért hozta összefüggésbe Rouennal, mert a *Patrologia Latina* történetesen egy

¹⁶⁰ Összefoglaló elemzése és táblázatok: CHAVASSE: *Les lectionnaires romains de la messe*. A legfontosabb XX. századi forrásmunkák felsorolása *uo.* I. 12–14. Az anyag megértését máig hátráltatja, hogy a kutatók a legkorábbi emlékek alapján, genealógiai megközelítésben tárgyalják a kérdést ahelyett, hogy szinkron tipológiát igyekeznének fölláttani. Egy ilyen tipológia felé tettük meg az első lépéseket az usuarium.elte.hu katalógussal és adatbázissal, amelyben az egyes könyveknél a „Temporal Masses” fül alatt, illetve a „Texts” menüpontban kutatható az egyes perikópák liturgikus használata.

¹⁶¹ Ezt a célt szolgálta az a kezdeményezés, amelynek keretében az ELTE Liturgiátörténeti Kutatócsoportja minden hozzáférhető középkori egyházmegye és szerzetesrend legalább egy mérvadó forrásának naptárát és szanktorálóját földolgozta. A kutatást „Szentkultusz és liturgia” című előadásomban mutattam be a Magyar Hagiográfiai Társaság 2017. március 31-ei ülésén. Az usuarium.elte.hu oldal katalógusában a „Calendar” fül alatt, illetve az adatbázis „Calendar” menüpontjában dátumok és ünnepek szerint kutatható az anyag.

¹⁶² CZAGÁNY: *Magyar-normann zenei kapcsolatok a középkorban? Uő: Magyar-normann zenei kapcsolatok a középkorban II.* (Az utóbbi tanulmány az első továbbfejlesztése húsz év elteltével, német nyelvű összefoglalóval.) Azóta hozott felszínre normann elemeket a PV és részben a PZ templomszentelési ordójának, a P virágvasárnapi körmenetének és a Szent Margit-szakramentárium szanktorálójának elemzése is. Ezek az elemek sehol nem válnak meghatározóvá, de normann eredetük kétségtelen.

roueni vízkereszti játékot tartalmaz Avranches-i János liturgiagyarázó művének függelékei között.¹⁶³ A húsvéti játékról még ez sem mondható el. A középkori liturgikus drámák gyűjteményes kiadásai után és Karsai művének ismeretében azonban könnyen megállapítható lett volna, hogy a H vízkereszti játéka semmivel sem áll közelebb a roueni változathoz, mint bármelyik másikhhoz az egyszerűbb szerkezetűek közül, amelyek éppolyan elterjedtek germán, mint gall területen. A BS-sel kapcsolatban: a főpapi áldás ugyan valóban gallikán-vizigót eredetű műfaj, de a XI. században már Itáliában is terjed,¹⁶⁴ magyarországi jelenléte nem föltételez közvetlen gall befolyást.

Ami pedig a P miseordóját illeti, azt kell hangsúlyoznom, hogy a középkori magyar úzusnak nincs igazán jól fölismerhető, egységes miseordója, miközben a propriumban mind a temporále, mind a szanktorále szintjén nagyon is vannak magyar jellegzetességek. A P miseordója még a magyar hagyományhoz képest is rendhagyó, túlcsonduló jelenség. A téma további kutatást igényel, amelyet a magyar szakramentáriumok és misekönyvek kiadásakor igyekszünk majd elvégezni. Az azonban már most bizonyos, hogy a P miseordójának eredete nem lesz minden további nélkül azonosítható a magyar liturgia eredetével.¹⁶⁵

Módszertani szinten az utóbbi évtizedek kutatása bebizonyította, hogy a liturgikus könyvek eredetének elsősorban a szanktoráléra épülő meghatározása megbízhatatlan.¹⁶⁶ A szanktorále egy-egy úzus legváltozékonyabb, legesetlegesebb összetevője. Sokkal informatívabb és biztosabb maguknak a liturgikus ordóknak az elemzése, amely a szertartás szerkezete, tételeinek válogatása és sorrendje figyelembevételével dolgozik. A szanktorále csak ez előtt, a főbb tájak megállapításában, vagy ezután, az így megállapított halmazok részalmazainak megállapításakor sokatmondó. Továbbá: még ha jellemző is a szanktorále egy-egy úzusra, az, hogy mely szenteket helyezi előtérbe, nincs föltétlenül összefüggésben azzal, hogy az adott szent hol élt és működött, hol részesült tiszteletben. A kapcsolat sokszor áttételesebb, bonyolultabb.

Mindebből egyértelmű, hogy Radó merész kísérlete a magyar liturgia eredetének meghatározására inkább akadályozta, mint segítette a téma további kutatását. Mégsem szabad, hogy kizárólag elmarasztalóan értékeljük. Mert bár Radó módszere és kö-

¹⁶³ IOANNES ROTOMAGENSIS ARCHIEPISCOPUS: *Liber de ecclesiasticis officiis* 43B valóban említi a vízkereszti játékot, de a kötetben a 135–140. kolumnában közölt szöveg és dallam a roueni székesegyház liturgikus könyveiből való általában; a szerkesztők 'incertus' minősítéssel, csak illusztrációképpen helyeztek el őket a bayeux-i származású roueni érsek (1069–1079) művei között. Az eset újabb jó példa arra, ahogyan Kniewald és Radó kritikátlanul átvesszik és továbbfejlesztik Morin ötleteit.

¹⁶⁴ A hármásáldások gyűjteménye a SAN, és így legkésőbb a IX. századtól kezdve a frank-római liturgia szerves része. Az OCC szerint (az 5. ordó kommentárja) a X. századtól kezdve Észak-Itáliában is használatosak. A műfajt, használatát, történetét és szakirodalmát ismerteti: JÓZSA: *Benedictio pontificalis sollemnis*

¹⁶⁵ Ha nem is a teljes magyarországi miseordó, de az előkészület és a lépcsőima összehasonlító elemzése már elkészült, vö. FÖLDVÁRY: *Az Esztergomi benedikcionále* 79–81.

¹⁶⁶ Kiváló módszertani tanulmány erről: DOBSZAY: *Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europæ. A Preliminary Report* 7–27., magyarul *uo.* 373–393. a temporále jelentőségéről különösen 10/3. pont (17., ill. 379. oldal),

vetkeztetése hibás, úgy gondolom, hogy két szempontot helyesen ismert föl. Az egyik, hogy a magyar egyház liturgiáját egységes kompozíciónak fogta föl, és összefüggésbe hozta a XI. századra jellemző politikai és kulturális törekvésekkel. A másik, hogy a magyar úzus megalapozását személyesen egy magasan művelt, vezető európai értelmiséginek és szellemi műhelyének tulajdonította.

Zoran Hudovský és Miho Demović

A H-val kapcsolatos legfontosabb zenetudományi munkák előzményei és párhuzamai közül két horvát tudós munkáját kell megemlítenem. Az első paleográfiai elemzést a H-ról Zoran Hudovský (1930–2004) zenetörténész és komponista közölte.¹⁶⁷ Ő vette föl a notáció főntebb már tárgyalt, nyugat európai kapcsolatainak kérdését, föltehetőleg nem függetlenül a Kniewald- és Radó-féle elképzelésektől. Később Miho Demović (1934–) pap és zenetudós, a zágrábi székesegyház karvezetője foglalkozott vele a horvát zenekultúra XIII. század előtti emlékeinek összefüggésében.¹⁶⁸ Ő a horvát liturgia eredetét kutatva déli irányba, a dalmát partvidék egyházi kultúrája felé tájékozódik.¹⁶⁹

Szendrei Janka

A H kutatóinak második nemzedékét keretezi Szendrei Janka (1938–) zenetudós, karnagy, a magyar népzene, a középkori egyházi zene és a gregorián paleográfia szakértőjének munkássága, akinek mindaddig legnagyobb része volt a magyar liturgia forrásanyagának föltárásában és értelmezésében.

Szendrei 1981-ben adta közre a magyar középkor hangjegyes forrásainak katalógusát.¹⁷⁰ Mivel a hangjegyes források szinte kizárólag liturgikus könyvek, és mivel a liturgikus könyveknek szinte mindegyikében van legalább valamennyi hangjelzés, ez gyakorlatilag Magyarország liturgikus könyveinek eddig legteljesebb katalógusát jelenti. Leírásai ugyan vázlatosabbak, mint Radóéi, de válogatása több szempontból kifejezőbb. Egyrészt kiterjed olyan könyvtárakra is, amelyeket Radó nem dolgozott föl, mindenekelőtt Zágrábra. Másrészt bevonja a kutatásba a kéziratok mellett az ős- és korai nyomtatványokat. Harmadrészt nem elsősorban a magyar őrzési hely, hanem a magyar eredet érdekli. Ennek megállapításában biztos paleográfiai és liturgikai tudásra

¹⁶⁷ HUDOVSKÝ: *Neumatski rukopis Agenda pontificalis MR 165*

¹⁶⁸ DEMOVIĆ: *Spomenici glazbene kulture u Hrvatskoj od. 10. do 12. stoljeća*

¹⁶⁹ A Száván túli területek, így Dalmácia liturgiája megközelítőleg sem emlékeztet a magyar úzusra (beleértve a zágrábit is). A latin források nemcsak paleográfiailag, hanem tartalmukban is beneventán jellegűek, amint az Richard F. GYUG forrásközléseiből egyértelműen kiderül (*Missale Ragusinum, Liturgy and Law*). A glagolita források egyházi szláv, később horvát nyelven, de kezdettől fogva szigorúan tartják magukat a római kuriális úzushoz. Köszönettel tartozom Lukács Istvánnak, hogy segített megérteni ŠTEFANIĆ: *Glagoljski rukopisi* részletes forrásleírásait, amelyekből erre a következtetésre jutottam.

¹⁷⁰ SZENDREI: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Német nyelvű összefoglaló: *uo.* 189–192.

támaszkodik. Ha tehát munkáját nem korlátozták volna a zenetudomány diszciplináris keretei, azaz ha a kevés kotta nélküli liturgikus könyvet is leírta volna, semmi hiányérzetünk nem lehetne a katalógust forgatva.

A katalógus nemcsak inventáriumot és igen jól használható mutatókat tartalmaz, hanem egy bevezető tanulmányt is. Ez a tanulmány messze több, mint előszó. Valójában a középkori magyar liturgiátörténet foglalatja a források tükrében, amelyre az intuíció és a pontosság szerencsés együttállása jellemző. Szendrei a H műfaja és eredete dolgában elfogadja Morin és Kniewald véleményét, de figyelmen kívül hagyja Radó nézeteit. A liturgikus tartalomról még nem nyilatkozik, de fölhívja a figyelmet a H „nép felé forduló” attitűdjére, amelyet szerinte a liturgikus játékok és a hosszú prédikációminták érzékeltetnek. A katalógus és az előszó elsődleges érdeme, hogy helyesen határozza meg a H történeti környezetét. A zágrábi triászt mutatja be mint a magyar liturgiátörténet kezdetének képviselőit, és hangsúlyozza folytonosságukat a későbbi fejlődéssel. Ezt az érzékenységet táplálta, hogy Szendreinek kiemelkedő szerepe volt a hetvenes-nyolcvanas években kibontakozó, magyarországi liturgikus és egyházzenei megújulásban, az úgynevezett szkolamozgalomban. Ő és szellemi környezete nemcsak tudományos szinten, hanem a művészi és a parokiális gyakorlatban is szívesen és öntudatosan merített a középkori magyar liturgia örökségéből.¹⁷¹

Önálló eredményei a hangjelzett tételekhez, különösen azok paleográfiájához kapcsolódnak. Ezeket részletesen nem a katalógus bevezetőjében, hanem két évvel később megjelent monográfiájában fejtette ki, amelynek első része a magyar notáció történetével, második része a Magyarországon használt német neumaírásokkal foglalkozik.¹⁷² A notációk tudományos vizsgálata olyan módszertani újdonságot jelentett, amelynek segítségével a kor és az eredet meghatározása biztosabbá vált, és a források közti kapcsolatról is árnyalt képet sikerült kialakítani. A paleográfia ugyanakkor túlmutat önmagán. A notáció fejlődésének hátterében a formálódó magyar egyház kapcsolati hálójá, érdeklődése, stílusa, intézményrendszere körvonalazódik.

A szerző több mint húsz évvel később adta ki a magyar középkor kilenc legkorábbi hangjegyes emlékééről szóló, összegző művét.¹⁷³ Az egyes források bemutatását zenei és liturgikai hangsúllyal, de minden eddiginél bővebben és sokoldalúbban valósítja meg, majd egy záró fejezetben vázolja föl látomását a magyar középkor első felének liturgia- és zenetörténetéről. A H-t harmadikként, de a korábbiaknál részletesebben tárgyalja. Ez a fejezet a kódex szakirodalmának mindaddig legfontosabb tétele. Bibliográfiai leírást közöl, majd az eredet kérdését vizsgálja. Elemzi a kézirat teljes zenei tartalmát, de

¹⁷¹ Az előbbi a Schola Hungarica több évtizedes működésében és fölvételeiben, az utóbbi a Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom és a Magyar Egyházzenei Társaság kiadványaiban, illetve a rájuk épülő liturgikus gyakorlatban testesült meg. Közvetlenül és csak a H-ra vezethető vissza a magyarországi római katolikus népénektár nagyszombati Gloria-trópusa, az *Ó, fölséges Isten papja = Éneklő Egyház* 834 (1440. oldal). Ez a *Sacerdos Dei excelsi*, amelyet a H 104^r a húsvéti nagymisére rendel.

¹⁷² SZENDREI: *Középkori hangjegyrások Magyarországon*. Német nyelvű összefoglaló: 187–192. A szerző zenei paleográfiával kapcsolatos eredményei a *Studia Musicologica* XXVII–XXX (1985–1988) hasábjain német és angol nyelvű tanulmányokban is hozzáférhetők.

¹⁷³ SZENDREI: *A „mos patriae” kialakulása*.

ezalatt nemcsak a hangjelzett tételeket érti, hanem minden olyan liturgikus tételt, amely apróbb betűvel íródott, tehát hangjelzést kaphatott volna. Ezzel túllép a szigorúan zenetudományos érdeklődésen, és a liturgikus rend földolgozására vállalkozik. Egyetlen hiányossága, hogy nem foglalkozik az énekeket alig tartalmazó egyházfegyelmi és exodiasztikus ordókkal a könyv elején, illetve végén, és hogy a liturgikus rendet elemezve kevés figyelmet szentel az euchológiai és a rubrikaanyagának. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a forrást nem mint pontifikálét, hanem mint az egyházi év rendhagyó ordóinak gyűjteményét, voltaképpen mint processzionálét (azaz mise- és zsolozsmáskönyvek párhuzamát) kezeli. Megállapításai azonban így is mindig érvényesek. A záró alfejezet az egyes notációkat írja le és értelmezi.

Szendrei könyvének nemcsak az a fejezete sokatmondó a H-val kapcsolatban, amelyik közvetlenül a H-ról szól. A tárgyalt források szinte mindegyike kapcsolódik a témához; olyanok tartoznak közéjük, mint a zágrábi triász másik két tagja, mindenekelőtt a BS, továbbá a CA, a P, a BNS és a MNS. Az utolsó fejezet jelentőségét már hangsúlyoztam: egy életmű tapasztalatait összegzi úgy, hogy mind a megalapozatlan spekulációt, mind a száraz fantáziátlanságot sikerül elkerülnie.

Mivel a notációról szóló alfejezetét főntebb ismerttettem, az eredetről és az egyes ordókról írtakat pedig a továbbiakban építem be, itt csak azokra a dolgokra térek ki, amelyek Szendrei megközelítésére általában érvényesek. Az eredet kérdését firtatva részben elfogadja azokat a módszertani kereteket, amelyeket elődei jelöltek ki, azaz Chartvirgus püspök személye és a templomtitulusok alapján következtet. Mindenesetre igen óvatos a történelmi fölvetések terén. Másrészt viszont ő az első, aki a notáció, a sejthető dallamváltozatok és a teljes liturgikus rend összevetései alapján biztonsággal kijelentheti, hogy a H következetesen olyan variánsokat tartalmaz, amelyek a későbbi magyar úzusra jellemzők, de Európában máshol nem mutathatók ki együttesen. A probléma ezután csak az, hogy a H előtti állapotok ismeretlenek maradnak: a H magyarországi használata és befolyása biztos, de magyarországi keletkezése nem az. Elvileg nem lehet kizárni, hogy külföldi úzust képvisel, amely csak utóbb gyakorolt hatást a magyar szokásrendre.

A liturgikus anyag párhuzamait keresve nem ragaszkodik az egyetlen mintához. Ezzel Morin szemléletéhez csatlakozik, aki elképzelhetőnek tartotta, hogy a H egyszerre merítsen például normann, Monte Cassino-i, Duna-völgyi és bizánci forrásokból, de Szendrei következtetései szilárdabb talajon állnak, hiszen időközben fontos referenciák: kiadások és adatbázisok készültek el. A szemléletváltás nemcsak azért jelentős, mert pontosabban engedi megállapítani azokat a területeket, amelyekről a H liturgikus rendje származik. Még fontosabb, hogy ez a liturgikus rend nem egyetlen külföldi minta átvétele, hanem több, egymástól távol eső minta alkotó összedolgozása. Kniewald és Radó francia előszeretetéhez képest Szendrei —nyilván a zenei paleográfia miatt is— adottnak veszi a H összességében németes (vagy korrektebbül: közép-európai) karakterét. Ezen belül azonban kiemeli a dél-némettől különböző, főleg rajnai vonatkozásokat, és érezhetően az észak-itáliai kapcsolatok felszínre kerülésének

örül a legjobban. A magyar liturgiának ezt a forrásterületét egyébként más írásaiban is hangsúlyozza, érezhető rokoszenvel.¹⁷⁴ Az eredmény mégsem az, hogy a magyar úzus inkább lenne olasz, mint amennyire német vagy francia, hanem az, hogy egy európai szinten tájékozódó, a színes anyagot szintetizáló úzus első emlékével van dolgunk.

Szendrei művével kapcsolatban kell megemlítenem még két szerzőt, akik közeli munkatársai voltak, és bár nem tartoztak kifejezetten a H kutatói közé, megállapításaik kölcsönhatásban állnak Szendreiével. Egyikük Török József, aki a liturgikus könyvek történetében és tipológiájában helyezte el a H-t, másikuk Dobszay László, aki a magyar liturgia keletkezésének idejéről és körülményeiről fogalmazta meg véleményét.

Török József

A korai magyar liturgikus könyveket, köztük a H-t vizsgálta tipológiai szempontból Török József (1946–) római katolikus pap, teológiai professzor és egyháztörténész egy 1986-os előadásában.¹⁷⁵ Ez azért volt jelentős, mert a kodikológiai megközelítés korábban egyedi darabokként tekintett e forrásokra, a zenetörténeti megközelítés pedig nem méltatta kellő figyelemre a nem zenei liturgikus könyvekkel való kapcsolatukat. Török helyezte el elsőként a korai magyar kéziratokat az ordók, szakramentáriumok és pontifikálék modern kutatásának tematikájában. Ebben talán szerepe volt franciás műveltségének és egyik mestere, Mezey László, a középkori latinság, irodalom- és művelődéstörténet nagyhatású kutatója ihletésének is.

Elődeivel szemben hangsúlyozza a dél-német vonatkozásokat. Ez a francia vonatkozások erőltetéséhez képest kedvező fordulat, de elkerüli a figyelmét, hogy a földrajzilag és történelmileg kézenfekvő dél-német (a salzburgi tartomány vagy Bajorország) elemek a magyar liturgiára nem jellemzőbbek, mint Svábia, Frankónia vagy Szászország hatása. Radó elképzelésével szemben Török fölhívja a figyelmet arra, hogy a Szelepcsényi- és az Oláh-kódex forrásértéke kétséges. Fontos érdeme, hogy fölhasználja a korai magyar könyvjegyzékeket és a töredékkutatás eredményeit.

Elgondolása szerint a H átmeneti, a PRG-hez viszonyítva archaikus könyvtípus. A kiindulópontot szerinte az ordók vagy agendák jelentenék. Ezek liturgikus szövegekre is utaló normaszövegek lennének; ilyet vél fölismerni abban az ordóban, amelyre egy 1100 körüli esztergomi zsinat is hivatkozik.¹⁷⁶ Ezek az ordók azután három irányba fejlődnének tovább: liturgikus szövegekkel kiegészülve a pontifikále vagy a rituále irányába, a rubrikális jelleget erősítve pedig az ordináriuskönyv felé. Habár a BS-t rövidített pontifikálnak, a H-t pedig pontifikálnak is nevezi, összességében olyan normaszövegnek tartja az utóbbit, amely *in extenso* szövegek révén megindult a pontifiká-

¹⁷⁴ SZENDREI: *Latabitur deserta*.

¹⁷⁵ TÖRÖK: *XI–XII. századi liturgikus kódexeink tipológiája*

¹⁷⁶ LÉDERER: *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához* I. 61., 64. Szerintem az itt említett „libellus” már Konstanzi Bernold *Micrologus*-a lehet, amelynek használata a gregorián mozgalom hatása alatt álló magyar egyházban, közvetlenül a P-ben és a BNS-ben nyilvánvaló, vö. FÖLDVÁRY: *A liturgiagyarázat nyomai a XIV. század előtti Magyarországon* 89–96.

le és a rituále felé tartó fejlődés útján. Jóllehet ezzel a véleményével később kénytelen lesz vitatkozni, Török hozzájárulása a kutatáshoz jelentős, mert elsőként vetette föl igazán széles látókörrel a műfaj és a tipológia kérdését, és elsőként vonta be a diskurzusba Andrieu és Vogel kiadásait, mindenekelőtt a PRG-t.

Dobszay László

A XX. századi liturgikus gondolkodás korszakalkotó, sokoldalú és szuggesztív egyénisége, egyben Szendrei évtizedeken át legközelebbi munkatársa volt Dobszay László (1935–2011) liturgiaturténész, zenetudós és karnagy. A H magyar eredetével kapcsolatban mindig szkeptikusan nyilatkozott.¹⁷⁷ Ez valószínűleg annak volt köszönhető, hogy a H alig érintkezik Dobszay közelebbi szakterületével, a zsolozsmával, és ahol igen, ott a magyar úzussal való megfelelése nem föltétlenül meggyőző. Ugyanakkor épp a zsolozsma antifóna- és rezponzóriumkészletének kutatása vezette őt olyan megfigyelésekre, amelyeket a H elemzése messzemenően igazolni látszik.

Egy 1988-as, programadó munkájában,¹⁷⁸ illetve egy, annak eredményeit népszerűen összefoglaló tanulmányában¹⁷⁹ a magyar úzus egységét és tagoltságát elemzi közép-európai és szélesebb összehasonlításban. Fölismeri, hogy a magyar zsolozsma megkülönböztető, azaz csak rá jellemző vonásai a középkori királyság egész területén megtalálhatók, és hozzáteszem: ezzel Európa legnagyobb liturgikus térségét jelölik ki. Ez a régió azonban szubrégiókra tagolódik, amelyek osztoznak a közös magyar hagyomány uralkodó elemeiben, de teret engednek különböző helyi megoldásoknak. A képlet különösen más térségekkel összehasonlítva tűnik egyedinek.

Bár elismeri, hogy a zsolozsmára vonatkozó forrásainkból csak visszatekintő következtetéseket lehet nyerni, a jelenség okát a magyar egyházszervezet kialakulásának módjában látja. Ez egy rövid idő alatt lezajló, központosított folyamat volt, amelyben nem játszott jelentős szerepet a lassú, spontán terjeszkedés, a független egyházi központok „demokratikus” versenye. Mivel István király uralkodását széthullás követte, az ez utáni konszolidáció pedig már egy létező hagyomány és fegyelem megszilárdításával foglalkozik, Dobszay a magyar úzus alapvető szerkezetét az István-kor termékének tartja. Ezt az úzust alapvonalaiiban mint a magyar egyház emblémáját dolgozták ki és terjesztették el az államalapítás korában. Minden későbbi variálódás ezt a közkinccset árnyalta, minden későbbi egységesítés ehhez a közkinccshez nyúlt vissza.

Dobszay és Szendrei együtt dolgoztak a magyar források föltárásán, értelmezésén, kiadásán, megszólaltatásán, sőt gyakorlati följújtásán, ezen a ponton mégis kissé eltér a megközelítésük. Szendrei, aki a tényleges forrásokkal talán bensőségesebb viszonyban volt, és akire nagy hatást gyakorolt a zenei paleográfia tapasztalata, a XI–XII. századi magyar gyakorlat sokféleségét hangsúlyozza. Szerinte egy színes, nemzetközi kör-

¹⁷⁷ Ezt szóbeli közlései, illetve doktori disszertációmról írt opponensi véleménye alapján állíthatom.

¹⁷⁸ DOBSZAY: *Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae. A Preliminary Report.*

¹⁷⁹ DOBSZAY: *A középkori magyar liturgia István-kori elemei?*

nyezet volt a kiindulópont, ennek elemeit fokozatosan amalgamáta a magyar egyház, a tulajdonképpeni, egységes arculat azonban csak egy XIII–XIV. századi rendezéskor alakult ki.

Dobszay, aki mindig a struktúrára volt érzékeny, rendszerező elme és maga is tevékeny rítusalkotó volt, elismeri ugyan ezeknek az utólagos kodifikációknak a jelentőségét, de az úzusban olyan alkotást lát, amelyet kreatív elmék terveznek meg és ültetnek át a gyakorlatba. Szerinte ez a „projekt” a magyar egyház kezdeteikor ment végbe. A magam részéről mindkét meglátást igaznak gondolom. Szintézisükre a H liturgikus tételkészletének és fölépítésének elemzésekor fogok kísérletet tenni.

Herbert Schneider

Azok a szerzők, akik Szendréivel párhuzamosan alkottak, nem a H egészéről nyilatkoztak, hanem a Karsai által megkezdett vonalat folytatták egy-egy ordó vagy összetevő vizsgálatával. Kiemelkedik közülük Herbert Schneider (1945–) német középkortörténész, a zsinati rendtartások kiadója.¹⁸⁰ Schneider számára a H csak egy ordó hordozója a sok közül, ezért értékelésében leginkább Radóra támaszkodik, bibliográfiája véletlenszerű, és szövegközlésében is vannak kisebb hibák. Ugyanakkor a vízkereszti játék kivételével a zsinattartás rendje az egyetlen ordó, amelynek európai környezetéről világos képet lehet alkotni, mivel Schneider a PGD és a *Decretum Gratiani* elterjedése előtről fennmaradt zsinati ordók mindegyikét igyekezett földolgozni.

Schneider a H ordóját a 10. sorszámmal jelöli. Tipológiájában azok az ordók kapnak sorszámot, amelyek önálló összeállítások vagy korábbi, eredetileg egymástól független ordókat kontaminálnak és egészítenek ki. A H ordója az utóbbi csoporthoz tartozik. Előzményeit két ordóban állapítja meg. Az egyik az 5A ordó, amely egyetlen kéziratban maradt fenn Monte Cassinóból, Desiderius apát (1057–1086), a későbbi III. Viktor pápa pontifikálójából.¹⁸¹ Ez adja a H anyagának legnagyobb részét. A másik a 9. ordó, amely IX–X. századi reimsi forrásokban van meg. Ez az ordó csak a tételek egyetlen, de jól fölismerhető csoportja révén rokon a H-val. E tételcsoport a IX. század második feléből való, úgynevezett 309 fejezetes kánonjogi gyűjteményből ismert.¹⁸² A H tehát a 9. ordó elemeit építi be az 5A ordó keretei közé. Saját hozzájárulása, hogy a teljes tételkészletet egy új, igen átgondolt szerkezetbe rendezi, és hogy kiegészíti néhány olyan tétellel, amely forrásaiban nem szerepel.

A zsinati ordók összkiadása elvileg tipológiát közöl, de szemlélete genetikus. Ez pozitív és negatív következményekkel is jár. Pozitív következmény, hogy az ordókat értelmes, bővülésüket és összetettebbé válásukat követő sorrendben mutatja be, és ezzel áttekinthetővé teszi, hogy mely elemek hol léptek be a hagyományozás folyamatába, illetve milyen közvetlen és áttételes előzményekre, kapcsolatokra vezethetők vissza.

¹⁸⁰ OCC 64–65. (elemzés), 373–385. (szöveg). Ebből kiinduló részletes tanulmányom: FÖLDVÁRY: *A zsinattartás rendje a Hartvik-agendában*.

¹⁸¹ Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana Ms. Barberini Lat. 631.

¹⁸² Paris, BNF Lat. 4278.

Negatív következmény, hogy inkább van tekintettel az egyes elemek továbbadására és átvételére, mint az önálló alakításra. Ezzel olyan történeti folyamat látszatát kelti, amelyben az ordók folyamatosan kereszteződnek és alakulnak, azaz tipológiájuk elsősorban diakron, nem szinkron jellegű. Ebből fakad, hogy a XIII. századtól kezdve nem is látja értelmét az ordók kutatásának, holott a PGD térhódítása csak később következett be, és a XVI. század végéig nem volt teljes körű.

Annyi azonban biztos, hogy a H zsinati ordójának rokonai —a teljesnek szánt mintavételnek köszönhetően— nem véletlenszerűen kerültek felszínre. Minden eddigénél hitelesebben lehet következtetni belőlük a H forrásvidékeire, összeállításának önállóságára és a közép-európai környezethez való viszonyára. Ezek a következtetések nem terjeszthetők ki minden további nélkül a H többi ordójára, de így is nagy súllyal esnek a latba. A következőkben foglalom össze őket:

(1) Bizonyosnak, de persze nem kizárólagosnak látszik a H kapcsolódása Monte Cassinóhoz. Az oda vezető szálakat már Morin is legalább két ordónál észrevételezte, és ezek a meglátásai tűnnek ma a leginkább hitelt érdemlőnek. Talán a Szendrei által kimutatott itáliai elemek némelyike is levezethető onnan. Az 5A ordónak nemcsak széles itáliai beágyazottsága van, hanem korban is közel áll a H-hoz, ráadásul egy fontos pontifikále része, azaz tényleg liturgikus vonalon hagyományozódott. Ugyanakkor filológiai kimutatható, hogy az 5A ordónak léteztek más példányai is, mert egyes XII. századi ordók az 5A szövegét veszik alapul, de olyan változatokkal, amelyek nem vezethetők le Desiderius kódexéből.

(2) Valamivel problémásabb a reimsi kapcsolat. A 9. ordó tételei pontosan azonosíthatók, de járulékosak a H-ban, magában Reimsben sem általánosak, korban távoliak, és nem liturgikus, hanem kánonjogi vonalon hagyományozódtak. Fölvívják ugyan a figyelmet az észak-francia régióra mint lehetséges forrásvidékre, de további megerősítésre szorulnak.¹⁸³ A 9. ordó egyes elemei egyébként jelen vannak a 20. számmal jelölt, a XI. század első feléből való freisingi ordóban is. Bár az egyezések nem terjednek ki a H és a 9. ordó közös elemeire (ezek tehát nincsenek meg a 20. ordóban), a kapcsolat azt mutatja, hogy a „reimsi” ordó elveszett rokonai jelen lehettek Közép-Európában. A vízkereszti játéknak mindenesetre voltak Freisinggal közös elemei.

(3) A harmadik tanulság, hogy a H nem a Karoling kor meghatározó, a PRG révén Közép-Európában is elterjedt ordóit (7. és 14.) tartalmazza. Ez azt jelenti, hogy tájékozódása túllép a földrajzi szomszédságon, és távolabbi vidékek anyagát használja föl. Ebben minden bizonnyal függetlenségre, eredetiségre való törekvés fejeződik ki. Az eredetiség olyan mértékű, hogy a Schneider által áttekintett anyagban egyetlen párhuzama vagy közeli rokona sem található. Viszonyításul: a kiadás körülbelül 300 kézirat-ra épül, amelyeket a kiadó 43 típusba sorol.

(4) A H önállósága nem merül ki abban, hogy egymástól távol eső, Magyarországgal nem szomszédos egyházak anyagából merít. Ezeknek az ordóit nem változtatás

¹⁸³ Egy esetleges összevetéshez: Reims, Bibliothèque municipale Ms. 340. (RASMUSSEN: *Les pontificaux du haut moyen âge* VII. forrása, 350skk.); CHEVALIER: *Sacramentaire et martyrologe de l'Abbaye Saint-Remy*

nélkül veszi át, vagy helyezi egymás mellé, hanem elemeikre bontja, és egy határozott ízlés jegyében új kompozíciót hoz létre belőlük. Vannak egyedi szövegváltozatai is olyan, terjedelmes tételei is, amelyek a fönmaradt mintákban nem fordulnak elő. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a H forrásaként elvileg bármelyik európai liturgikus hagyomány szóba jöhet, valamint azt, hogy ordóinak értékelésekor nem elsősorban a tételválogatást, hanem a szertartások fölépítését kell elemezni.

Somogyi Szilvia

A zsinathoz és általában a H egyházfegyelmi ordóihoz kapcsolódóan érdemes megemlíteni egy fiatal budapesti történész doktorjelölt, Somogyi Szilvia friss cikkét,¹⁸⁴ aki a magyar középkor korai időszakának kánonjogi műveltségét kutatva fordult a H felé. Somogyi gondosan összeveti a jogtörténeti forrásokat és szakirodalmat a H tartalmával, és megállapítja, hogy amit a XI–XIII. századi magyar zsinatok és egyházi bírászkodás lefolyásáról tudni lehet, nem mond ellent a H liturgikus tartalmának. Az eredet kérdését érinti az a meglátása, hogy a H zsinati ordója egy érsek által elnökölt, tartományi zsinatot föltételez, ami ellene mond a győri eredet hipotézisének. Győr ugyanis Esztergom szuffragáneusa volt, Esztergomon kívül pedig Kalocsa az egyetlen magyar érsekség.¹⁸⁵ Ez önmagában nem perdöntő, hiszen a liturgikus könyvek nem minden részletükben funkcionálisak, de más szempontokkal kiegészítve még fontos érv lehet.

Somogyi érdeme, hogy a H egyházfegyelmi ordóit is bevonta a kutatás látókörébe, és elsőként használta föl ehhez Schneider művét. Legfontosabb következtetése, hogy a H zsinata, exkommunikációja és rekonziliációja Burchard *Decretum*-ának korabeli ismertségét és használatát föltételezi, a papi rendek degradációja-restitúciója viszont nem Burchardból merít. A szövegpárhuzamokat függelékben közli. A H-t azért tartja kánonjogi szempontból érdekesnek, mert korábban csak föltételesen vagy kódextöredékek alapján lehetett következtetni egyes gyűjtemények, így a *Collectio Dionysio-Hadriana* és a *Collectio Pseudo-Isidoriana* ismeretére Magyarországon. Bár objektíve igaz, hogy az említett ordók számos részlete Burchardtól származik, a H közvetlen előzményei biztosan liturgikus szövegek voltak. Gyakorlatilag Burchard szövegeit ismerték és használták azok, akik a H-t használták, de korántsem biztos, hogy tisztában voltak burchardi eredetükkel. Ezért maga a H inkább abban a környezetben bizonyítja Burchard *Decretum*-ának ismeretét, amelyben a Schneider-féle 5. ordó és leszármazottai keletkeztek.

¹⁸⁴ SOMOGYI: *A Hartvik-agenda és a kánonjog*

¹⁸⁵ ENGEL Pál—KOSZTA László „Zágráb püspökei” szócikke szerint in KMTL 740. Zágráb először Esztergom, 1180-tól Kalocsa, majd hamarosan ismét Esztergom alá tartozott. Kalocsának az érseki rang ellenére eleinte nem volt saját egyháztartománya, ld. THOROCZKAY: „A kalocsai érsekség” 53–56.

Madás Edit

A H-ban található, hosszú mintaprédikációkra Morin és Szendrei is fölfigyelt, beható elemzésüket azonban csak Madás Edit (1949–) medievista és irodalomtörténész, a hagiográfia, a homiletika és a középkori magyar könyvkultúra jeles szakértője végezte el.¹⁸⁶ Madás a középkori magyar prédikációirodalom összefüggésében mint a Magyarországról ismert első teljes prédikációkat elemzi a H beszédeit.

Előbb röviden, de naprakészen és szinte teljes bibliográfiával foglalja össze a H kutatástörténetét. A datálással kapcsolatban önálló véleményt fogalmaz meg paleográfiai alapon, amint a kódex leírásakor már ismertettem. A műfajjal kapcsolatban Morin, az eredettel kapcsolatban Kniewald tételeit ismétli. Állást egyértelműen nem foglal, de leszögezi, hogy a gondosan fölépített elmélettel csak hasonlóan koherens érvelés szállhatna szembe. A francia eredet gondolatát tapintatosan elhallgatja, a német eredetet lehetségesnek tartja. Részletesen cáfolja viszont Szigeti Kilián OSB (1913–1981) zenetörténész, karnagy és komponista egyik szakszerűtlen megállapítását, amely a H Chartvirgusát Hartvik salzburgi érsekkel (991–1023) véli azonosítani, aki szerinte Magyarországon misszionált. Ez a vélemény, amely természetesen kronológiai és liturgikai szinten is tarthatatlan, szerencsére nem gyakorolt hatást a szakirodalomra, egy gyöngye minőségű, mégis sokszor kiadott liturgiatakönyv közvetítésével azonban máig megtévesztheti a szélesebb közönséget.¹⁸⁷

A H-ról szóló fejezet központi részében a liturgikus könyvekben szereplő beszédek-ről általában értekezik. Kimutatja, hogy a jelenség egyáltalán nem példátlan, majd négy nagycsütörtöki beszédet elemez, főként a források és az önálló megfogalmazás vagy átalakítás szempontjából. A beszédeket a föltárt mintákkal párhuzamos hasábkokban közli, és le is fordítja őket.

Az első beszédet a püspök nagycsütörtökön intézi a visszafogadott vezeklőkhöz. Ennek Madás nem találja forrását. Elképzelhetőnek tartja, hogy magyarországi alkotás. Izgalmasabb nála a második beszéd, amelyet a püspök a nagycsütörtöki szertartásokról mond. Ez saját kompiláció, azonosítható minták fölhasználásával, saját átvezető szövegekkel. A források közt ott van Beda Venerabilis egyik nagycsütörtöki homíliája,¹⁸⁸ Pascasius Radbertus értekezése az Eucharisztiairól (*De corpore et sanguine Domini*),¹⁸⁹ a SGr egyik szövegváltozatának magyarázó részlete¹⁹⁰ és Amalarius *Liber officialis*-a.¹⁹¹ A források azonosításához képest még érdekesebb, ahogyan a H szerkesztője a

¹⁸⁶ MADÁS: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből* 49–81; ld. még Uő: *A legkorábbi fennmaradt magyarországi prédikációk*

¹⁸⁷ SZIGETI: *A magyarországi római szertartású liturgia vázlatos története*, in VÁRNAGY: *Liturgika* 528. A könyv először főiskolai jegyzetként jelent meg 1975-ben.

¹⁸⁸ BEDA VENERABILIS: *Homilia XXV in Cena Domini*.

¹⁸⁹ RADBERTUS: *De corpore et sanguine Domini*.

¹⁹⁰ MÉNARD: *Notæ et observationes*. A Madás által 'Menardus' cím alatt idézett szöveg valójában egy 1641-es munka, amelyet a PL 1849-ben újraközölt a SGr kiadásában, de a párhuzamos szövegek a Ménard által használt forrásszövegből, tehát ténylegesen a SGr egy változatából valók.

¹⁹¹ HANSENS: *Amalarii Episcopi Opera Liturgica Omnia II. Liber Officialis* 68., 76–77.

szövegekkel bánik. Radbertus szövege ugyanis nemcsak formailag lesz átszerkesztve, hanem hangvétele is megváltozik, összhangban a H másutt is megfigyelhető, „humánus” hozzáállásával. A párhuzamok közt említ még Madas egy beauvais-i pontifikálét, amelyet az AER közvetít, ez a szöveg azonban nem egyéb, mint a PRG nagycsütörtöki beszéde,¹⁹² márpedig a PRG jelentőségének föl nem ismerése sajnos végigkíséri a H kutatásának történetét. A harmadik beszéd a hitről szól, szintén nagycsütörtökön. A PZ-ben megmaradt rubrikák teszik csak világossá, hogy a közösségi bűnvallás és hitvallás a hívek nagycsütörtöki áldozását készítette elő,¹⁹³ ezért Madas még nem látja a beszéd élethelyzetét, inkább egyfajta gyűjteménynek fogja föl a beszédek nagycsütörtöki sorozatát. Párhuzamát a hitről szóló beszédnek nem találja. Végül a negyedik beszéd az, amelyet a püspök a lábmosás (és a hozzá tartozó böjtös vacsora) után intéz a klérushoz. Ez teljesen megfelel egy pseudo-ágostoni prédikációnak.¹⁹⁴

Nem sorolja a liturgikus mintabeszédek közé Madas azokat a püspöki buzdításokat, amelyek a zsinat keretei között hangoznak el, sem a vezeklőknek hamvazószerdán mondandó intelem tartalmi vázlatát, sem az archidiákonus két, közismert szózatát a vezeklők rekonziliációja elején, sem a bűnbánati ordónak a gyóntatót könyörületre intő szavait. Ezeket is figyelembe véve talán nyilvánvalóbb lenne, hogy pontifikális keretben az allokúció ritka, de valóságos liturgikus műfaj, jóllehet megszilárdultságának foka változó. Mégis, amit a párhuzamokat kereső irodalomtörténet és filológia meg tudott állapítani a négy nagycsütörtöki beszédéről, jól illeszkedik a H-ról kialakult képbe. Egyenes átvétel, saját alkotás és idegen minta alkotó átszerkesztése is akad közöttük. Az a szerkesztői eljárás, amelyet Madas a beszédek műhelyében fölfedezni vél, ugyanaz az eljárás, amelyet a notációkkal, a vízkereszti játékkal vagy a zsinattal kapcsolatban figyelhattunk meg.

Saját korábbi hozzájárulásaim

Érdeklődésem 2004-ben, a fönmaradt magyarországi ordináriuskönyvek kiadásának munkálatai közben fordult a H felé. Ennek közvetlen oka Szendrei katalógusa volt, amely —Morinnel összhangban— ordináriuskönyvnek nevezi a H rubrikákban gazdag, egyházi évet leíró szakaszát.¹⁹⁵ Bár hamar világossá vált, hogy nem ordináriuskönyvről van szó, fölismertem, hogy a XV–XVI. századi ordináriuskönyvek értelmezéséhez elengedhetetlen a korábbi liturgikus könyvek rubrikaanyagának ismerete.

Bár Kniewaldtól kezdve többen fölismerték, hogy vannak föltűnő szövegegyezések a H, a P és a későbbi esztergomi könyvek között, ezek rendszeres, filológiai igényű

¹⁹² AER IV. könyv, 22. fejezet (111. oldal) = PRG II. 82–85.

¹⁹³ PZ 17^r

¹⁹⁴ MAI: *Nove patrum bibliotheca tomus primus* 331–332.

¹⁹⁵ MORIN: *Manuscrits liturgiques hongrois* 54: „pontifical, ordinaire, rituel”; SZENDREI: *A magyar középkor hangjegyes forrásai* C 64 (66. oldal): „Liber Ordinarius + Pontificale”.

föltárása rám maradt.¹⁹⁶ Ezért állítottam össze egy szöveggyűjteményt a H, a P, a MNS, a BNS és az első nyomtatott esztergomi szerkönyvek rubrikaanyagából. Kimutattam és elemeztem a párhuzamokat és az eltéréseket. Végül ellenőriztem, hogy más magyar egyházakban és külföldön nincsenek-e meg ugyanezek a rubrikák. Nem voltak. Érdekes részeredményeken túl arra a következtetésre jutottam, hogy a H rubrikáinak szövege jóval közelebb áll a későbbi esztergomi, mint a későbbi zágrábi forrásokhoz, és hogy azok a rokon szövegek, amelyek nem pontifikálékban olvashatók, váratlan helyeken pontifikális maradványokat tartalmaznak. Mivel a H korán Zágrábra került, és nem vitték el onnan, ez azt kell, hogy jelentse, hogy a H egy olyan szöveg-hagyomány első tanúja, amely Esztergomban indult, sértetlen formában csak ott őrződött meg, a XI. században már létezett, és eredeti hordozója egy pontifikále volt.

Miután megállapítottam, hogy a H valódi pontifikále, figyelmem a műfajra, a tematikára és a szerkezetre terelődött.¹⁹⁷ Igyekezve elhelyezni a H-t a pontifikále fejlődéstörténetében arra a kérdésre kellett válaszolnom, hogy a H archaikus, primitív pontifikále, vagy korának megfelelő, átgondolt kötet-e. Mivel korban a PRG és a PR12 között helyezkedik el, és a korai magyar egyház német szomszédsága és itáliai kapcsolódása is egyértelmű, meg kellett vizsgálnom, hogy a PRG-ből merít, vagy a PR12-t elővételezi. Arra az eredményre jutottam, hogy a H a XI. század második felében korszerű összeállítás volt. Szerkezeti szempontból viszonylag hűségesen követte a PRG-t. A látszólagos aránytalanság, hogy tudniillik a H-ban jóval nagyobb helyet foglal el a liturgikus év, mint a szigorúan pontifikális ordók, és hogy a legjellegzetesebb pontifikális ordók (ordinációk és dedikáció) hiányoznak, szerintem arra vezethető vissza, hogy a H egy két- vagy többkötetes pontifikále utolsó kötete. Az első kötet a BS vagy egy ahhoz igen közel álló kézirat lehetett.

A PRG mint referencia fölismerése egyébként is fontos lépés volt, de ezúttal negatív értelemben. A PRG-vel összemérve derült ki, hogy mennyire eredeti hozzá képest a H tételválogatása, és még inkább egyes ordóinak elrendezése, sőt, hogy a H ordói mögött sajátos szerkesztői logika, ízlés, stílus húzódik meg. Azokban az ordókban, amelyekről a későbbi, XVII. századig élő esztergomi úzusban is rendelkezésre állnak adatok, a H jellegzetes vonásai megmaradnak, de nem mutathatók ki külföldön, sőt az Esztergomon kívüli magyar forrásokban sem. A H műhelye tehát az egész esztergomi úzus műhelye. Fő célkitűzésem az lett, hogy az egyes ordókhoz használt liturgikus „nyersanyag” forrásait derítsem föl, majd pedig azt az alkotói eljárást, amely ebből

¹⁹⁶ FÖLDVÁRY: *Rubrica Strigoniensis* II/3. fejezet (199–243. oldal) és a függelék 3. része: *Fragmenta Pontificalis antiqui Strigoniensis*. Ennek eredményeiről az első híradások: Uő: *Ligatis natibus* 390–401. és Uő: *A liturgiamaғыаразат nyomai a XIV. század előtti Magyarországón* 94–96. (ez eredetileg disszertáció II/2. fejezetének egyik részlete). A kutatás és a következtetések tömör összefoglalása angolul: Uő: *Unknown Fragments of Ordines in Medieval Hungary*; magyarul: Uő: *Ismeretlen ordótöredékek a középkori Magyarországón*.

¹⁹⁷ Programadó tanulmányom: FÖLDVÁRY: *Középkori pontifikálék Magyarországón*. Az eddigi eredmények összefoglalása: Uő: *A Hartvik-agenda és a Német-római pontifikále*.

a nyersanyagból az egyes ordókat létrehozta. A munkát a jelen fejezet megírásáig az exkommunikáció-rekonciliáció, a zsinat és a virágvasárnap ordójával végeztem el.¹⁹⁸

Közben más ordókra vonatkozólag számos részeredményem született, kialakult az ordók leírásának és elemzésének technikája, szinte véletlenül fölfedeztem a PZ-t a H és a BS kutatása számára,¹⁹⁹ és egy merész kísérletet kezdtem írni a liturgikus úzusok tanulmányozásának módszertanáról.²⁰⁰ Remélem, sőt meg vagyok győződve, hogy jó úton haladok, de mélységesen le vagyok kötelezve az előző nemzedékeknek, kiváltképp pedig a liturgiakutatás magyar iskolájának, amely a források mögött mindig életet és ideát keresett, és soha nem szakadt el az istentisztelet gyakorlati valóságától.

¹⁹⁸ 2012-es adat. Időközben a H nagypénteki ordójáig bezárólag végeztem el a munkát. Az elkészült fejezetek, amelyeket a jelen dolgozat 2. köteteként tervezek megjelentetni, elérhetők a <http://vallastudomany.elte.hu/node/76> vagy /80 oldalon mint a H kiadásának bevezetője. Az önálló tanulmányként már közzétett fejezetek: FÖLDVÁRY: „A zsinattartás rendje”; „A Hartvik-agenda kiközösítési és visszafogadási rítusainak szerkezete és eredete”; „A római rítus változatainak kutatása III.”; „Vízkereszt vízszentelés”; „A « magyar » hamvazószerda”.

¹⁹⁹ FÖLDVÁRY: *Egy hiányzó láncszem.*

²⁰⁰ FÖLDVÁRY: *A római rítus változatainak kutatása.*

KOR ÉS EREDET

Véleményem szerint a H az esztergomi székesegyház XI. századi, jellegzetes pontifikáléja egyik (valószínűleg második) kötetének másolata. A benne szereplő liturgia váza a XI. század első évtizedeiben, István király idejében lett megalkotva, a másolat azonban csak később, az 1080-as években vagy az 1090-es évek elején készült, nem tökéletes műgonddal, kisebb befejezetlenségekkel a rubrikákban és a kottázásban, a mintapéldányt néhol rövidítve. Semmi nem zárja ki, hogy a másolatot kimondottan az 1090 táján alapított zágrábi püspökség katedrálisának szánták.

Tézisemet a teljes szöveganyag és liturgikus rend elemzése fogja alátámasztani. A következőkben azonban még nem ezekkel foglalkozom, hanem azokat a történelmi adatokat összegzem és értékelem, amelyeket a kodikológia szokásos eszközei és az eddigi szakirodalom kínálnak föl. Ismertsége miatt részletesen foglalkozom a Hartvik-elmélettel, vagyis azzal a nézettel, amely a H-t Arduinus győri püspöknek tulajdonítja.

Datálás

A H nem tartalmaz olyan adatokat, amelyekből egyértelmű történelmi következtetéseket lehetne levonni keletkezésének korára nézve. A később tárgyalandó Chartvirgus néven kívül nincsenek benne utalások történelmi eseményekre, személyekre vagy intézményekre, és nem föltételez olyan liturgikus intézkedéseket, ünnepeket vagy szentkultuszokat, amelyek pontosan datálhatók lennének. Korának meghatározásakor ezért a kézirat hagyományozásának körülményeire és paleográfiai megfontolásokra kell hagyatkoznunk.

Ami a körülményeket illeti, az első közvetlen adat a már idézett, XIV. századi bejegyzés a zágrábi székesegyház inventáriumában. Mivel ez a kódexet már a mai állapotában írja le, föltételezhető, hogy a könyv rendszeres használatának ideje korábbra tehető. Közvetett adat, hogy a XIII. század eleji PZ egyik forrása a H, és hogy a gyertyaszentelői ordót revideáló 3C kéz is zágrábi használatról tanúskodik. A kötet tehát a XIII. század elején már biztosan Zágrábban volt. Kevesebbet tudunk az ezt megelőző és a paleográfiailag valószínűsíthető keletkezés közti, bő száz évről.

Mindazonáltal a H a zágrábi triász tagja. Ennek az a jelentősége, hogy a székesegyház mindhárom legkorábbi liturgikus kódexe tartalmaz olyan adatokat, elsősorban saját és hivatkozott patrocíniumokat, amelyek kizárják a zágrábi eredetet. A BS esztergomi eredetében ma egyetérteni látszik a kutatás, a Szent Margit-szakramentárium pedig vagy az Esztergomhoz egészen közeli, dömösi társaskáptalan, vagy egy ismeretlen, de szintén Esztergom-közeli bencés monostor kódexe. Az, hogy a zágrábi székesegyház nyilvánvalóan nem zágrábi, sőt ennyire távolról behozott liturgikus könyveket használjon, indokolatlan lett volna akkor, amikor már fejlett liturgikus étellel és ehhez szükséges könyvkultúrával rendelkezett. Ezért hihetőnek látszik Kniewald elképzelése, hogy idősebb magyar egyházi központok a zágrábi püspökség alapítása körül adományozták a zágrábi triászt az új katedrálisnak. A legkézenfekvőbb adományozó a fölérendelt érsekség, Esztergom, az adományozás tárgyai pedig vagy a katedrális és vonzásköre használt könyvei, vagy azokról külön e célra készült másolatok lennének. A zágrábi triász másik két tagja legalábbis nem mond ellent ennek a föltevésnek.

Ezt támogatják a paleográfiai adatok is. A H minden kutatója megegyezik abban, hogy a betűírás tágabb időkerete a XI–XII. század fordulója, de Madas szerint a XII. század elejinek tartott Szent Margit-szakramentáriummal való helyesírási összevetés arra enged következtetni, hogy a H korábbi nála.

Pontosabb eredményeket hozhat a zenei paleográfia, de óvatosnak kell lennünk, hiszen a számos, különféle iskolázottságú notáció nem biztos, hogy tökéletesen megbízható, amikor évtizedes pontossággal szeretnénk fölállítani a kronológiát. A Szendrei szerint legkorábbi, a lábmosás énekeit lejegyző, 5. notátor írása akár az 1080-as évekből is származhat. Mivel a notáció későbbi a szövegnél, a kódex még korábbi, azaz a BS-sel egykorú vagy akár nála idősebb kellene, hogy legyen. Ennek azonban ellene mond, hogy a virágvasárnapi énekek neumáit lejegyző, 3. notátor írása Szendrei szerint inkább a századfordulóra keltezhető. Szerintem ugyanis ez a notátor azonos a kódex megfelelő oldalainak szövegét is író, II. kézzel, a II. kéz pedig nem lehet későbbi az I. kéznél, mert az I. kéz a 42. fólió verzóján —tehát nemhogy az ív, de a fólió megszakítása nélkül— veszi vissza tőle az írást. Ez azt jelenti, hogy a II. kéz írása, azaz a 3. notátor kottája egykorú a H egészével. Minden adatot mérlegelve ezért az 1090-es évek elejére datálom a kötetet. Ez egyben a zágrábi püspökség alapításának ideje, így a történelmi és a paleográfiai megközelítés ugyanahhoz a következtetéshez vezet.

Ez a datálás nem zárja ki a H és a BS szoros összetartozását, hiszen az utóbbi keletkezésének felső időhatáraként 1093-at szokás emlegetni, de nem kizárt, hogy még ké-

sőbbi.²⁰¹ Hogy melyikük pályázhat az első fönmaradt magyar liturgikus könyv címére, nem dönthető el biztosan. Az azonban valószínű, hogy Zágrábra nem mindjárt a püspökség alapításakor kerültek. Ha ugyanis a Szent Margit-szakramentárium is a „csomag” része volt, akkor az adományozás inkább történhetett valamikor a XII. század elején. Az első püspök, Duh a hagyomány szerint 32 papjával érkezett meg a Száván túli, László király által újonnan meghódított területre.²⁰² Eleinte biztosan nem bővelkedtek könyvekben, és első könyveik nem biztos, hogy azonosak voltak az általunk ma ismertekkel, az új püspökség fölszerelése történhetett fokozatosan is. Ennek megfelelően a XII. század eleji hangjelzések és szövegjavítások nem biztos, hogy már Zágráiban készültek.

Eredet

A H eredetével kapcsolatos gondolatmenetek kétféle információból indulnak ki: (1) a püspököt, akit az Exsultet végén a diákonus az Úr oltalmába ajánl, Chartvirgusnak hívták, (2) az ordók István, Mária és Péter titulusú templomokat föltételeznek. Morin ezen együttállás alapján javasolta —számos vitatható áttétellel— a H győri eredetét. Alább ezeket az adatokat vizsgálom meg részletesen.

A Hartvik-hipotézis

Mielőtt saját véleményemet kifejteném, nagy hatása miatt ki kell térnem arra az elméletre, amely Arduinus győri püspököt véli fölismerni az Exsultet Chartvirgusában. Ez az először Morin által ajánlott, majd Kniewald által továbbfejlesztett ötlet vezetett odáig, hogy a H-t a legtöbbben mint győri forrást tartják számon. A kérdés máig foglalkoztatja a magyar medievisztikát, a XI–XII. századi magyar források és történelem szinte minden kutatója foglalkozik vele. Véleményeiket eddig a legteljesebben Madas összegezte a H ismertetésében, én csak a vita sarokpontjait emelem ki, de a vélemények mögött különös figyelemmel leszek azok elsődleges forrásaira.

Tulajdonképpen három olyan ismert szereplője van a korabeli magyar történelemnek, aki a Hartvik nevet vagy annak valamely változatát viselte. A Hartvik-hipotézis lényegében azt föltételezi, hogy ez a három szereplő egy és ugyanaz a személy. Ennyiben Szent Dénes középkori figurájának megkonstruálásához hasonlít az Areopagitából, a pseudo-dionysosi iratok szerzőjéből és a montmartre-i vértanúból...

²⁰¹ UHRIN Dorottya: „A Pray-kódex és az ún. első esztergomi zsinat. A határozatok keletkezése és a kéziratok hagyomány” című előadásában (A Pray-kódex-munkacsoport első műhelykonferenciája, Budapest, 2017. június 13.) a BS datálásához használt események keltezését is megkérdőjelezte.

²⁰² „Zágrábi püspökség” szócikk in *Magyar Katolikus Lexikon* = <http://lexikon.katolikus.hu>. Az első püspökök datálása: Duh 1087–1093 körül, Bertalan 1095 előtt, Fancsika 1116(?)–1131, ld. ENGEL Pál és KOSZTA László „Zágráb püspökei” szócikkét in KMTL 740.

Az első szereplő Arduinus, aki állítólag a XI–XII. század fordulóján volt Győr püspöke.²⁰³ Annait vélünk tudni róla, hogy 1097-ben I. Könyves Kálmán követeként járt Szicíliában, amikor a magyar király feleségül kérte I. Roger normann gróf leányát. Ezenkívül csak egy újkori történeti munka említi ismeretlen forrásra hivatkozva egy 1103-as egyházi nézeteltérés kapcsán. A második szereplő az a magát Cartvicusnak hívó püspök,²⁰⁴ aki az 1083-ban szentté avatott első magyar király, István nagyobb és kisebb legendáját szerkesztette egybe és egészítette ki Kálmán király parancsára.²⁰⁵ A legenda pontosabb keltezése vitatott, 1100 körül vagy 1112–1116 között készült. Cartvicust egy ideig külföldi főpapokkal, így a hasonló nevű regensburgi püspökkel vagy hersfeldi apáttal is azonosították, mások szerint Magyarországon élt.²⁰⁶ Mivel műve a középkori magyar irodalom egyik első alkotása, a szerző személye és kora érthetően foglalkoztatja a történészeket és a filológusokat. Végül a harmadik szereplő a H Exsultetében szereplő Chartvirgus.

Arduinus, Cartvicus és Chartvirgus egyaránt püspökök voltak, és nevük a XI–XII. század fordulójára Magyarországnak politikai és szellemi életéhez kapcsolódik. Az első kettő azonossága mellett először Pauler Gyula érvelt 1883-ban.²⁰⁷ Érvelése kettős alapon áll: egyrészt föltételezi, hogy működött egy Arduinus nevű győri püspök a XI–XII. század fordulóján, másrészt hogy az Arduinus a kemény hangzású Hartvirgus név olaszos, latinos lágyítása. Véleményét a következőkkel támasztja alá:

(1) Gottfried Malaterra, egy XII. századi bencés krónikás *Historia Sicula* című művében leírja, hogy Alamannus (Colomannus?) magyar király követeket küldött Szicíliába, hogy azok megkérjék neki I. Roger normann gróf második házasságából száрма-

²⁰³ SZOVÁK Kornél „Győr püspökei” szócikke szerint in KMTL 739–740. A név szerint ismertek közül ő a második. Előtte egy Miklós nevű győri püspökről tudunk, aki 1055-ig, utána egy bizonyos Györgyről, aki 1111-től kezdve uralkodott. Datálása mások szerint: 1095–1005 (TÖRÖK: *A tizenegyedik század magyar egyháztörténete* 203.), 1088–1103 („Hartvik” szócikk in *Magyar Katolikus Lexikon* = <http://lexikon.katolikus.hu>), 1097–1110 (GAMS: *Series episcoporum* 373.). Az 1088-as dátum a hasonló nevű hersfeldi apáttal, magdeburgi ellenérsekkel való téves azonosítás következménye lehet, a többihez ld. az alább részletezett adatokat. Török datálásának forrására nem sikerült rájönnöm.

²⁰⁴ Más szövegváltozatokban Carthvitus vagy Hartvicus.

²⁰⁵ A „Domino suo Colomanno regi precellentissimo” szavak Kálmán magyar királyra (1095–1116) vonatkoznak, jóllehet Kálmán herceg, halicsi király (1208–1241) neve is fölmerült velük kapcsolatban. A legenda kiadása Bartoniek Emmától: SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 401–440. Az 1999-es reprint kiadáshoz írt függelékben Szovák Kornél foglalta össze a kutatást és a szakirodalmat: *uo.* II. 772–773.

²⁰⁶ A regensburgi püspök azért merült föl, mert Kálmán király kortársa volt, és járt Magyarországon, a magyar püspökök között pedig nem ismertek ilyen nevűt. Ellene szól viszont, hogy ő V. Henrik császár ellenséges hadainak kíséretében „látogatott” Magyarországra, ami valószínűtlenné teszi, hogy a magyar király megbízásából alkotott volna, ld. PAULER: *Ki volt Hartvic püspök?* 803. A hersfeldi apát (1072) neve, akit IV. Henrik 1085-ben néhány hónapra Magdeburg ellenérsekének nevezett ki, a mű antigregoriánus eszmeisége miatt merült föl, valamint azért, mert egyesek úgy tartották, hogy Magyarországra menekült. Szerzősége kizárható, mert kimutatták, hogy 1090-ben meghalt, ld. összefoglalóan Csóka J. Lajos és Deér József munkái alapján: KLANICZAY: *Az uralkodók szentsége a középkorban* 307. Azzal kapcsolatban, hogy Cartvicus külföldi vagy magyar volt-e, mindmáig nincs egyetértés.

²⁰⁷ PAULER: *Ki volt Hartvic püspök?*

zó negyedik leánya (Felicia, tévesen Buzilla vagy Busilla) kezét. A gróf szívesen fogadta a gesztust, de arra kérte a királyt, hogy tekintélyes férfiakat küldjön szándéka megerősítésére. A biztonság kedvéért saját embereit is elküldte értük Magyarországra. Kálmán király teljesítette a kérést, és elküldte Szicíliába Arduinust, akit Malaterra Ioviensis (Iauriensis?)²⁰⁸ püspöknek mond, és vele Tamás grófot:

Alamannus autem, rex Hungarorum, audiens famam Siculorum gloriosi comitis, Rogerii, legatos dirigens, filiam suam in matrimonium concedi expostulat. Ille vero, quamvis honesti viri, qui ad hoc venerant, essent, tamen, illos honeste a se dimittens, de suis etiam, ne fallatur, cum ipsis dirigens, remandat, ut, si exsecutum, quod cœperat, velit, alicuius auctoritatis gradus vel ordinis personas, quibus facilius credatur, ad id confirmandum mittat. Qui anhelus exsequi Arduinum Ioviensem episcopum et Thomam comitem idem expostulatum mittit.²⁰⁹

A házasság létrejött, megerősítve a pápaság támogatását élvező, Bizánccal és Velencével szembeni normann-magyar szövetséget. A fényes lakodalomra jelentős normann küldöttség érkezett. Felicia ikerfiakat szült Kálmánnak, közülük II. István lett a következő magyar király. A királynő 1104-ben halt meg. Malaterra tehát valós eseményekről tudósít, a mellékkörülmények hitelében sincs komoly ok kételkedni, jóllehet a tulajdonneveket meglehetősen pontatlanul közli.

(2) Schmitth Miklós jezsuita történetíró 1752-es, az esztergomi érsekekről szóló munkájában hivatkozik egy 1103-as konfliktusra Máté veszprémi érsek és a területén álló szentmártonhegyi (ma pannonhalmi) monostor apátja, Péter között. A vitát Seraphinus esztergomi érsek állítólag barátságosan elsimította, a megegyezésnél Ugolinus kalocsai érsek, Sixtus váradi és Arduinus győri püspök volt jelen. Eredeti dokumentumra Schmitth nem hivatkozik, de nem lehet kizárni, hogy számunkra ismeretlen adatok birtokában volt. A részlet mindenesetre így hangzik:

Subinde exortas simultates inter Matthæum episcopum Vespremiensem et Petrum abbatem Sancti Martini de Monte Pannoniæ anno MCIII. amicissime composuit Seraphinus. Disceptationi intererant Ugolinus Colocensis, Sixtus Varadinensis et Arduinus Geuriensis seu Iauriensis episcopi.²¹⁰

E két, nem különösebben hiteles, de nem is különösebben megbízhatatlan adat támogatná tehát, hogy legalábbis 1097–1103 között Arduinusnak hívták a győri püspököt. Más forrásra sem Pauler, sem utódai nem hivatkoznak. Hátravan még annak bizonyítása, hogy ez az Arduinus a Hartvigus név változata. Pauler emellett így érvel:

(3) Merseburgi Thietmar (975–1018) krónikája és az őt kivonatoló százsz annalista 1148–1152 között keletkezett műve következetesen Hartvigusnak nevezi Arduinus

²⁰⁸ Iaurinum Győr nyugat-magyarországi város középfé- és újkori latin neve.

²⁰⁹ MALATERRA: *De acquisitione regni Sicilia* IV. könyv 25. fejezet (1203. hasáb) Az idézett szövegek helyesírását és központozását saját elveim szerint módosítottam. Pauler MURATORI: *Rerum Italicarum Scriptores* V. 599. szerint idézte a szöveget. Magyar vonatkozású részeinek fordítása bevezetővel és jegyzetekkel: MAKK—THOROCZKAY: *Írott források* 199–203. Az 1096-os eseményről részletesen ld. FARKAS: „Magyar követek Szicíliában”, főleg 47–48.

²¹⁰ SCHMITTH: *Archi-Episcopi Strigonienses* I. 46. Pauler az 1758-as, második kiadást idézi, magam is ezt használtam.

vagy Harduinus ivreai őrgrófot,²¹¹ aki III. Ottó és II. Henrik császár kortársa és az utóbbi vetélytársaként Itália királya volt. Mivel Thietmar Arduinus kortársa és a szász császári ház rokona volt, a szász annalista pedig kritikusan kezeli forrásait, tanúságuk Pauler szerint megbízható arra nézve, hogy a X–XII. században a Hartvigus lehetett az olaszos Arduinus német megfelelője. Ha tehát abban az időszakban, amikor Cartvicus püspök a Szent István-legendát írta, a győri püspököt valóban Arduinusnak hívták, és a két név azonos, akkor elképzelhető, hogy ugyanarról a püspökről van szó.

Pauler fölvetése kedvező fogadtatásra talált egészen Varjú Elemér 1928-as kritikájáig.²¹² Varjú a két név azonosíthatóságát nem vonja kétségbe, de egyrészt megkérdőjelezi az Arduinus győri püspökre utaló adatok hitelességét, másrészt azt sugallja, hogy a Szent István-legendá írója csakis külföldi személy lehetett.

Az első mellett azzal érvel, hogy Malaterra a többi tulajdonnevet is igen eltorzítja, ezért korántsem biztos, hogy a Ioviensis alatt Iauriensem kell érteni. Szerinte éppúgy lehetne a Genova latin nevéből (Genua/Ianua) képzett 'Ianuensis' melléknév is. Ezt támogatná, hogy a szöveg XIV. századi olasz fordításában már egyértelműen „episcopo di Genua Arduyno” szerepel. Maga is elismeri azonban, hogy a szóba jöhető genovai püspökök (Augurius/Ogger, vagy Aicard/Airald [Richard]) nem feleltethetők meg inkább az említett Arduinusnak, mint bármely Hartvigus. Varjú kifejezett tévedése továbbá, hogy Arduinus Kálmán király és Felicia *per procura* tartott esküvőjén működött volna közre. Malaterra ilyenről nem ír, Arduinus püspök és Tamás gróf követjárása csak a király szándékának komolyságát volt hivatva érzékeltetni. Az esküvőre Magyarországon került sor, több érsek és püspök jelenlétében. A normann követség tagjai között többször név szerint van említve Henrik Lescastrensis (Neocastrensis?) püspök.²¹³ Ha tehát magyar főpapok és egy befolyásos normann püspök is jelen voltak, az esküvőt pedig nem *per procura* tartották, akkor indokolatlan egy genovai püspök közreműködését feltételezni.

A másik Arduinusra vonatkozó adatot Varjú szerint maga Schmitt találta ki II. Paschalis pápa egy 1102-es bullája után, amely tévesen van 1103-ra keltezve,²¹⁴ Arduinust pedig csakis Malaterra szövege miatt vonta be hamisításába. Varjú okleveles adat alapján állítja,²¹⁵ hogy a győri püspök 1101–1118 között a György névre hallgatott,

²¹¹ Pauler forrása: PERTZ: *Annales, chronica et historia avi Saxonici* 783–844. passim; Uő: *Chronica et annales avi Salici* 647–669. passim. Thietmar és a szász annalista művének újabb kiadásai: HOLTZMANN: *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*; NASS: *Die Reichschronik des Annalista Saxo*

²¹² VARJÚ: *Legendæ sancti regis Stephani* 95–98.

²¹³ Neocastrum Nicastro calabriai (Dél-Itália) város görög eredetű latin neve. Első név szerint ismert püspöke 1090-től Henrik volt. Egy 1116-os oklevél mint a normann adminisztráció fontos emberét említi, ld. TAKAYAMA: *The Administration of the Norman Kingdom of Sicily* 46.

²¹⁴ JAFFÉ: *Regesta pontificum Romanorum* 4429 (I. kötet 484. oldal, Varjúnál vsz. tévesen I. 713.) Szöveg és datálás: ERDÉLYI: *A Pannonhalmi Szent-Benedek rend története* I. 592–594.

²¹⁵ Szerinte (forrást itt nem ad) György győri püspök abban a szerződésben van először megemlítve, amelyet Kálmán király és az 1102-ben elhunyt Michiel Vitale velencei dózse kötött Dalmácia jogainak sérthetlenségéről. Varjú a szerződést 1101-re datálja, és fölhívja a figyelmet, hogy a Hartvik-hipotézis

ezért is elfogadhatatlan Arduinus szerepeltetése. Ilyen nevű győri püspök tehát szerinte egyáltalán nem létezett.

Amellett, hogy a legenda szerzője külföldi volt, Varjú azzal érvel, hogy Cartvicus nem említi meg a legenda bevezetőjében saját püspöki székét, márpedig ezt egy magyar megyéspüspök a királynak írva nem tehetné meg. Ezen kívül a magyarokat kedvezőtlen színben föltüntető és a magyar királyok méltóságát enyhén lefokozó irodalmi gesztusait emeli ki.²¹⁶ Fölhívja viszont a figyelmet a kortárs magdeburgi (Hardwig), meißeni (Hertwig) és regensburgi (Hartwik) püspökökre. Különösen a meißeni püspököt ajánlja mint a legenda lehetséges szerzőjét, többszörösen közvetett politikai kapcsolatokra hivatkozva. Varjú már válaszol Morin fölvetésére is: a H-ban szerinte semmi nincs, ami kifejezetten magyar lenne, ezért az istriai származású regensburgi püspököt véli fölfedezni a Chartvirgus név alatt, tekintettel a Morin által azonosított bizánci hatásra a vízszentelésnél, amelyet Istriában valószínűbbnek tart, semmint Győrben.

Érvelésének további sarkalatos pontja a legenda datálása. Úgy véli, hogy a legenda 1109 után kellett, hogy keletkezzék, mert szerepel benne egy részlet István király fia, Szent Imre herceg haláláról: eszerint a fiatalon elhunyt királyfi lelke még halálának órájában a mennybe vitetett, amit egy görög püspök csodálatos kinyilatkoztatásból tudott meg.²¹⁷ Ezt a Szent Imre-legenda írója állítólag akkor hallotta egy cæsareai kanonoktól, amikor Álmos herceggel, Kálmán király öccsével a Szentföldre tartván Konstantinápolyban járt.²¹⁸ Ez 1108-ban vagy 1109-ben történt, ami érv lehet Cartvicus legendájának 1110 és 1116 (Kálmán halála) közti keletkezése mellett. Ha a legenda valóban ekkor keletkezett, akkor a legnagyobb valószínűség szerint sem lehetett a szerzője a győri Arduinus püspök.

Varjú téziseit —talán az indulatos hangvétel miatt is— nem fogadta kedvezően a magyar történettudomány.²¹⁹ Kétségtelen, hogy érvei nem egyformán erősek, a forrásokkal szemben néhol indokolatlanul bizalmatlan, és —ami a *per procura* tartott esküvőt és a H magyar jellegzetességeinek teljes hiányát illeti— nyilvánvaló tévedései is vannak. Két tanulságot azonban így is le lehet vonni fejtegetéseiből. Az egyik, hogy a Pauler-féle Hartvik-hipotézisnek számos bizonytalan eleme van. A másik, hogy a lehetséges külföldi Hartvik püspökök éppúgy fölmerülhetnek.

kidolgozó Pauler is 1097-re datálja az eseményt, vagyis arra az évre, amikor Malaterra alapján Arduinus kellett volna, hogy Győr püspöke legyen, ld. VARJÚ: *Legende sancti regis Stephani* 96. 2. jegyzet.

²¹⁶ Ilyen az ún. „gyermektized”, hogy ti. a legyőzött pogány lázadók és utódaik minden tizedik gyermeküket a szentmártonhegyi apátságnak kellett volna, hogy adják rabszolgának; a magyarok egykori nyugat-európai portyázásaira tett utalás; a királyi méltóság elvitatása a magyar uralkodótól a keresztény koronázást megelőzően (itt Cartvicus a legenda előzményeiben olvasható *rex, regalis, imperialis* szavakat degradálja).

²¹⁷ SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 428.

²¹⁸ *Uo.* II. 456.

²¹⁹ A datálásban egyetértett vele viszont a Szent István-legendákat 1938-ban kiadó Bartoniek Emma, ld. *uo.* II. 365.

Legújabbban Thoroczkay Gábor fogalmazta meg véleményét amellelt, hogy a legenda nem 1110, hanem már 1100 körül készült.²²⁰ Önálló érvelése arra épül, hogy a legendában antigregoriánus apológia érzékelhető, ez pedig inkább volt indokolt Kálmán uralkodásának az elején. Ekkor ugyanis a pápaság Magyarországra vonatkozóan is kifejezésre juttatta hűbéri igényeit, a legenda pedig tapintatosan, a Szentszéktől föl kínált ideológiai eszközöket alkalmazva védte meg vele szemben a világi hatalom szuverenitását, Szent István és kora —részben bizonyára fiktív— intézkedéseire hivatkozva. Kálmán uralkodásának vége felé azonban a gregoriánus eszmék erősödtek föl, Magyarország a Német-Római Birodalom ellenében neki támogatást nyújtó pápasággal kereste a kapcsolatot, és az egyházi törvényhozásban is erősen érvényesült a gregoriánus gondolat. Ha ez az okfejtés helytálló, akkor Arduinus és Cartvicus kronológiailag valóban lehet azonos személy. Sajnálatos viszont, hogy Thoroczkay Kniewald kutatásait mint „kétségtelen bizonyítékot” idézi amellelt, hogy Cartvicus/Arduinus győri püspök volt a XI. század végén.²²¹ Érvelése enélkül is megállna, de ahogy a liturgista a történész, úgy a történész a liturgista véleményét kezeli kritikátlanul.

A Hartvik-hipotézis mai állása tehát a következő pozitív megállapításokban foglalható össze: (1) Elképzelhető, hogy Könyves Kálmán idejében, legalábbis 1097–1102/1103 között működött egy Arduinus nevű győri püspök. (2) Ismerünk egy példát arra, hogy egy, a XI–XII. század fordulóján élt, olasz Arduinust német krónikások Hartvigusként említenek. (3) A Szent István-legendát író Cartvicus biztosan püspök volt, királyi megbízóját Kálmánnak hívták, és munkájának eszmeisége jól illik Könyves Kálmán uralkodásának első éveikhez. Ennek alapján nem zárható ki egy Arduinus győri püspök és egy Cartvicus, a legendaszerző azonossága.

A hipotézis ugyanakkor nem több, mint hipotézis. A korabeli magyar püspökökről igen hézagos a tudásunk, az adatok kevesen vannak és nem tökéletesen megbízhatók, nem egyértelmű, hogy miért nevezi magát Cartvicus Cartvicusnak, ha a többi forrás Arduinusnak hívja, nem kizárhatók a külföldi névrokonok, nem világos, hogy mikor iktatták be György győri püspököt, és nem teljesen lezárt a legenda datálásának kérdése sem. Ami viszont a H szempontjából a legfontosabb: ha Arduinus győri püspök is volt, és ha azonos is a legendaszerző Cartvicusszal, ez semmit nem jelent a H Chartvirgusára vonatkozólag. Morin és Kniewald „bizonyítékaira” hivatkozni csak olyan érv, amely a következtetésből származik.

Ki más lehetett Chartvirgus püspök?

Mivel a középkortörténészek vitájában a három Hartvik kilétéről nem vagyok illetékes állást foglalni, magam inkább filológiai és liturgiátörténeti megközelítésben vizsgálom a problémát. Az Exsultet megfelelő helyén (H 84^r) a név ablativusban áll, elég jól érzékelhető szóközzel, 'chart virgo' formában. Morin a pontozatlan *i* betűk miatt a

²²⁰ THOROCZKAY: *Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legendá datálásának kérdéséhez.*

²²¹ *Uo.* 570. György győri püspökről tudomása szerint 1111-es az első okleveles adat, ld. GYÖRFFY: *Diplomata Hungariae antiquissima* I. 345–346.

'chart iurgo' (Chartiurgus?) alakot is lehetségesnek tartja. Ha csak a kódexet és szövegét nézzük, a névvel kapcsolatban három probléma merül föl:

(1) Az első probléma a szóköz. Már a helyesírási részben föl hívtam a figyelmet néhány agrammatikus szóhatárra. Ezek nagyobb része tudálékos etimologizálás, amely valószínűleg a szöveg eredetibb rétegéből, egyik értelmi szerzőjétől való. Kisebb részük viszont teljesen értelmetlen: ezek a latinul gyengén tudó, egyszeri másoló hibái, akinek más, elemi nyelvtani botlásokat is a rovására írhatunk. A püspök nevének kettéválasztása az utóbbi csoportba tartozik. Véleményem szerint az magyarázza, hogy a másoló a közismert és a liturgiában gyakori 'virgo' szót vélte fölismerni a második tagban, tehát nem azonosította, hogy tulajdonnévről van szó.

(2) A második probléma a kontextus. Az Exsultet záró szakasza ugyanis nemcsak a püspökért könyörög név szerint, hanem előtte a pápáért és utána a királyért is.²²² A H-ban mindkét helyen az 'illo' szó szerepel, ugyanis a liturgikus könyvek régebbi szokása szerint nem az N. betű (nomen), hanem az 'ille' névmás megfelelően ragozott alakja utalt a behelyettesítendő személynévre.²²³ A szerkesztés tehát logikátlanak látszik. Ha a szerkesztői szándék része volt, hogy az Exsultet szövegébe foglalják az időszzerű előjárók nevét, akkor miért nem tették meg ezt a pápával és a királlyal? Ha nem volt a koncepció része, akkor miért tették meg éppen a püspökkel?²²⁴ Már statisztikai alapon is valószínűbb (kettő az egy ellen), hogy a nevek beírása nem volt a szerkesztői elgondolás része. A 'chart virgo' tehát véletlenül került a szövegbe. Ezt támasztja alá a fentebb említett probléma, a szóközé is. Föltételezni lehet, hogy a másoló olyan példányból dolgozott, amelyben szerepeltek nevek, de feladata az volt, hogy a neveket hagyja ki. Ha tehát —amint a szóköz mutatja— nem azonosította, hogy ez egy név, érthető, miért másolta le logikátlanul.

(3) A harmadik probléma az utólagos beavatkozásoké. Az egyik a név fölötti kotta, a másik a név elkenése. A XII. század eleji, 8. notátor az egész Exsultetet kikottázta, de a 'virgo' tag fölötti részt üresen hagyta, a 'chart' fölé pedig két szótagnak megfelelő neumát helyezett. Sem a teljes, háromszótagos név, sem a 'chart' szótag nem feleltethető meg a kétszótagnyi kottának. Azaz a notátor már egy másik, kétszótagos, vagy egy tetszőleges, behelyettesíthető névre gondolt, amikor a hangjelzést készítette. A másik beavatkozás tisztán látszik a pergamenen: valaki nedves, talán vizes vagy nyálás

²²² Radó szerint az Exsultetben a király (rex) említése a császárral (imperator) szemben magyar sajátosság, de ezt nem tudom megerősíteni: az általam látott, XI–XVI. századi könyvekben a Német-Római Birodalom különböző egyházmegyéiben is mindkettő előfordul.

²²³ A harmadik lehetőség a tényleges, de behelyettesíthető tulajdonnevek kiírása volt, amint a BS vonatkozásában fentebb már megjegyeztem.

²²⁴ Otto von Riedenburg regensburgi püspök lényegében kortárs pontifikálójában (Párizs, BNF Lat. 1231 163^v) pl. a püspök és Henrik király neve is szerepel az Exsultetben, vörös, kapitális betűkkel kiemelve. Az eljárás azzal lenne védhető, hogy a pontifikále a püspök személyes könyve, akinek működése nyilván nem esik egybe az egyidejű pápa és király működésével, jöllehet mindkettőnek alá van vetve. Erre látni példát Egilbert von Moosburg freisingi püspök (1005–1039) pontifikálójában, ahol a pápa és a király neve szintén nincs kiírva, viszont Egilberté arany betűkkel emelkedik ki az Exsultetből: München, BSB Clm. 6425 107^v.

ujjal jobbra és enyhén lefelé tartó vonalban elkente a nevet. Ez már a notáció, tehát a XII. század eleje után történt, mert a maszatolás kiterjed a név alatti sor néhány neumájának „kottafejére” is. Az bizonyos, hogy a név valakinek, valamikor nem tetszett. Ha nem is igyekezett eltávolítani, azért érzékeltette, hogy nem aktuális. Ehhez azonban szeretnék még egy szempontot megfontolásra ajánlani. A kódex más helyein gondos razúrák sokasága van, a maszatolás, a törlésnek ez a barbár formája itt egyedülálló. Kegyeleti szempontból valószínűtlennek tartom, hogy egy középkori püspök valamely boldog emlékeztű elődjének, vagy különösen a kódex talán még élő adományozójának nevével bánt volna így.

Mindenesetre a név minden bizonnyal tényleg a több változatban is használt Hartvik latin megfelelője. Zágrábból vagy az alapításakor már létező magyar egyházmegyékből nem ismerünk Chartvirgus nevű püspököt. Három lehetőség van tehát: vagy úgy magyarázzuk egy ismert magyar püspök nevét, hogy megfeleljen a Chartvirgusnak, vagy az egyik olyan magyar püspököt hívták így, akinek a nevét már nem ismerjük, vagy egy külhoni püspök neve került valamilyen úton-módon a H-ba.

A H keletkezésekor a következő magyar egyházmegyék léteztek: Esztergom, Veszprém, Kalocsa, Eger, Győr, Erdély, Pécs, Bihar-Várad, Csanád és Vác. A Chartvirgus névvel Győr hozható összefüggésbe, illetve azok az egyházmegyék, amelyeknek nem minden püspökét ismerjük név szerint. Győr azért, mert püspöke a XI–XII. század fordulóján talán az említett Arduinus volt, a Harduin/Arduin pedig elvileg lehetne a Hartvik egyik változata. A nem ismert nevű püspökök közt esztergomi érsekek is vannak. Mind a XI. század közepe táján, mind annak 80-as, 90-es éveiben hiányos a névsor.²²⁵ Az ismeretlen érsekek egyikét könnyen hívhatták akár Hartviknak is, ez ugyanis a térségben akkor divatos név volt. Ha a H valóban az 1090-es években keletkezett, és a püspökség alapításakor, vagy valamivel utána adományozták Zágrábnak, akkor Chartvirgus lehetett a győri Arduinus, lehetett az éppen uralkodó vagy a megelőző esztergomi érsek, de elvileg lehetett több más magyar egyházmegye feje is. Ha a notáció által sugallt két szótag valódi névnek felel meg, akkor benne sejthetjük akár az esztergomi Achát vagy a zágrábi Duhot is.

A külhoni főpapokat illetően azonban nem szorulunk találgatásokra. A XI–XII. század bővelkedett Hartvik nevű püspökökben, mégpedig olyan egyházmegyékben, amelyek sem földrajzilag, sem kulturálisan nem estek távol Magyarországtól. Gams jegyzéke szerint²²⁶ időrendben a következő lehetőségek merülnek föl:

²²⁵ BEKE: *Esztergomi érsekek és SZOVÁK Kornél* „Esztergom érsekei” szócikke alapján in KMTL 203. Benedek és Dezső (1055–1067), illetve Nehemiás és Acha érsekek között (1077–1091/1094) lehetséges hiátus, mert nem tudni az 1055-ben beiktatott Benedek halála vagy letétele évéről, sem arról, hogy ki volt az érsek az 1077-ben elhunyt Nehemiás után. GAMS: *Series episcoporum* 380. szerint hiátusok 1046–1075 és 1085–1089/1092/1100 között képzelhetők el.

²²⁶ GAMS: *Series episcoporum* 259–321. A fölmerülő kisebb kronológiai eltéréseket alább rögzítem (az egyes egyházmegyéknél a <http://en.wikipedia.org> általában időszerű, pontos listát közöl).

(1) Salzburg	991–1023	Hartwig
(2) Brixen	1028–1039	Hartwig ²²⁷
(3) Bamberg	1047–1053	Hartwig von Bogen
(4) Magdeburg	1079–1102	Harduicus/Hartwig [von Spanheim] ²²⁸
(5) Verden	1085–1097	Hartwig/Hartwich
(6) Regensburg	1106–1126	Hartwig/Hartwich von Ortenburg ²²⁹
(7) Meißen	1108–1118	Herwig/Hartwig ²³⁰
(8) Trieste	1115–	Artvigus

Mivel Chartvirgus megfeleltetése valamely magyar püspöknek argumentum ex silentio, kézenfekvő megoldás lenne a H-t valamely német-római püspökség vagy érsekség könyvének tekinteni.²³¹ Ezt azonban kizárja a benne foglaltak szoros szövegi és liturgikus kapcsolata a későbbi magyar hagyománnyal, másfelől e szoros kapcsolat hiánya a fent felsorolt egyházi központok úzusával. Az azonban már nem olyan valószínűtlen, hogy a H és vele a magyar úzus forrásai közt jelen voltak az említett katedrálisok könyvei, hiszen a már elemzett ordók kompilációs technikára engednek következtetni. Ez esetben a H nem szolgál másolata egy külföldi könyvnek, de forrásai közül az egyik éppenséggel lehetett az illető külföldi könyv. Ha az Exsultet szövegének közvetlen forrása történetesen ez volt, a másoló pedig nem azonosította, hogy a 'chartvirgo' szó egy külföldi püspök neve, akkor érthető mind a szövegbe való bekerülése, mind a szöveg és a kottázás eltérő szótagszáma, mind a maszatolás.²³² Végső következtetésem azonban még inkább az, hogy a Chartvirgus nevet —bárkit takarjon is— nem szabad túlértékelni a H eredetét kutatva.

Patrocíniumok

A Hartvik-hipotézistől elválaszthatatlan Győr-hipotézis másik pillére a topográfia, pontosabban a H-ban említett templomok patrocíniumai. Morin vette észre, hogy a

²²⁷ Működésének kezdeteként 1020/1022 is fölmerül.

²²⁸ A „von Spanheim” Gamsnál nem szerepel. Mind ez, mind a „von Ortenburg” jelző előfordul a magdeburgi és a regensburgi püspök neve mellett is. Mint fentebb írtam, 1085-ben IV. Henrik néhány hónapra Hartwig hersfeldi apátot nevezte ki Magdeburg élére, ekkor tehát még az ellenérek is ezt a nevet viselte.

²²⁹ Működésének kezdeteként 1105 is fölmerül. A „von Ortenburg” egyes források szerint II. Hartvik regensburgi püspök volt 1155–1164 között.

²³⁰ Működésének végeként 1119 is fölmerül.

²³¹ Ezt a véleményt képviselte Varjú és Szigeti, elképzelhetőnek tartotta Madas és Dobszay.

²³² Érvelésem fő problémája, hogy mikorra datáljuk azt a több forrásból dolgozó kompilációs tevékenységet, amelynek eredménye a H. Ha ugyanis a kompiláció László-kori, akkor kézenfekvő a kortárs magdeburgi érsekre és könyvére gondolni. Ha azonban a kompiláció István-kori, és a H egy korábbi pontifikále kivonatos másolata, akkor legfőljebb a salzburgi érsek merülhet föl, de így is nehezen magyarázható, hogy egy évtizedek óta időszerűségét vesztett név mit keres a kódexben. — Magyarázatul szolgálhat viszont az Exsultet hordozó műfajának bizonytalansága. Mivel diákonus énekli, a celebráns püspöknek szánt szakramentáriumban, de a pontifikáléban sincs a legjobb helyen. Elképzelhető tehát olyan helyzet, amikor egy készülő kötetbe független forrásból másolják be az elsődleges mintapéldányból még hiányzó Exsultetet.

rubrikák egy Mária-templomot említenek, amely szerinte maga a katedrális lett volna, illetve egy Szent István-templomot mint a processziók célpontját. Mivel a győri székesegyház patrónája a Mennybe Fölvett Szűzanya, és a székesegyháznak van egy Szent István-kápolnája, sőt Szent László hermája miatt ez örvend a legnagyobb tiszteletnek, e topográfiai adatokban igazolva látta a győri eredetet. Kniewald annyiban pontosította az elméletet, hogy nem a kápolnát, hanem a győri városfalakhoz közel eső Szent István-plébániatemplomot feleltette meg a stációk templomnak. A H rubrikáiban leírt processziók tényleges útvonalát a helyszínen igyekezett rekonstruálni, és forrásként használta a győri processziók kora újkori gyakorlatának emlékezetét is.²³³ Végül Szendrei hívta föl a figyelmet egy harmadik patrocíniumra. A keresztjáró napok stációkon mondandó könyörgései közül ugyanis kettő Szent Pétert említi, amiből Szendrei arra következtet, hogy a H topográfiai környezetében egy ilyen titulusú templomnak is lennie kellett. A győri elmélet gyenge pontjai a következők:

(1) Győr székesegyháza ugyan valóban Mária-titulusú,²³⁴ de a rubrikákból nem teljesen egyértelmű, hogy a Mária-templom valóban a székesegyház. Leginkább azért nem, mert egy rubrika, tehát egy tisztán gyakorlati útmutatást célzó szöveg a legritkább esetben nevezi meg titulussal annak a közösségnek a széktemplomát, amelynek íródott. Ez olyan lenne, mintha valaki családtagjai körében utcával és házzal hivatkoznék saját, közös otthonukra. Olyan rubrikás szövegekben, amelyeknek kétségtelenül ismerjük az eredetét, ez nem is szokott előfordulni, és könnyen belátható, hogy kortárs szertartási helyzetben sem fogalmazna így egy szolgálattevő. A titulussal megjelölt templom vagy különbözik a szertartás fő helyszínétől, mint a processziók célpontjai, vagy olyan fő helyszín, amely az alkalomnak megfelelően változik, mint például a római stációs bazilikák. A H-ban említett Mária-templom tehát nem biztos, hogy a katedrális.

(2) A leggyengébb pont a Szent István-templomé. Vitán felül áll, hogy egy ilyen patrocíniumú templom a H processzióinak szokásos célpontja, az viszont korántsem ilyen egyértelmű, hogy ez Győrött azonosítható. Szent István protomártír igen népszerű szentje a Karoling és az azt követő időszaknak, többek között Passau patrónusa, akiről az első magyar király is kapta a nevét. Kultusza tehát nem helyi vonás, egy István-titulusú templom önmagában nem győri jellegzetesség. Kniewald joggal helyesbíti Morint, hiszen a székesegyház egyik, mégoly megbecsült kápolnája nem lehet azonos egy olyan épülettel, amelyhez a szabadban, processziós énekeket megszólaltatva kellett kivonulni. De nem különösebben meggyőző Kniewald fölvetése sem, hiszen a győri Szent István-plébániatemplom megléte a XI. században még nem adatolt,²³⁵ és

²³³ BEDY: *A győri székeskáptalan története* 20–22., 26.

²³⁴ Győr középkori topográfiájához ld. a „Győr” szócikket in GYÖRFFY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* II. 589–600. és TOMKA Péter „Győr” szócikkét in KMTL 243–244. Részletesebben: JENEI—KOPPÁNY: *Győr* 7–16; LÖVEI: „Adatok Győr középkori topográfiájához”; GECSÉNYI: *Győr középkori helyrajzáról* 29–44. A Mária-titulust írott emlékek először a XIII. század elején említik.

²³⁵ GYÖRFFY: *I. m.* 595–596. Kniewaldra hivatkozva magát a H-t idézi mint az István-titulus XI. századi dokumentumát. Ha ezt nem számítjuk, akkor csak a XVI. században említik mint a három

ha az újkorban jártak is egykori helye felé processziók, soha nem volt különösebben kitüntetett helye Győr liturgikus helyrajzában.²³⁶ Ha a győri katedrálisnak —korabeli szokás szerint— volt stációs temploma, akkor az sokkal inkább a szomszédságában álló Szent Lázár- vagy Adalbert-templom lehetett.²³⁷ A rubrikák részletes megfeleltetése egy tényleges helyszínek egyébként is tévút: bizonyítható, hogy Európa-szerte ugyanazok a rubrikaszövegek egészen különböző topográfiai viszonyok között is megjelennek, azaz hagyományozásuk inkább textuális, mint ceremoniális természetű. A H-ban említett István-templom tehát nem biztos, hogy a győri Szent István-templommal azonos.

(3) A Péter-patrocínium nem kapcsolódik a Győr-hipotézishez, sőt ellene mond. Győrben ugyanis nem tudunk Szent Péter-templomról. Teljesen azért ki sem zárhatjuk, hiszen a XI. századi körülményekről szóló ismereteink hiányosak, a régészetileg azonosítható templomok közül nem mindegyiknek ismert a titulusa. Ha valamelyik közülük Szent Péternek volt szentelve, akkor azt nem a székesegyház közvetlen környezetében, hanem a város határaitól kellene keresnünk, mert a rogációs körmenet jellemzően a periurbánus kultushelyeket érintette. A képletet tovább bonyolítja, hogy Szendrei is elismeri: a P párhuzamos helyén olvasható egyik könyörgés ugyancsak Szent Pétert említi,²³⁸ márpedig a két kódex nem származhat ugyanonnan. Annyi mindenesetre kijelenthető, hogy a H-ban említett Péter-templom nem támasztja alá a győri eredet hipotézisét.

Kétségeim megfogalmazása után az elsődleges forráshoz fordulok megoldásért. A patrocíniumokat említő helyeket nemcsak rögzíteni szeretném, hanem rendeltetésükre, párhuzamaikra is tekintettel vagyok. Mivel más szempontok alapján Esztergomban

győri plébánia (Szent István, Benedek és Adalbert) egyikét. JENEI—KOPPÁNY: *I. m.* 12. szerint az Adalbert-templom lehet közülük XI. századi.

²³⁶ Tomka szerint a XII. században a Váralján falusias település volt, ennek lehetett plébániatemploma a későbbiről dokumentált Szent István-templom. Ez azonban akkor még nem Győr része. Ld. még LŐVEI: *I. m.* 10.

²³⁷ Győrffy szerint az a Szent Lázár-plébániatemplom, amelyet oklevél először 1403-ban említ, valószínűleg azonos a katedrális mellett föltárt, XI–XII. századi templommal. JENEI—KOPPÁNY: *I. m.* 12. A Lázár-templomot a XIV., az Adalbertnek szenteltet a XI. századra teszi, de nem biztos, hogy két különböző épületről van szó (GECSENYI: *I. m.* 41–42.). Az 1981-es föltárásról KOZÁK Károly szerint, térképmelléklettel: LŐVEI: *I. m.* 6. Úgy vélem, topográfiailag ez lenne a processziók kézenfekvő célpontja. A többi jelentős győri templom, így a Szent István, a Szent Erzsébet (ferencesek), a Szent Domonkos (dominikánusok), a Szent Katalin (johanniták) nemcsak későbbi, hanem valószínűtlenül messze is van. Viszonyításul: az OS 105. alapján tudjuk az Esztergomban tartott XV–XVI. századi úrnapi körmenetről, amely az átlagosnál nagyobb formátumú volt, hogy a Szent Ambrus- és a Szent György-templomot érintette. Ezek a Vártól északra, mindjárt a hegy tövében álltak. Esztergom középkori topográfiájához ld. az „Esztergom” szócikket in GYÖRFFY: *I. m.* II. 237–269. és HORVÁTH István „Esztergom” szócikkét in KMTL: *I. m.* 199–201. A győri katedrális és a Szent István-templom közti távolság, amelyet elvileg rövidebb processziók jártak volna be, ennél jóval nagyobb.

²³⁸ P 58^v (A P oldalainak sorrendje és ezért számozása bizonytalan, itt és alább a ceruzás számozásra hivatkozom.)

látom a H legvalószínűbb keletkezési helyét,²³⁹ különös hangsúlyt helyezek az esetleges esztergomi eredetet támogató vagy megkérdőjelező topográfiai adatokra.

(1) A Mária-patrocíniumot a H rubrikái egyetlen helyen, a húsvéti nagymise processziójában említik.²⁴⁰ Eszerint a szenteltvízhintés után a processzió énekelve kivonul a Szent István-templomba, ott verzikulust és könyörgést mondanak, majd énekelve visszatérnek „ad ecclesiam sanctæ Mariæ”, ahol két klerikus fölmegey a kórusrekesztőre, és a karral felelgetve elénekli a megfelelő processziós rezponzórium (*Sedit angelus*) verzusát (*Crucifixum Dominum*). Ezt egy máriás vonatkozású könyörgés (*Suscipe Domine preces nostras*) követi, majd fölhangzik a mise introitususa. A processzió valószínűleg ezalatt vonul be a kórusba. A leírás dramaturgiailag és a fontosabb tételek szintjén is megegyezik a P, az MNS, az OS, sőt a kora újkori zágrábi processzionálék leírásával. Ez utóbbiak Szent László-oltára elé helyezik a verzus éneklését, de ezt nyilvánvalóan nem lehet visszavetíteni László uralkodásának idejére. Mivel a verzus —és ahol van, az oráció— után minden forrásban rögtön a mise következik, nem föltételezhetjük, hogy a Mária-templom egy harmadik, a Szent István-templomtól és a katedrális-tól is különböző templom volt. De megmarad a kérdés: miért van szükség a titulus megnevezésére?

Kétféle megoldást ajánlok. Az egyik szövegmódosítást igényel. Az esztergomi székesegyháznak volt egy kiváltságos, talán önálló kórusal is rendelkező Mária-oltára, valószínűleg a hajó közepén, a kórusrekesztő előtt.²⁴¹ Ez kézenfekvő megállóhelye a templomba visszatérő processzióknak, és az OS valóban ide helyezi a processzió megállását és a könyörgést. A H szintén tud egy Mária-oltarról, amely a templom közepén, de a rekesztőn kívül áll: itt kezd a vízkeresztű játékot az egyik napkeleti bölcs, és itt találkozik a másik kettővel, akik jobb, illetve bal felől érkeznek. Erről az oltarról veszik föl a kisdednek szánt ajándékaikat.²⁴² Ebből az következik, hogy ha a Mária-templom helyett Mária-oltárt olvasunk („ad ecclesiam [ante altare] sanctæ Mariæ”), akkor érthetővé válik, hogy miért került a titulus megjelölése a szövegbe, és a megoldás jól illeszkedik a H-ban föltételezett katedrális helyrajzához, egyszersmind a későbbi esztergomi hagyományhoz.

Érvelésem gyengéje, hogy nem tudom megmagyarázni, miért maradt ki az „ante altare”, továbbá az, hogy a processziót lezáró könyörgés is a Mária-titulust támasztja alá. Ezt a könyörgést legkorábban az SGV-ből ismerjük *Oratio in atrio* címmel.²⁴³ A magyar forrásokban rendszerint tartalmaz egy betoldást, amely az illető templom patrónusának pártfogását kéri. A H itt Máriát szólítja meg, míg a későbbi esztergomi források egy vértanút, akinek a nevét nem határozzák meg. Ez persze lehetne akár a ka-

²³⁹ A később elemzendő filológiai és liturgikai kapcsolatokon túl: Zágráb Esztergom alá tartozott, a zágrábi triász másik két tagja esztergomi vagy hozzá egészen közeli, a zsinati ordó érseket föltételez.

²⁴⁰ H 103^r–104^r, vö. P 55^v–56^r, MNS 139^v–140^v, OS 81., Zagreb, Knjižnica Metropolitana MR 108 23^r–26^v

²⁴¹ FÖLDVÁRY: *Rubrica Strigoniensis* 396–400.

²⁴² H 28^v–29^r

²⁴³ SGV 3, 80, 2 (229. oldal).

tedrális védőszentje, Adalbert is. Habár Mária az esztergomi székesegyháznak Adalbert mellett társvédőszentje volt, és korábban magam is erre hivatkoztam a tárgyalat hely kapcsán, a Szent Szűz korai és főleg kizárólagos patrocíniuma nem igazolható Esztergomban.²⁴⁴ Viszont elgondolkodtató, hogy a P, amelynek párhuzamos helye (55^v–56^r) szoros filológiai kapcsolatban áll a H-val, és amely egy Keresztelő Szent János titulusú monostort és egy Szent Margit titulusú stációt föltételez, a processzió megállását pedig a Szent Kereszt-oltár elé helyezi, szintén Mária, és csak utána Szent János közbenjárását kéri ebben a könyörgésben. Mária említése tehát szemben áll a klasszikus esztergomi forrásokkal, de nem idegen a H és a P elképzelhető közös őseitől. Ráadásul másutt már kimutattam, hogy a belépés mint liturgikus gesztus eleve Mária oltalma alatt áll, függetlenül a titulustól.²⁴⁵

Másik megoldásom az előbbitől eltérő logikát követ. Ha elfogadjuk az „ad ecclesiam sanctæ Mariæ” szöveget, akkor olyan élethelyzetet kell föltételeznünk, ahol a titulus megjelölésének mégis van információértéke. Jellemzően ilyen a római stációs liturgiák rendszere, ahol a pápa és Róma népe napról napra vagy hétről hétre más római bazilikában ünnepelt. Márpedig húsvétvasárnap stációs bazilikája Rómában a Santa Maria Maggiore volt. Az OR és a belőle levezethető szövegek hűségesen, olykor tüntetőleg mint a hitelesség pecsétjét őrizték a római topográfiai adatokat, és a húsvéti körmenet római rubrikáiban valóban név szerint van említve a Mária-titulus.²⁴⁶ Bár az archaikus források még nem kapcsolják össze a processziót és az *Oratio in atrio*-t, a Mária-titulusra való fölösleges utalás lehet a római rubrikák szövevényes hagyományozásának maradványa is. Hogy ez a föltételezés nem alaptalan, azt alább, a Péter-titulus elemzésekor fogom bemutatni.

(2) Az István-patrocíniumot a H rubrikái két helyen, húsvétvasárnap és áldozócsütröttökön említik.²⁴⁷ Mindkét alkalommal mint a katedrálisból kiinduló processziók célpontja szerepel, húsvétkor ezt még megerősíti a stáción éneklendő verzikus és könyörgés is. Míg Győrben az István-patrocínium kissé nehézkesen hozható összefüggésbe a katedrális stációs templomával, addig Esztergomban a Várhegy első temploma éppen a Szent István-templom volt. Ezt az egyhajós bazilikát még Géza fejedelem, István király apja építtette 973 körül vagy után, és itt, a védőszentjéről elnevezett templomban keresztelték meg a hagyomány szerint az első magyar királyt is. A Szent

²⁴⁴ Ha a BS valóban esztergomi, akkor ő a legkorábbi forrás az Adalbert-titulus mellett, amelyről ezután legközelebb 1118-ban van adat. Szent Adalbert 997-ben halt vértanúhalált, kultuszát III. Ottó császár népszerűsítette, a korai magyar egyházi életben kulcsfontosságú Anasztáz (Ascherik/Achéry) esztergomi érsek pedig korábban Adalbert klerikusa volt, ld. róla: GYÖRFFY: *István király és műve* 141–144. Mindez kellőképpen indokolná, hogy mindjárt az 1001–1010 között épült székesegyház patrónusául válasszák. HORVÁTH—KELEMEN—TORMA: *Komárom megye régészeti topográfiája* 101skk. megszorítás nélkül a kettős titulust említi, míg KNIEWALD: *Esztergomi Benedictionale* 221. szerint a Mária-titulus először Széchy Dénes (1410–1465) érsek korában, a helyreállított katedrális fölszentelésekor jelenik meg.

²⁴⁵ FÖLDVÁRY: *A római rítus változatainak kutatása* 29.

²⁴⁶ OR 50, 33 (V. kötet 308. oldal) = PRG 99, 401 (II. kötet 113. oldal).

²⁴⁷ H 103^r, 112^r.

Adalbert-székesegyház fölépítése után társaskáptalanként működött, és amíg a török uralom meg nem szakította a liturgikus életet, ez volt a katedrális processzióinak állandó célpontja.²⁴⁸ A Szent István-templomot a XIX. században lebontották.

Érdekes módon a klasszikus esztergomi források a párhuzamos helyen nem említik a stáció titulusát, és semlegesebb, bármely szentre alkalmazható verzikulust és könyörgést hoznak. Ez annak lehet köszönhető, hogy szerkesztőik már az egész egyházmegye, sőt tartomány számára mintául szánták őket, nemcsak a szoros értelemben vett katedrális könyveinek. A H-hoz korban közelebbi P húsvétkor behelyettesíti a megfelelő titulusokat, áldozócsütörtökön pedig kihagyja a hivatkozást.²⁴⁹ A Szent István-templom tehát a H-ban biztosan adatolt, és szerepe is egyértelmű. Az esztergomi Szent István-templom szerepe ugyanez volt az egész középkoron át, és mivel építése megelőzte a katedrálisét, XI. századi használata kétségtelen. Az István-patrocínium tehát a legkézenfekvőbbben Esztergomra utal.²⁵⁰

(3) A Péter-patrocíniumra a H két könyörgésének szövegéből lehet következtetni. A keresztjáró napok hétfőjének kezdő rubrikája szerint a klérus és a nép összegyűlik a katedrálisnál, majd felváltva processziós antifónák incipitjei és könyörgések következnek. A hat könyörgés közül az utolsó kettő említi Szent Péter közbenjárását.²⁵¹ A rogációs körmenetek rendje alapján úgy állíthatjuk helyre a folyamatot, hogy a processzió az antifónákat énekelve vonul, a könyörgéseket pedig egy-egy stáción mondja. A stációk a város kerületéhez kapcsolódnak, így jogos a föltételezés, hogy az utolsó két könyörgés egy olyan Szent Péter-templomban hangzott el, amely a katedrális tágabb környezetében állt. Ilyen templomról Győrött nem tudunk. Esztergom szélén ugyan állt egy Péter-titulusú templom, de ennek megléte a XI. században még kétséges, és a katedrálisától valószínűtlenül távol, az úgynevezett Olasz város szélén volt.²⁵² Ha nem is zárható ki, hogy a templom vagy elődje már állt a H keletkezésekor, és a rogációs processziók el is jutottak ideig, az azonosítás távolról sem lenne vitathatatlan.

²⁴⁸ OS passim

²⁴⁹ P 59^r

²⁵⁰ Legfőljebb Esztergomra lenne értelmezhető egy negyedik topográfiai adat, a „domus monasticarum” (H 84^r) említése. Győrben nem tudunk korai apácakolostorról, Karsai ezért is gondolt Pannónhalmára. Esztergomban viszont Horváth szerint a szigeti bencés apácakolostor a Vár lábánál egyike a legkorábbi alapításoknak: az első írásos adat róla 1141–1146 közötti, temetője XI. századi. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy ’monastica’ főnévről nem tudnak a középkori latinság szótárai, és ugyanez a rubrika megtalálható „per universas domos infra monasterium” változatban két, egyébként rokon, XII. századi anglonormann pontifikáléban (Párizs, BNF Lat. 14832 166^{r-v} és Oxford, Magdalen College Ms. 226 196^v–197^r). A H szövege tehát valószínűleg elírás, a szövegpárhuzamok viszont fontosak lehetnek (véletlenül bukkantam rájuk, más anglonormann forrásokban nem szerepelnek).

²⁵¹ H 108^r

²⁵² „Olaszok”, azaz „latinus” (főleg lombard és vallon) kereskedők a XI. század közepe óta vannak jelen Esztergomban. Az úgynevezett Olasz város a Vártól és a Királyi várostól is távolabb, délen, a Duna mellett feküdt (ZOLNAY: *A középkori Esztergom* 136–140.). A Szent Péter-templom nem tartozott a város jelentős templomai közé, azonosítása bizonytalan, a Vízi-kaputól keletre lehetett, első okleveles említése 1284-ből való (GYÖRFFY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* II. „Esztergom”).

Meggyőzőbb, sőt ez esetben biztos eredményre vezet a római forrásokkal való összevetés. A H hat könyörgése ugyanis pontosan az a hat könyörgés, amelyeket a SGr ad a Litanía maior processziójához.²⁵³ Ennek a processzióknak az útvonalát jól ismerjük: A San Lorenzo in Lucina-templomból indult, itt hangzott el az első könyörgés, majd Szent Bálint templomát, a Milvius (Molbi) hidat és egy pontosabban nem azonosítható keresztet érintett, végül a Szent Péter-bazilika átriumába érkezett meg. A nap miséjét is itt celebrálták. A SGr minden stációhoz ad egy-egy könyörgést, a Szent Péter átriumához kettőt is. A titulusra való tényleges utalás ezekben, illetve az első, Szent Lőrincnél mondott könyörgésben van. A H szerkesztője a könyörgéseket azonos sorrendben, de a stációk megjelölése nélkül vette át, közéjük processziós antifónákat iktatva. Az első könyörgésből még elhagyta a Szent Lőrinc közbenjárására tett utalást („intercedente beato Laurentio martyre tuo”), de az utolsó kettőnél már elfelejtette megtenni ugyanezt. A H-ban szereplő Szent Péter-templom tehát nem más, mint a római Szent Péter-bazilika. Ez magyarázza meg azt is, hogy miért szerepel a P rokon helyén.

E nyilvánvaló római topográfiai viszonyok fennmaradása a H rubrikáiban megerősíti azt a lehetőséget is, hogy a Mária-templom esetleg tényleg a Santa Maria Maggiore lenne. De fakad belőle még egy általánosabb tanulság. Fényt derít arra, hogy mennyire összetett jelenség a topográfiai —és más történelmi— adatok hagyományozása a liturgikus könyvekben. Ha a H könyörgései római minták gépies másolatai lennének, akkor a Szent Lőrinc-re vonatkozó szavak sem maradnának el. Ha megbízhatóan tanúskodnának a kódexet használó egyház korabeli állapotairól, akkor a Szent Péter-re vonatkozó szavak is elmaradnának. De egyik sem igaz maradéktalanul. Tudatos kompozíció és szerkesztői figyelmetlenségek keverednek itt, és vélhetően más forrásokban is. Következtetésem ezért elsősorban az, hogy egy liturgikus könyv eredetének meghatározásakor nem abszolutizálhatjuk a nem liturgikus anyagból kinyerni vélt, történeti értesüléseket, és csak másodsorban az, hogy ezek a történeti értesülések a H-ban nem mondanak ellent az esztergomi eredetnek.

Alternatív módszerek az eredet meghatározására

Azokat a módszereket, amelyek a liturgikus könyvek eredetét nem liturgikus, és ezért szükségképpen járulékos adatok alapján próbálják meghatározni, összefoglalóan historiográfiai módszereknek nevezem. Ezekkel állítom szembe a filológiai és a liturgikus módszert. Mivel az, amit a vizsgált források valójában közölni akarnak, a szöveg (esetleg még annak dallama), és a szövegen keresztül maga a liturgia, e két összetevő elemzése biztosabb következtetéseket kínál, mint a történeti személyekre és intézményekre tett, szórványos és szándéktalan utalások. A kérdés csupán az, hogy hogyan lehet megbízható adatokat nyerni a szövegről és a liturgiáról.

(1) Filológiai szempontból kétféle szöveggel állunk szembe: a rubrikákkal és a tulajdonképpeni liturgikus tételekkel. A kettő másként viselkedik. A rubrikák lehetnek

²⁵³ SGr 100, 1–6 (64. oldal).

önálló megfogalmazások, amelyek a könyvet összeállító személytől származnak, vagy legalábbis a hagyományozás egy szűkebb körére jellemzők. A tulajdonképpeni liturgikus szövegek egy közkinccs részei, amely —ha nem is teljes egészében— egész Európában elterjedt. Hogy ebből a közkinccsből mi és milyen elrendezésben lesz fölhasználva a vonatkozó szertartásban, már nem filológiai, hanem liturgikus kérdés. Filológiai információt tehát a szövegek változataiból, az egyedi megfogalmazásokból lehet nyerni.

Több és biztosabb eredményt ígér a rubrikák vizsgálata. Egy szertartási utasítást a liturgikus tartalom állandósága mellett sokféleképpen meg lehet fogalmazni. A hagyományozás során ugyanakkor kényelmes dolog több-kevesebb pontossággal lemásolni a már megfogalmazott rubrikákat, semmint újrafogalmazni őket. Ezért a rubrikák lexikája, frazeológiája, rövidebb vagy hosszabb részletei egy-egy hagyományozási lánc jelölői tudnak lenni. Ha ezt a rubrikás hagyományt sikerül föltárni és elkülöníteni más hagyományoktól, akkor ez egyes források rokonságának indikátora lehet.

A tulajdonképpeni liturgikus szövegek kötöttek, ezért kevesebb alkalmuk van a variálódásra. Mégis, egyes fölismerhető szövegváltozataik elvileg éppúgy jelölői lehetnének a források rokonságának, mint a rubrikák. Itt azonban nem önálló megfogalmazásokról van szó. A variánsok lehetnek tévedések, véletlenek szülöttei, és utóbb kijavíthatják őket, vagy a szerkesztők, másolók újabb forrásokat vehetnek tekintetbe munkájuk során. A hagyományozás tehát aligha mechanikus. A kis változatok követe-se mikrofilológiai tevékenység, és mivel a hagyományozásban egykor szerepet játszó források nagyobb része elveszett, túl sok benne az ismeretlen. Éppen ezért az így nyert következtetésekkel kritikusan kell bánni, sőt a tapasztalat azt mutatja, hogy az aprólékos munka nem mindig eredményes. A liturgikus szövegek filológiai elemzése ezért csak a rubrikákból levont tanulságok megerősítésére, árnyalására szolgál.

(2) Liturgikus szempontból egy-egy szertartás a tételek válogatásával és elrendezésével írható le. A nem kötött szerkezetű rítusoknál —és a pontifikáléban szereplő rítusok többsége ilyen— ehhez járul a szertartás fölépítése, tagolása és a tételek funkcióhoz rendelése, úgynevezett asszignációja. Az első, legtágabb halmazt tehát a tételkészlet megállapítása jelöli ki. A második, szűkebb halmazt a készlet tételeinek jellemző sorrendje. Végül a legszűkebb halmazt a struktúra és a tőle elválaszthatatlan asszignációk.

Ez azonban még csak az első, az érintett forrás liturgikus leírásához szükséges lépés. A biztosan azonos vagy rokon hagyományokhoz tartozó források leírásait összevetve fölmerülnek bizonyos különbségek. Ezeket szükséges egyenként értékelni, hogy kitűnjenek a liturgikus rend esetlegességei, kisebb változásai, történelmi módosulásai, és ezáltal meg lehessen különböztetni keményebb, tartós elemeit a lágyabb, képlékenyebb elemektől. E munka során rajzolódik ki a liturgikus rendnek az illető úzusra jellemző ideáltípusa.

Végül az utolsó lépés, hogy ezt az ideáltípust elhelyezzük az adott rítus változatainak rendszerében. Ehhez lehetőleg minél több európai párhuzam ismeretére és hasonló módszerű leírására, elemzésére van szükség. Így lesznek kirekeszthetők az egész Európában egységes, és ezért ebben az összefüggésben lényegtelen elemek, és lesznek kiemelhetők az egyes úzusokra jellemző, megkülönböztető jelentőségű tételek, struktú-

rák, asszignációk. Mindenekelőtt ezek alapján válik lehetségessé egy liturgikus könyv eredetének megbízható meghatározása.

SZERKEZET ÉS TARTALOM

A H fölépítése meglehetősen átgondolt. A fejezetsorrend alapelveinek fölismerése nemcsak azt könnyíti meg, hogy az olvasó a kéziratban tájékozódni tudjon, hanem értékes adatokkal szolgál az egyes ordók használatával, a könyv műfajával, forrásaival és rokonaival kapcsolatban is. Az alábbi bekezdéseknek ezért nemcsak leíró jelentőségük van.²⁵⁴

A szerkezet egységei és szintjei

A H előző kutatói helyesen ismerték föl, hogy a kódex három főbb tartalmi egységre tagolódik, de félrevezetően nevezték el ezeket az egységeket, és ezért téves következtetéseket vontak le belőlük a könyv műfajáról. Az első egység az egyházkormányzati rítusoké; ezt nevezték Morin és követői a voltaképpen pontifikálénak. A második egység a liturgikus év rendhagyó szertartásaié, amelyet Morin és követői ordinárius-könyvnek mondtak. A harmadik egység az exodiasztikus rítusoké, amelyet Morin a rá hagyatkozó szerzőkkel együtt rituálénak hívott. A korábban bemutatott pontifikálétípusok tartalmi vázlatai alapján nyilvánvaló, hogy egészen a PGD-ig a második és a harmadik egység is megszokott része a pontifikálénak, így jelenlétük nem teszi szükségessé, hogy összetett műfajú könyvet föltételezzünk. Ami látszólag problémát jelent, az egyes kimondottan püspöki ordók hiánya.

A kötet majdnem 80%-át a második egység foglalja el, amely a liturgikus év sorrendjében halad, és ádventtől —az egység végén lévő lakúna miatt— pünkösöd vigíliájáig jut el. Az ebben a szakaszban közölt ordók közös vonása, hogy a mindennapos liturgiához képest rendhagyó szertartások rubrikáit és szövegeit közlik. Kiemelkednek közülük a nagycsütörtöki ordók, egyrészt részletességük és nagy terjedelmük miatt, másrészt azért, mert ezek valóban sajátosan püspöki szertartások. Az utóbbiak közé sorolható még a nagyszombati keresztelés és bérmálás is, hiszen a bérmálásnak egyedüli, a keresztségnek pedig rendes kiszolgáltatója a püspök.²⁵⁵

A liturgikus év előrehaladását azonban látszólag megszakítják olyan ordók, amelyek tőle függetlenek, bármikor elvégezhetők lennének. Mégis könnyű fölismerni, hogy ezek nem véletlenszerűen illeszkednek az éves körforgásba. Mindegyik a liturgikus év

²⁵⁴ Az alábbiakat korábban FÖLDVÁRY: *A Hartvik-agenda és a Német-római pontifikále* I. részében fejtettem ki.

²⁵⁵ Ez utóbbi a középkor dereka óta csak formális kánonjogi tény, a keresztséget röviddel a gyermek születése után áldozópap szolgáltatja ki. Mindamellet a H és rokonai még föltételezik, hogy az előző évben született gyermekeket —ha nem fenyegette őket életveszély— a püspök és segédkező klerikusai keresztelik meg nagyszombaton, a székesegyház baptisztériumában.

olyan időszakához, napjához vagy szertartási mozzanatához kapcsolódik, amellyel valamiféle asszociatív rokonságban áll. Úgy gondolom, hogy elsősorban ezek azok, amelyeket a fentebb leírt, különös „lapozófülek” jelölnek. Az újkori szerkesztésű liturgikus könyvek hajlamosak arra, hogy folytatólagosan közöljék az évkört, és előtte, utána, vagy külön könyvben közöljenek mindent, ami nem tartozik bele, azaz ami valamiféle „egyéb” kategóriába lenne sorolható. Ezért kerülnek a votív szertartások és más, függelékes elemek a mise- és zsolozsmáskönyvek végére, és ez az alapja annak, hogy a modern pontifikálának és rituálének csak egy rövid fejezetcsoportja halad a liturgikus évnél megfelelően. A H más logikát követ. Mindent, ami asszociatív kapcsolatba hozható a liturgikus évvel, annak keretei közé illeszt. Ez azt jelenti, hogy elvont kategóriák helyett a liturgikus év lesz neki az a rendező elv, amely a többi ordó elhelyezését és kikeresését segíti. Az évkör előtt és után kizárólag olyan ordókat helyez el, amelyek szívósan ellenállnak e logikának. Ennyiben a H a liturgikus világnézetnek is megragadó emléke.

Ugyanezt a szemléletet képviselik különösen a gelaziánusok és a PRG, de a H következetesebb náluk. A PRG a vízszenteléseket és a kereszteléshez kapcsolódó sajátos ordókat (pl. szükségkereszttség, pogányok befogadása, eretnekek rekonziliációja) az évkör után, önálló kategóriába csoportosította, de a H ezeket is a liturgikus éven belül leginkább megfelelő helyre illeszt. Az egyes ordókon belül is következetesebben alkalmazza a módszert. A PRG ugyanis előbb végigírja az illető nap teljes ordóját, és csak ezután, annak mintegy függelékeként közli azt az ordót, amely hozzá asszociatív értelemben kapcsolódik. A H viszont, ahol lehetséges, szinte kényszeres következetességgel menet közben szakítja meg a nap ordóját, és a tartalmilag leglogikusabb ponton illeszt be az asszociált ordót. Ez kétségtelenül nem valami „felhasználóbarát” megoldás, de jól illik ahhoz az öntudatos, sőt kissé tudálékos szerkesztőhöz, akinek a helyesírás különbségeit is tulajdonítottam.

A H ordói tehát három szinten helyezkednek el. A három fő tartalmi egység foglal magába kisebb szakaszokat, azaz ordókat. Az egyházi év ordói azonban további, hozzájuk csak asszociatív módon kapcsolódó alegységeket foglalnak magukba:

(1) Az egyházkormányzati rész ordói a zsinat, a klérus egyes fokozatainak degradációja és restitúciója, az exkommunikáció és a rekonziliáció.

(2) A liturgikus évet tartalmazó rész ezekre az időszakokra, napokra, illetve szertartásokra tér ki: ádvent, karácsony és nyolcada, vízkereszt (vízszentelés, liturgikus játék), Gyertyaszentelő, hamvazószerda és a nagyböjti köznapok, virágvasárnap, nagycsütörtök (vezeclők rekonziliációja, olajszentelések, lábmosás), nagypéntek, nagyszombat (ezen belül: keresztelés, bérmálás), húsvét (liturgikus játék, processzió, ételszentelések, keresztelési vecsernye) és nyolcada, Szent Kereszt Föltalálása, keresztjáró napok, áldozócsütörtök, pünkösd vigíliája.

Ezen belül helyezkednek el a következő, az évkörrel csak közvetett kapcsolatban álló ordók: nagyobb általános vízszentelés (a vízkereszt vízszentelés főhajtási imája előtt), gyónás (a vezeklők rekonziliációja előtt nagycsütörtökön), általános olajszentelés betegség ellen (a betegek kenete és a krizma szentelése között nagycsütörtökön), általános tömjénszentelés (a tűzszentelés tömjénszentelése után nagyszombaton), víz-

szentelés a neofiták fehér ruhájának kimosásához, szükségkereszttség, eretnek rekonziliációja, pogány személy katekumenné tétele (a kereszttség és a bérmlás után nagyszombaton), kisebb általános vízszentelés (a processziót kezdő *Vidi aquam* előtt húsvétvasárnap), votív processziók esőért, derült időért, villámlás ellen, járvány és háború idején (a keresztjáró napok processziói után).

(3) Végül az exodiasztikus rész ordói ismét a gyónás, a beteglátogatás és a betegek kenete. Lakúnak pünkösöd vigíliája és az exodiasztikus rész között, illetve a kötet végén található. Az előbbi pünkösödöt és a nagyobb nyári ünnepeket foglalhatta magába, az utóbbi a gyászszertartásokat és —később kifejtendő analógiák szerint— talán a házasság, a szülés és a gyermekágy rítusait.

A H háromszintű szerkezetét az alábbi vázlattal érzékeltetem:

(1) EGYHÁZKORMÁNYZATI RÍTUSOK

- (a) zsinat
- (b) klerikusok degradációi
- (c) degradált klerikusok restitúciói
- (d) exkommunikáció
- (e) exkommunikált személy rekonziliációja

(2) A LITURGIKUS ÉV RENDHAGYÓ SZERTARTÁSAI

- (a) ádvent
- (b) karácsony
- (c) karácsony nyolcada
- (d) vízkereszt: vízszentelés, liturgikus játék
 - általános nagyobb vízszentelés
- (e) Gyertyaszentelő
- (f) hamvazószerda
- (g) nagyböjti köznapok
- (h) virágvasárnap
- (i) nagycsütörtök: vezeklők rekonziliációja, olajszentelések, lábmosás
 - gyónás
 - általános olajszentelés betegség ellen
- (j) nagypéntek
- (k) nagyszombat, ezen belül: keresztelés, bérmlás
 - általános tömjénszentelés
 - vízszentelés a neofiták fehér ruhájának kimosásához
 - szükségkereszttség
 - eretnek rekonziliációja
 - pogány személy katekumenné tétele
- (l) húsvét: liturgikus játék, processzió, ételszentelések, keresztelési vecsernye
 - általános kisebb vízszentelés
- (m) húsvét nyolcada
- (n) Szent Kereszt Föltalálása
- (o) keresztjáró napok
 - processzió esőért
 - processzió derült időért
 - processzió villámlás ellen
 - processzió járvány idején
 - processzió háború idején

- (p) áldozócsüörtök
- (q) pünkösöd vigíliája
- [...]

(3) EXODIASZTIKUS RÍTUSOK

- (a) gyónás
- (b) beteglátogatás
- (c) utolsó kenet
- [...]

Műfaj és tágabb környezet

A H műfajának pontos meghatározásában az zavarta meg a korábbi kutatókat, hogy a liturgikus év túlsúlyban volt a kifejezetten püspöki elemekhez képest. A H —különösen gazdagon rubrikált részein— valóban jobban emlékeztet egy archaikus ordinárius-könyvre, semmint egy pontifikáléra. Ha a harmadik réteghez sorolt alegységeket leszámítjuk, akkor az ellentét már kisebb, mert az évkör szertartásai százalékosan kisebb hányadát foglalják el a kódexnek. Mindazonáltal fennmarad a kérdés: miért nem szerepelnek a H-ban olyan szigorú értelemben püspöki ordók, mint a papszentelések, a szüzek konszekrációja, a dedikáció vagy a koronázás? A lehetséges választ két irányból közelítem meg: a H lehetséges mintái és utólagos használata felől.

A minta: egy PRG-típusú, kétkötetes pontifikále

Az a szerkesztésmód, amely a liturgia alegységeit az évkör egységeihez asszociálja, elsősorban a gelaziániumokra és a PRG-re jellemző. A XI. században a pontifikálék szinte egész Európában, de különösen közép-európai területen a PRG példányai vagy annak újrendezései. Jóllehet később a PRG-hez igazán hűségesen ragaszkodó úzusok köre visszaszorul a bajor-osztrák területre, a XI–XII. században a PRG példányait vagy rokonait jóval szélesebb körben megtaláljuk. Természetes tehát azt feltételezni, hogy a H összeállítói is ismerték, használták. Ezt erősíti meg, hogy a H számos ordójában a rubrikák hosszú szakaszokon egyeznek a PRG párhuzamos helyével, és a liturgikus tételek válogatása is —habár feltűnő különbségekkel az elrendezésben— a PRG készletéből merít. A gelaziániumok is elsősorban a PRG-be beépítve, annak közvetítésével hatottak.

A PRG tehát, vagy annak valamely származéka a H egyik, sőt minden bizonnyal elsődleges mintája volt. Márpedig ha a PRG szerkezetét tanulmányozzuk, és elvonatkoztatunk azoktól a rövidebb, lazábban szerkesztett szakaszoktól, amelyek az ordók nagyobb csoportjainak illesztéseinek különálló imádságokat vagy votív függelékeket tartalmaznak, akkor a nagyobb egységek ezek:

- (1) Ordinációk és más, személyekre vonatkozó szentelések
- (2) Dedikáció és más, tárgyra vonatkozó szentelések
- (3) Egyházi és világi vezetők beiktatása/koronázása
- (4) Egyházkormányzati rítusok

- (5) A liturgikus év rendhagyó szertartásai
- (6) Keresztelés és más, asszociált rítusok
- (7) Exodiasztikus rítusok
- (8) Függelékes anyagok, ezen belül: házasságkötés

A H a keresztelést és a hozzá asszociált rítusokat (a fönti 6. cím) a liturgikus évbe illeszti nagyszombatnál. Ezt is tekintetbe véve tartalma és sorrendje feltűnően egybeesik a PRG második felével. Olyan tehát, mintha egy, a PRG szerkezetét követő, kétkötetes pontifikále második kötete lenne. Ez a fölvetés egyben megmagyarázza, hogy miért hiányoznak belőle a legjellemzőbb pontifikális ordók. Azért, mert azokat az első kötet tartalmazta. A PRG anyaga valóban rendkívül bőséges, és nemcsak a modern kritikai kiadás, hanem a fönmaradt példányok is gyakran kétkötetesek.²⁵⁶ Semmi nem zárja ki tehát, hogy a H egy kétkötetes pontifikále második része legyen. Ez egyben azt jelenti, hogy a H ordóinak válogatása nem véletlenszerű, így nem tekinthető kezdetleges pontifikálnak, hanem a műfaj történetében a PRG-vel párhuzamos fejlemény, annak funkcionálisan megfelel, sőt továbbfejleszti.

A Zágrábban használt pontifikálék egymáshoz való viszonya

Ezt erősíti meg a H utóélete is. A zágrábi székesegyház XIII. századi pontifikáléja, a PZ filológiai és liturgikus kapcsolata a H-val nyilvánvaló.²⁵⁷ Szerkesztői két műveletet hajtottak végre a H-val: jelentősen lerövidítették, és további püspöki ordókkal kapcsolták össze. Így jött létre egy, a műfaj XIII. századi követelményeinek jobban megfelelő, egykötetes pontifikále. Ez a pontifikále beépíti a H anyagát, és ezzel bizonyítja: használói a H-t pontifikálnak tekintették, de rajta kívül fölhasználtak egy másik kötetet is, amely a H-ból hiányzó ordókhoz szolgált forrásul. Ők tehát még ismerték az első kötetet, és mindkettőt kivonatolva hozták létre saját összeállításukat, a PZ-t.

Kézenfekvő lenne a H hiányzó első kötetét a BS-sel hozni összefüggésbe. A PRG-ben ugyan nincs benedikcionále, de a korabeli európai egyházak szokásosan kiegészítik pontifikáléjukat egy benedikcionáléval, amely vagy külön kötet, vagy gyakran az ordók gyűjteményének elejére —ritkábban végére— kerül. Ezért egy benedikcionálét, ordinációkat és dedikációt tartalmazó kódex szinte kínálja magát, hogy belőle következtessünk a H első kötetére. A szerkezeten és a tartalmon kívül ezt támogatja, hogy mindkét kódex a zágrábi triász tagja, hogy a BS esztergomi eredetű, és hogy a PZ ordinációi és dedikációja bizonyos mértékig kapcsolódnak a BS-hez.

E fölvetés ellen is szólnak azonban érvek. A BS kisebb és elegánsabb kódex, mint a H. Kodikológiai értelemben ezért biztosan nem tartoznak össze. Egyetlen, csekély át-

²⁵⁶ Az általam közvetlenül használt, XI–XII. századi pontifikálék közt ilyen ikerkötetek: München, BSB Clm. 21587 és 6425; Köln, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek Cod. 139. és 140. Mindkettő PRG-derivátum, második kötetük az évkörrel kezdődik. További kétkötetes pontifikálék KAY: *Pontificalia* sorszámozása szerint (kigyűjtésüket Józsa Attilának köszönöm): 31 (Autun), 49–50 (Bamberg?), 397 (Westminster), 516 (Augsburg). Háromkötetesek: 52 (Hildesheim), 83 (Besançon), 706–708 (PGD).

²⁵⁷ Az alábbiak forrásháttere és részletei: FÖLDEVÁRY: *Egy hiányzó láncszem*.

fedés van köztük, a bérmálás ordója. Ez kapcsolatukra nézve egyszerre pozitív és negatív adat. Pozitív, mert a bérmálási ordó a két könyvben szó szerint megegyezik mind a rubrikák megfogalmazása, mind a liturgikus tartalom szintjén, jóllehet a bérmálás a középkorban —rövidsége ellenére— igen változékony volt. A két könyv eszerint azonos úzust képvisel. De ugyanez az adat negatív is, mert ha a két kódex ugyanazon mű első és második kötete lenne, akkor tartalmuk kölcsönösen kizárná egymást.²⁵⁸ Végül pedig a BS-ből és a H-ből álló, kétkötetes pontifikále ellen szól, hogy a PZ tartalmaz néhány olyan ordót, amely sem a H-ban, sem a BS-ben nem található meg. Ezek az apátszentelés, a temetőszentelés, a harangszentelés, a megszentelt templom rekonziliációja és a püspöki mise rendje.

Ezek az ordók viszont —az apátszentelés és a miserend kivételével— megtalálhatók Zágrábtól távoli magyar egyházak könyveiben, így a P-ben vagy a PV-ben. Másrészt pedig a PZ, noha kivonatos a H-hoz képest, tartalmaz néhány olyan rubrikát, amelynek a helyet ugyan kihagyták a H-ban, de soha nem írták be őket vörös tintával. Ezeket a kitöltetlen helyeket jól meg lehet különböztetni azoktól, amelyeknek rubrikái később koptak el, vagy amelyeket szándékosan vakart ki a korrektor.

Egy esztergomi őspontifikále?

Nem próbálok tökéletes rekonstrukciót adni, de azt a következtetést megkockáztatom, hogy a BS és a H nem egyedüli képviselői annak a pontifikálénak, amely a XI. századi Esztergomból Zágrábra származott. Egy teljesebb, legalább részben Zágrábra is eljutott összeállítás emlékei azok az ordók, amelyek hiányoznak a H-ből és a BS-ből, ám egyszerre vannak meg a PZ-ben, a P-ben és a PV-ben. A H elveszett, de szintén Zágrábban használt másodpéldányának emlékei lehetnek azok a többletek, amelyek a PZ-ben egészítik ki a H szövegét.²⁵⁹ A H bizonyos szempontból nagyon bőszeges, helyenként azonban a rövidítés nyomait lehet rajta fölfedezni. Elveszett vagy kihagyott részei rekonstruálhatók vagy kimutathatók vele rokon forrásokból, elsősorban a P-ben. Még inkább igaz ez a BS-re, amelyben a benedikcionále utáni ordók szinte függeléknek látszanak. Azt gondolom tehát, hogy mindkét kódex csupán kivonata egy teljesebb változatnak.

Ezt a teljesebb változatot nevezem esztergomi őspontifikálénak. Föltételezem, hogy két kötetből állt, és a PRG szerkezeti vázát követte. Benedikcionáléval kezdődött, majd tartalmazta az ordinációkat, utána pedig a szüzek konsekrációját és az apátszentelést. Ezt követte a dedikációs ordó, hozzá kapcsolódóan a megszentelt templom rekonziliációja, illetve a temető- és a harangszentelés. Az első kötetet a püspökszentelés, a király és a királynő koronázása zárta. A második kötet lényegében megfelelt a H tartalmának. A későbbi esztergomi liturgikus hagyományban tartós és

²⁵⁸ Legalábbis elméletileg. Ez a sok forrásból kompilált, terjedelmes műveknél nem föltétlenül igaz, ugyanaz a szöveg több összefüggésben megjelenhet, a rövidebbek pedig függelékként bekerülhetnek a hosszabb szakaszok közé vagy a kötetek végére: maga a PRG is számos duplumot tartalmaz.

²⁵⁹ Nem lehet kizárni egy, a H-ből készült köztes változat hatását, és azt sem, hogy az élő liturgikus gyakorlat ismeretében önállóan, nem írott forrásból pótolták a rubrikákat.

jellemző a gyászszertartások rendje és a házasságkötés cselekménysora. A gyászszertartások logikusan folytatnák a H csonkán maradt, exodiasztikus szakaszát, a házasság és a hozzá asszociált ordók pedig a PRG befejező részében vannak. Nem lehet kizárni, hogy ezek zárták az őspontifikálét is, amint azt sem, hogy az ünnepélyes püspöki mise præparatiója és ordináriuma megtalálható volt benne.

A H, a BS és a többi magyar pontifikále kiadásának és elemzésének távlati célja az esztergomi őspontifikále helyreállítása. Egy szakramentáriumon kívül ez a könyv foglalta össze a kezdeti magyar úzus szertartásait a zsolozsmán kívül, és ez a könyv képes megjeleníteni azt a rítusalkotó folyamatot, amely a rendelkezésére álló forrásokból valami hagyományosat, és mégis újszerűt hoz létre.

SZÖVEGHAGYOMÁNY

Az őspontifikále föltételezése magyarázza meg legjobban az érintett források közti szöveges egybeeséseket is. A H rubrikái és liturgikus szövegei ugyanis feltűnően és következetesen megfelelnek a XII–XVI. századi központi esztergomi hagyomány legjobb emlékeinek. A helyreállítható szöveghagyomány elkülönül egyrészt a külföldi liturgikus források, köztük a PRG, másrészt a magyar, de nem szigorú értelemben esztergomi források párhuzamos helyeitől. Háromféle következtetést lehet levonni ebből: (1) A H-ra vonatkozólag, hogy jóval közelebb áll a későbbi esztergomi, mint a későbbi zágrábi vagy bármely más magyar egyházmegyes hagyományhoz. (2) Az esztergomi szöveghagyományra vonatkozólag, hogy mivel a H-ban már jelen van, teljesen kialakult formájában az 1090-es évek előtt kellett keletkeznie, és eredeti hordozója egy pontifikále volt. (3) Az egyes forrásokra vonatkozólag, hogy az őspontifikále anyagából szerkesztették át vagy kivonatolták őket a műfaj és a használók igényei szerint.²⁶⁰

Rubrikák

Véleményem alapja az a megfigyelés, hogy a H és a legjellegzetesebb esztergomi liturgikus könyvek egyes rubrikái nemcsak tartalmi szempontból, hanem a pontos megfogalmazás szintjén is egybeesnek. Ez azért különösen fontos, mert —mint korábban kifejtettem— a liturgikus könyvekben éppen a rubrikák lehetnek új, saját szövegek. A megfigyelésből akkor lehet igazán érvényes következtetésekre jutni, ha pontosan megállapítjuk, hogy (1) pontosan melyik rubrikákról van szó, (2) a források mely körére terjed ki a szövegi egybeesés, és (3) hol kereshetjük az egybeesések forrását. Ezek meg-

²⁶⁰ Először KNIEWALD: *Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a* 12. utalt (Radóra hivatkozva) a H és az MNS, illetve egy vele rokon XV. századi misszale egyes rubrikáinak egyezésére. Az én figyelmemet Galbács Gabriella egyházzeneész doktorandusz hívta föl a jelenségre a nagyheti ordókkal kapcsolatban. A részletes kifejtést FÖLDEVÁRY: *Rubrica Strigoniensis* 199–240. tartalmazza, összefoglalása: Uő: *Unknown Fragments of Ordines*, magyarul: *Ismeretlen ordótöredékek*.

állapításával térek vissza (4) magához a H-hoz, elhelyezve azt a rubrikák helyreállított esztergomi szöveghagyományának láncolatában.

Források: az évkör ceremoniális rubrikái

Mivel Magyarországról csak csekély számban maradtak fenn középkori pontifikálék, a kutatásnak a liturgikus év rubrikaanyagára kell összpontosulnia, mert csak ezen a területen áll rendelkezésre érdemben összevethető szövegtörzsek. A rubrikákat elemezve három, jól elkülöníthető típussal találkozunk:

- (1) Liturgikus tételek, szertartások és napok címei
- (2) Direktoriális, azaz naptári problémákról szóló szakaszok
- (3) Ceremoniális leírások az év rendhagyó szertartásairól

E rubrikák szövegének jelentősége nem azonos. A címek hagyományozása sokszor tartós és hűséges, ugyanakkor rövidségük miatt a címeket a legkönnyebb megváltoztatni is. Egybeesésük csak akkor tájékoztató, ha más adatok is erősítik. A direktoriális rubrikák gyakran hosszúak, terminológiájuk, megfogalmazásuk sajátos, de késői fejlemények, a XI–XIII. századi forrásokból még szinte teljesen hiányoznak. A liturgikus év rendhagyó szertartásainak ceremoniális rubrikái egyszerre terjedelmesek, ősiek és jellegzetesek, ráadásul több műfajban párhuzamosan előfordulnak, és ez növelte esélyüket a fennmaradásra.

Ha a ceremoniális rubrikákat és a hozzájuk szorosan kapcsolódó címeket tekintjük, kirajzolódik a szertartásoknak az a belátható köre, amelyben használatosak:

- (1) Gyertyaszentelő
- (2) Hamvazószerda
- (3) Virágvasárnap
- (4) Nagycsütörtök
 - (a) *Tenebrae*, azaz a szent háromnap zsolozsmái
 - (b) vezeklők rekonziliációja
 - (c) olajszentelés
 - (d) lábmosás
- (5) Nagypéntek
- (6) Nagyszombat
- (7) Húsvétvasárnap
 - (a) liturgikus játék
 - (b) processzió a mise előtt
 - (c) processzió a keresztlési vecsernyében

Fölismerve, hogy a fent említett szertartások rubrikáinak szövege bizonyos magyar forrásokban szoros filológiai kapcsolatban van egymással, majd kivonatolva az egyes források rubrikáit és kihagyva a ceremoniális leírásból a liturgikus szövegeket olyan összefüggő ordókhoz jutunk, amelyeket már könnyű tisztán szövegi összehasonlításnak vetni alá.

A forrásokat az elsődleges tapasztalaton túl koruk vagy eredetük alapján részesíthetjük előnyben. Nem lehetünk egészen biztosak a H és a P eredetében, az azonban biztos, hogy a XI–XII. századi magyar liturgia tanúi, és az is, hogy közvetlen kapcsolatuk

egymással kizárt. A H pontifikále, szekuláris környezetben és Zágrábban, tehát a déli országrészben használták. A P szakramentárium, és eddig tudásunk szerint monasztikus környezetben —de legalábbis biztosan nem katedrálisban—, az északi országrészben használták. Ha valaki kételkednék is a P boldvai eredetében, vele kapcsolatban a kutatás kivétel nélkül észak-magyarországi (részben a mai Szlovákiában található) településeket vetett föl. A P ezért semmiképpen nem lehet a H leszármazottja, kapcsolatuk csak egy vagy több közös őssel magyarázható.

A későbbi források közül azokat emelhetjük ki, amelyek biztosan az esztergomi úzus fő vonulatát, a székesegyház liturgiáját képviselték. E vonulat első kézzelfogható emlékei a XIII–XIV. századból a BNS és az MNS, utolsó emlékei pedig a XV–XVI. századi nyomtatott breviáriumok és misszálék. Ez utóbbiak rubrikaanyaga lényegében nem változik, és a XV. századi kéziratos breviáriumok és misszálék is törés nélkül elhelyezhetők a hagyományozási láncban. Ezért a klasszikus esztergomi rubrikák elégségesen rekonstruálhatók a BNS és a MNS, illetve az editio princepsok: a BrS és az MS segítségével. A kiindulópont az említett hat forrás (H, P, BNS, MNS, BrS, MS) ordóinak rubrikaanyaga. A filológiai kapcsolat közöttük kétségtelen.²⁶¹

Külföldi és magyar referenciák

E hat forrás alapján kétségtelen, hogy létezett a rubrikáknak egy olyan szöveghagyománya, amely magyar forrásokra tartósan, a XI. századtól a XVI. századig jellemző. A következő lépés e hagyomány érvényességi körének megállapítása. A határterületeket kívül és belül is ki kell jelölni. Ez azt jelenti, hogy ellenőrizni kell: része-e az esztergomi rubrikás hagyomány egy tágabb, Magyarországon túlmutató rubrikás hagyománynak, és ha nem, akkor egész Magyarországra érvényes-e, vagy csak a magyar részahagyományok egy szűkebb csoportjára. Ezt megállapítandó állítottam össze egy olyan, harminc forrásból kivonatolt kontrollanyagot, amelynek segítségével a fenti kérdések megválaszolhatók.²⁶² Az eredmény a következő:

(1) Az esztergomi rubrikás hagyománynak jelen ismereteink szerint nincs külföldi megfelelője. Nemcsak a nyugat-európai, hanem a környező, közép-európai egyházak rubrikaanyaga is határozottan eltér tőle. Ahol van egyezés, ott egyértelműen és kizárólag a PRG-re vezethető vissza. Mivel az esztergomi rubrikák bizonyos szakaszai a PRG

²⁶¹ Az alábbiak részletes dokumentációját FÖLDEVÁRY: *Rubrica Strigoniensis* III. mellékleteként közöltem *Fragmenta Pontificalis antiqui Strigoniensis* címmel. Ez a gyűjtemény tartalmazza a hat főforrás rubrikáinak teljes átírását, táblázatos összehasonlításukat, a közös szöveg rekonstrukcióját filológiai jegyzetekkel és az összes kontrollforrás párhuzamos rubrikáinak átírását. Az összeállítás elérhető a világhálón „Az esztergomi rubrikás hagyomány” címen, három részletben (alapforrások, szinopszis és rekonstrukció, referencia): http://latin.elte.hu/munkatarsak/FM_files/.

²⁶² A kontrollforrásokat három körből válogattam: (1) régi vagy közismert nyugat-európai források: OR; RASMUSSEN: *Les pontificaux du haut moyen âge*; PRG; PR12; AER; PGD (2) közép-európai források szomszédos országokból (pl. Krakkó, Aquileia, Prága, Salzburg, egyenként több forrásból is); (3) magyarországi források. Utóbb, nagyobb forrásállomány birtokában a gyűjtést még Magdeburg, Passau és Regensburg adataival, egyes ordókat pedig (egyelőre Gyertyaszentelő, hamvazószerda, virágvasárnap, nagycsütörtök, nagypéntek) egy Európa egészét lefedő gyűjtéssel vettem össze.

megfogalmazását használják, közvetett filológiai kapcsolatban állnak egyrészt olyan rubrikákkal, amelyeket a PRG korábbi forrásokból örökölt (főleg OR és SGV/SGF), másrészt olyan rubrikákkal, amelyeket későbbi források a PRG-től örököltek (közép-európai, mindenekelőtt bajor források). A PRG-től való függés vagy függetlenség szempontjából az esztergomi rubrikák négy csoportba sorolhatók:

- (1) Kölcsönzés saját változatban: olajszentelés
- (2) Kölcsönzések saját változatban és kiegészítésekkel: vezeklők rekonziliációja, nagypéntek
- (3) Saját szövegek részben a PRG frazeológiájával: *Tenebrae*, nagyszombat
- (4) Saját szövegek: Gyertyaszentelő, hamvazószerda, virágvasárnap, húsvétvasárnap

Ez a sorrend egyébként megfelel annak a viszonyoknak is, amelyben az érintett ordók liturgikus tartalma van a PRG-vel. Jóllehet magán a PRG-n kívül nincs olyan közép-európai rubrikás hagyomány, amelynek az esztergomi közelebből megfelelne, nem lehet kizárni, hogy az alap nem a PRG eredeti, módosítatlan változata, hanem annak valamely származéka volt. Ezt a fölvetést hozzáférhető források hiányában egyelőre nem tudom ellenőrizni, de elképzelhetőnek tartom valamely német úzus közvetítő szerepét.

(2) Az esztergomi rubrikás hagyomány elkülöníthető a tágabb értelemben vett magyar hagyományokon belül. Elkülönülése nem kronológiai, hanem intézményes jellegű. Ezt úgy lehet ellenőrizni, ha összevetjük egyrészt korai magyar forrásokkal a H-n és a P-n kívül, másrészt Esztergomtól különböző magyar egyházi intézmények viszonylag késői forrásaival.

Az előbbire három XIII. századi kódex, az úgynevezett németújvári (ma Güssing az ausztriai Burgenlandban) és az isztambuli misszálék²⁶³ adnak alkalmat. Ezek biztosan magyar eredetű kéziratok, és a kérdéses napok rubrikái értékelhetők bennük. Rubrikáik maguk is régies, a PRG-hez közeli terminológiát használnak,²⁶⁴ de semmiféle szövegi kapcsolatuk nincs az esztergomi rubrikákkal, így a H-val és a P-vel sem.

Az utóbbira olyan XIV–XVI. századi könyvek adnak alkalmat, amelyek más magyar egyházmegyék, illetve az esztergomi úzust alkalmazó pálosok liturgiáját örökítették meg. Az egyházmegyék, pontosabban katedrálisaik gyakorlatáról Pécs, Eger és Zágráb szintjén maradtak források. Pécsről egy két kiadásból ismert misszále, Egerről a szintén két kiadásban ismert OA tanúskodik. E székesegyházaknak sem korábbi, sem későbbi forrásairól nincs érdemi adat. Jobban megmaradtak a zágrábi könyvek: a korai időszakból a PZ, későbből pedig számos kéziratot misszále és breviárium, majd ezek nyomtatott megfelelői. Hasonló a helyzet a pálosoknál, ahol XV. századi kéziratok és nyomtatott könyvek egyaránt rögzítették az úzust. Végül érdemes figyelembe venni néhány nem magyar breviáriumnak a *Tenebrae*-hez kötődő rubrikáit. Ezek a

²⁶³ Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Deissmann 49. és 60.

²⁶⁴ A régies rubrikák ismertetőjegyei a PRG-reminiscenciák, a liturgiagyagyarázó betoldások, az emelkedett megfogalmazások. Könnyen azonosítható terminológiai archaizmus az *impono* 'elkezdeni, intonálni' jelentésben és a többesszámú *versus* 'himnusz' jelentésben. A nyelvi szempont részletes kifejtése: FÖLDVÁRY: *Rubrica Strigoniensis* 245–288., a kronológiai vonatkozásokhoz különösen: *uo.* 259–263.

breviáriumok az erdély-váradai, a szepesi és a kalocsai térségből valók. Az esztergomi rubrikáknak egyikben sem találni nyomát.

Töredékes maradványok: Pécs és Eger

Mivel a pécsi misszale elszigetelt forrás, nem állapítható meg, hogy van-e tartós, egységes pécsi rubrikás hagyomány. A pécsi misszale vonatkozó rubrikái terminológiaiilag elég archaikusak ahhoz, hogy ne tekintsük őket XV. századinak,²⁶⁵ de eléggé el is térnek az esztergomiaktól ahhoz, hogy ne lehessen kizárni egy régi pécsi hagyomány meglétét. Szemben a zágrábi és a pálos rubrikákkal, amelyek semmiféle szövegi kapcsolatban nincsenek az esztergomiakkal, Pécsen számos mondat vagy mondattöredék megegyezik velük, a virágvasárnapos ordó rubrikaanyaga pedig lényegében esztergomi. Hogy a kapcsolat korai előzményekre vezethető vissza, azt az bizonyítja, hogy a pécsi misszálának van néhány olyan mondata, amely a H-ban és az esztergomi könyvekben nem szerepel, de szerepel a P-ben és a PZ-ben. Mivel közvetlen kapcsolatuk valószínűtlen, ezek a mondatok egy, a H-énál is teljesebb szöveg maradványának tűnnek.

Eger hagyománya még elszigeteltebb, mint Pécsé. Egyetlen emléke, az OA ugyanis ordináriuskönyv, azaz nem tartalmaz a pontifikálékkal, misszálékkal és breviáriumokkal összevethető rubrikákat: az ordinárius műfaja még csak előtörténetét élte a XI. században.²⁶⁶ Tartalmazza viszont a vezeklők rekonziliációját, mégpedig olyan megfogalmazásban, amely közeli rokona a H és az MNS párhuzamos helyének. Ez a néhány mondat vélhetően egy korábbi, Egerben használt pontifikáléra vagy misszáléra vezethető vissza, és párhuzamba állítható azokkal a pécsi rubrikákkal, amelyek egy ősi, esztergomi szubsztrátum maradványainak tűnnek.

Új, egységes rubrikák: Zágráb és a pálosok

Zágrábban a PZ még az esztergomi rubrikás hagyományhoz tartozik, ami a H-tól való származását tekintve nem meglepő. A XIV. századtól kezdve viszont új rubrikák jelennek meg. Ezek szó szerint megegyeznek az összes kéziratban és a nyomtatványokban is,²⁶⁷ azaz megerősítik, hogy a XIV. század elején, valószínűleg Gazotti Ágoston korában tényleg végbement egy zágrábi liturgikus rendezés. Ennek lehet folyománya az Esztergomtól független zágrábi rubrikás hagyomány. Érdekes, hogy ez a hagyomány önmagán belül jóval egységesebb, mint az esztergomi: a zágrábi könyvek mintha ugyanannak a mintakiadásnak lennének hűséges másolatai. De érdekes az is, hogy a zágrábi rendezés inkább tűnik fegyelmi és szerkesztői, semmint liturgikus jelenség-

²⁶⁵ A főntebb mondott archaizmusokon kívül jellemzően ilyen a *certus locus* 'stáció' jelentésben.

²⁶⁶ A rubrikás műfajok történetének rövid összefoglalása: OS X–XIII.

²⁶⁷ A zágrábi rubrikákat az 1511-es nyomtatott misszale és egy XV. századi kéziratos breviárium (Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 46) szerint közlöm. A nyomtatott misszálét az MR 133-as, XIV. századi misszáléval, a breviáriumot több XIV–XV. századi breviáriummal vettem össze.

nek. A zágrábi úzus, ami a liturgikus tartalmat illeti, alig változik. Ami változik, az az úzus kodifikációjának módja.²⁶⁸

Az új zágrábi rubrikák —néhány jelentéktelen szövegfoszlányt leszámítva— egyetlen szakaszon kapcsolódnak az esztergomiakhoz: ez a keresztkúthoz vezetett körmenet leírása nagyszombaton. De éppen ez az a hely, ahol az esztergomi hagyomány két ágra bomlik: az egyik jellegzetes rubrikát a „régiek”, vagyis a H és a P, a másikat az „újak”, az MNS és az MS tartalmazzák. Zágráb az utóbbiakkal tart. Ebből arra lehet következtetni, hogy a zágrábi liturgiarendezés során figyelembe vették a kortárs esztergomi praxist, de figyelmen kívül hagyták a zágrábi könyvtárban őrzött H-t.

Zágrábéhoz hasonlóan viselkedik a pálos liturgia. A XV. századi kéziratok és a XVI. századi nyomtatványok rubrikái itt is szó szerint azonosak,²⁶⁹ a rendi úzusnak tehát nemcsak liturgikus tartalma, hanem kodifikációja is egységes. Van tehát —legalább a XV. század óta— pálos rubrikás hagyomány. Miközben a liturgikus tartalom szorosan kapcsolódik az esztergomi úzushoz, sőt annak egy régies változatához, addig a rubrikaanyag teljesen új, Esztergométól független megfogalmazás.

A rubrikák eredete

A szükségképpen töredékes adatokat így összegzem:

A XI. században, még a H előtt megfogalmazódtak Magyarországon a liturgikus év rendkívüli szertartásainak ceremoniális rubrikái. E megfogalmazások fölhasználták a PRG-t vagy annak valamely korabeli származékát, de egyes ordókban önálló részekkel egészítették ki, másokban pedig teljesen elszakadtak tőle. Ez a rubrikás hagyomány Magyarországon kívül nem mutatható ki. Magyarországon belül csak a két legkorábbi, egymástól független forrásban, illetve a központi esztergomi forrásokban van meg teljes, minden ordóra kiterjedő alakjában. A nem esztergomi, de magyar eredetű XIII. századi misszálékban egyáltalán nincs jelen. Töredékes maradványokat tartott fenn belőle, de lényegesen el is tér tőle Pécs és Eger, míg Zágráb és a pálosok egy teljesen önálló, újabb rubrikás hagyományra cserélték le, valószínűleg a XIV. században.

A rubrikás hagyomány kifejezetten az érseki katedrálishoz kellett, hogy kötődjék. Csak így magyarázható, hogy éppúgy megvan egy észak-magyarországi, talán bencés szakramentáriumban, mint egy horvátországi pontifikáléban, hogy töredékesen tartalmaznak belőle részleteket Esztergom szuffragáneus püspökségeinek forrásai, de teljes formában csak az esztergomi könyvek őrzik a XVI. századig. A XIII. századból

²⁶⁸ Bár az a föltevés, hogy a zágrábi úzus dominikánus irányba mozdult volna el, egészében nem megalapozott (csak elszigetelt mozzanatok vezethetők vissza közvetlenül a dominikánus gyakorlatra, pl. a hamvazószerdai ordó kezdete), meggondolandó, hogy a rend, amelyhez Ágoston püspök is tartozott, mintát adhatott a könyvek egységesítésére a kéziratosság korában. Köztudott, hogy a dominikánusok Humbertus Romanus generális óta normatív példányokkal egyeztetették összes liturgikus könyvüket.

²⁶⁹ A pálos rubrikákat a XV. századi, kéziratosságtól Göttinger, Stiftsbibliothek Cod. 107. R 79. és az 1540-es nyomtatott breviárium szerint közlöm. A misszálét az 1514-es nyomtatott változattal vettem össze (ebben vannak többletek, de a kézirattal párhuzamos rubrikák szövege azonos), a breviárium rubrikáihoz nem találtam kéziratosságtól párhuzamot.

vannak nyomai más magyar rubrikás hagyományoknak, és a pécsi misszále azt mutatja, hogy a szuffragáneusok sem vették át változatlanul az esztergomi rubrikákat.²⁷⁰

Az esztergomi rubrikás hagyomány eredeti hordozója egy XI. századi pontifikále lehetett. Ezt azon az alkalmazáson kívül, amely a szöveget más műfajokhoz, mindegyik előtt egy szakramentáriumhoz (P) igazította —erre alább térek ki— a következők mutatják:

- (1) Egyetlen ismert, bár csak részleges forrása a PRG, tehát egy pontifikále.
- (2) Legteljesebb hordozója a H, tehát szintén egy pontifikále.
- (3) A misére és a zsolozsmára vonatkozó adatokat egyaránt közöl.
- (4) De ezeknek csak rendkívüli ordóival foglalkozik.
- (5) Részei processziók és kifejezetten püspöki funkciók.
- (6) Fejzetcímei az 'Ordo' szóval kezdődnek.
- (7) Teljes szerkönyvi szövegekhez, és nemcsak incipitekhez kapcsolódik.

Míndez a legtermészetesebben a PRG-típusú pontifikálék műfaji keretei között helyezhető el. Magában a H-ban minden ordó teljes rubrikaanyaga megvan, leszámítva azt a néhány mondatot, amely a rubrikálásra kihagyott üres helyekről valószínűleg véletlenül, a rubrikátor figyelmetlenségéből maradt ki. A rubrikák a H-ban arányosak, értelemszerű helyen vannak. Ha a H egészét, sőt föltételezett első kötetét is figyelembe vesszük, szervesen kapcsolódnak olyan rubrikákhoz, amelyek nem az évkör szertartásait írják le. Ezeket éppúgy be lehetne vonni az összehasonlításba, ha a szóba jöhető szövegpárhuzamok nem korlátozódnának annyira kevés forrásra.

A rubrikák redakciói

A hagyomány kezdete tehát véleményem szerint ugyanaz az esztergomi őspontifikále, amelyre már a tartalom és a szerkezet alapján is következtettem. A H korát és fölépítését tekintve közel áll hozzá, de maga nem lehetett ez a pontifikále. A rubrikás hagyományban ugyanis vannak olyan mondatok, amelyek a H-ból hiányoznak, de megtalálhatók más, egymástól független forrásokban. Az 1090-es évek eleje tehát csak terminus ante quem az őspontifikále keletkezéséhez. Hogy a H hogyan készült belőle, valószínűleg nem lesz rekonstruálható részleteiben. Úgy gondolom, hogy ehhez a folyamathoz a H szerkesztési következtelenségeit elemezve lehetne közelebb kerülni. De mivel az őspontifikále is komoly szerkesztői munka eredményének tűnik, nem mindig lehet elkülöníteni az eredeti következtelenségeket azoktól, amelyek a H-t eredményező másolás, esetleg kivonatolás folyamatához köthetők.

A H-hoz legközelebb az MNS áll. Ahhoz képest, hogy az MNS egy misszále, megőrzi szinte az összes pontifikális ordót. Ha egyik vagy másik látszólag hiányzik, az csak azért van, mert az MNS-ből nagypéntek előtt jókora rész elveszett.²⁷¹ E sérülés magába foglalja a virágvasárnapi és a nagycsütörtöki ordókat, de az utóbbiból fennmaradt

²⁷⁰ Ez azért is fontos, mert ha a H —mint Morin nyomán többen vélték— valóban győri eredetű lenne, rubrikaanyaga bizonyára a pécsihez viselkednék hasonlóan.

²⁷¹ A lakúna az 56–109. fólióig terjed. Ez a nagyböjt harmadik szerdájától nagypéntekig terjedő részt érinti. A nagyböjti részben más lakúna is van (34–48. és 50–53.).

egy töredék,²⁷² amely bizonyítja egyrészt a vezeklők rekonziliációja és az olajszentelések egykori meglétét a kódexben, másrészt azt, hogy ezek az ordók is az ismert rubrikás hagyományba illeszkednek. Nem lehet kétséges, hogy a virágvasárnapi ordó sem volt kivétel. Ténylegesen csak a zsolozsma ordói maradnak el az MNS-ből (pontosabban közeli rokonába, a BNS-be kerülnek), de még ezek sem teljesen: a keresztelési vecsernyéről van benne szó. Mindez túlzás egy —akár püspöki rendeltetésű— misszáléban. Az MNS műfajváltás tanúja: valamikor a XIII. vagy a XIV. században a pontifikále megszűnt az illető ordók kodifikációjának fő hordozója lenni, és átadta helyét a misszáléknak. Ez a műfajváltás mentett meg bizonyos ordókat, vagy legalább rubrikákat a feledéstől, miután a PGD Magyarországon is elterjedt.

A többi forrás annak a tevékenységnek a nyomát viseli, amelynek során a pontifikále rubrikáit átalakították vagy lerövidítették egy-egy műfaj kívánalmai szerint. A legárulkodóbb nyomok a P-ben vannak, egyszersmind ezek mutatják, hogy a módosítás egy pontifikálét dolgozott át szakramentáriummá, és nem fordítva. Egyrészt elmaradnak belőle a szigorúan püspöki ordók, másrészt a fennmaradó ordókból —nem teljes sikerrel— igyekeznek a redaktor kiiktatni a püspöki vonatkozásokat. Három jellemző példa:

(1) Nagyszűtörtökön a P rubrikája szerint a celebráns elmondja a kánont az „Intra quorum nos consortium” szavakig. Ugyanez a rubrika megtalálható a H-ban is, hiszen az olajszentelési misében itt következik a betegek kenetének megáldása. A P azonban —nem lévén püspöki könyv— kihagyja az olajszenteléseket, következésképp ez a rubrika okafogyottá válik benne. Hogy mégis bekerült, az csak szerkesztői felületességre vezethető vissza, ám épp ez a szerkesztői felületesség árulja el, hogy a rubrikák egy pontifikáléból származnak.

(2) Nagypénteken a P rubrikája szerint a pap a passió után elmondja az ünnepélyes könyörgéseket „sicut in libro continentur”. A H párhuzamos helyén ugyanez a rubrika „sicut in libro sacramentorum continentur” formában olvasható. Indokolt is, mert a H maga nem tartalmazza az ünnepélyes könyörgéseket. A P azonban szakramentárium: *liber sacramentorum*, következésképpen teljes terjedelmükben tartalmazza őket. Ez tehát azt jelenti, hogy a rubrikában —illogikus módon— önmagára hivatkozik. A „sacramentorum” jelzőt nem emeli át, fölismerve benne saját műfaját, de átveszi a hivatkozást, amely csak pontifikále-elődjében volt jogos és szükséges.

(3) Nagyszombaton a P rubrikája szerint két diakonus viszi a krizmát és a katekumenek olaját a keresztkúthoz. A H párhuzamos helye szerint „obviam domino pontifici” vonulnak. A P az egyébként változatlan szövegen belül a püspököt említő mondatrészt kicseréli „obviam presbyteris”-re. A soron következő mondatban azonban, amelyen szintén osztozik a H és a P, benne felejt a püspökre visszautaló „ante eum” szavakat. Ez így a P szövegében értelmetlen, legföljebb az „ante eos”-nak lenne

²⁷² A 100. fólió a XIX. század végén még a helyén volt. Átírását 1893-ban közölte DANKÓ: *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae* 577. 28. jegyzet. Néhány évvel ezelőtt Czagány Zsuzsa találta meg és írta át a töredéket, adatai: Trnava/Nagyszombat, Literárny Archív Spolku Svätého Vojtecha Fasc. 322. Nr. 10. Magam a tőle kapott szöveget használtam, Dankóéval is összevetve.

értelme, a „presbyteris”-re vonatkoztatva. Lépten-nyomon találkozunk tehát egy „depontificizáló” redaktor keze nyomával...

Némi magyarázatra szorul, hogy ha a nem székesegyházi és a suffragáneos székesegyházi rubrikák elszakadnak Esztergomtól, akkor miért olyan hűséges hozzá a P. Erre a kérdésre a korabeli monasztikus és kanonoki közösségek, társaskáptalanok és magánegyházak úzusainak vizsgálata ad választ. A bencés és az úgynevezett ágostonos rend köztudottan csak lassan formálódott egységes intézménnyé, és ezt is csak jelentős késéssel követte —ha egyáltalán— valamiféle egységes liturgia kialakítása. A monostorok úzusa ezért mindig jól illeszkedik a tágabb földrajzi környezet világi úzusai közé. Bizonyos mértékig átformálja, de nyersanyagként tekinti őket. A P még kissé következetlenül, néhol ügyetlenül alkalmazza világi, püspöki forrását. Egy olyan kísérlet tanújának látszik, amely esztergomi szekuláris alapon próbált kidolgozni egy magyar rész-hagyományt.

Végül a nyomtatott misszálék és breviáriumok a rubrikák ésszerűsítésének, rövidítésének tanúi. Ami megmarad belőlük, annak a megfogalmazása továbbra is fölismerni lehet, de elmaradnak egyrészt a püspöki ordók, másrészt a keresztelés, amelyet ekkor már az *Obsequiale Strigoniense* tartalmaz. A nagypénteki sírba helyezés és a húsvéti játék elmaradása valószínűleg a liturgikus gyakorlat tényleges megváltozásának eredménye. Biztos, hogy a XV. századi könyvek szerkesztői már nem az őspontifikáléból, hanem korábbi, az MNS/BNS hagyományához tartozó misszálékból, illetve breviáriumból merítettek. De rubrikáik közvetve bizonyítják az őspontifikále szöveghagyományának esztergomi voltát.

Liturgikus szövegek

Kevésbé látványos, de nem tanulság nélküli a liturgikus szövegek változatainak elemzése. A liturgikus tételek beláthatatlanul sok forrásban előfordulnak, így változataik is beláthatatlanul sokan vannak. A szövegek kiadója e területen sajátos kérdéssel szembeül: vajon a tétel párhuzamainak milyen köre tartson számot érdeklődésére, milyen mennyiségű és típusú szövegváltozat feltüntetése informatív?

Egy középkori liturgikus könyv tulajdonképpen mondanivalója nem egy-egy liturgikus tétel szövege, hanem az a szerkezet, amelyben ezeket a szövegeket elhelyezi. Ezért párhuzamosnak csak azok a szövegek tekinthetők, amelyek párhuzamos kompozíciókban is szerepelnek. Ez azonos úzust képviselő és lehetőleg azonos műfajú liturgikus könyveket jelent. További párhuzamok bevonása nemcsak fölösleges, de kimondottan félrevezető, mert ugyanannak a szövegnek lehetnek egyformán értelmes változatai. Lehet, hogy e változatok közül egyik vagy másik filológiailag előnyben részesíthető lenne, de liturgikailag nem ez számít, hanem az, hogy az illető hagyományban mi volt a szöveg bevett változata, textus receptus-a.

Azonban e bevett változatot sem lehet könnyen azonosítani. A tapasztalat azt mutatja, hogy a liturgikus könyvek nem őrzik gépiesen a szövegváltozatokat. A hagyo-

mányozás során kissé alakulnak, és olykor tudatosan is alakítják őket.²⁷³ Meg kell tehát különböztetni azokat a nagyobb jelentőségű szövegváltozatokat, amelyek hagyományokat, úzusokat különböztetnek meg egymástól, illetve azokat a kisebb jelentőségűeket, amelyek az egy hagyományon belüli önkéntelen vagy szándékolt alakítás tárgyai. Annak, hogy mi a nagyobb, és mi a kisebb jelentőségű, nincs filológiai ismerve. Csak a már azonosított hagyományokhoz tartozó, párhuzamos szövegek összehasonlításából, utólag lehet elvonatkoztatni, hogy a filológiai következtetések egybeesnek-e a liturgikaiakkal. A jelenséget egy hamuszentelési oráció szemléltetem:

PRG–OR	H 34 ^v	MNS 30 ^r
<i>supplicibus</i>	Omnipotens, sempiterna Deus: parce metuentibus, propitiare <i>supplicantibus</i> , et mittere dignare sanctum angelum tuum de caelis, qui benedicat et sanctificet <i>cineres istos</i> , ut sint remedium <i>salutare</i> omnibus, nomen <i>tuum sanctum</i> humiliter implorantibus, ac semetipsos pro conscientia <i>delictorum suorum</i> accusantibus, <i>ante</i> conspectum divinae clementiae tuae facinora sua deplorantibus, vel serenissimam <i>pietatem</i> tuam suppliciter obnixequae flagitantibus. <i>Præsta, quæsumus</i> , per invocationem sanctissimi nominis tui, ut, quicumque eos super se asperserint pro redemptione <i>peccatorum</i> , corporis sanitatem et animæ tutelam percipiant.	<i>hos cineres</i> <i>suorum delictorum</i> <i>et [ante</i>
<i>hos cineres salubre ... sanctum tuum</i>		
<i>atque [ante</i>		
<i>maiestatem et [præsta «quæsumus»</i>		
<i>peccatorum] suorum</i>		

Ez az oráció a római szakramentáriumokban nem szerepel, először a PRG liturgikus évet leíró szakaszában, másként az OR 50. ordójában tűnik föl. A fönti bal oszlopban található szövegváltozatok Andrieu kiadásának főszövegéből valók. A kiadás 21, XI–XII. századi kódex összevetésével készült, a források válogatásakor tehát a kéziratok régisége volt a meghatározó szempont. Vogel PRG-kiadása további két kézirattal bővítette ezt a forrásbázist. A szöveg egységes képen nem változtat a kritikai apparátus sem, legalábbis a H és a MNS szövegváltozatai szempontjából. Vogel és Andrieu szövegkiadásai²⁷⁴ az összesen 23 korai forrásból ezeket a variánsokat rögzítik (zárójelben a kódex föltételezett használatának helyét tüntetem föl):

PRG 99, 74 *supplicantibus* Monte Cassino, Archivio dell' Arciabazia Ms. 451 NN (Róma); Pistoia, Archivio capitolare del duomo Ms. C 141 (Lucca) — OR 50, 18, 45 *supplicationibus* Róma, Biblioteca Alessandrina (Universitaria) Ms. 173 (Salzburg, Róma); Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 820 (Salzburg, Séez); Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek Ms. Guelf. 15 Weissenburg (Besançon); Wolfenbüttel stb. 555 Helmst. (Ansbach?); Vitry-le-François, Bibliothèque municipale Ms. 36 (Salzburg, Châlons-sur-Marne) — *cineres istos* Milánó, Bi-

²⁷³ Újabbán PFAFF: *The Liturgy in Medieval England* 153–156. mutatta be egy érdekes kísérlettel, hogy mennyire nem termékeny a liturgikus könyvek rendszerezésénél a mikrofilológiai megközelítés. Finom kritikája DESHUSSES—DARRAGON: *Concordances et tableaux pour l'étude des grands Sacramentaires* használhatóságát mutatja viszonylagosnak.

²⁷⁴ Kötet- és oldalszám szerint: OR V. 124; PRG II. 21–22.

biblioteca Ambrosiana Ms. Z 52 sup. (?) — *cineres hos* Eichstätt, Diözesenarchiv, Ms. B 4 (Eichstätt) — *et praesta [quasumus]* Milánó stb. [uo.]

Eszerint tehát a *supplicanibus* Rómában és Luccában, a *cineres istos* és az *et* nélküli *praesta quasumus* pedig egyetlen, használatát tekintve ismeretlen eredetű milánói kódexben adatolt. A H és a MNS többi változata sehol nem fordul elő.

Gyökeresen más képet kapunk, ha a forrásbázist nem kor, hanem liturgikus eredet alapján válogatjuk. Az oráció az általam germánnak nevezett, keleti liturgikus táj emblematikus tétele. A Rajnától keletre fekvő és Rajna-menti egyházaknak talán mindegyikében mindjárt a hamuszentelés élén vagy a kezdő exorcizmus után szerepel, míg Nyugat-Európában egyáltalán nem használatos.²⁷⁵ Elterjedésének szélső határa Lotaringia és Svájc, a PR12-be és általa a római-kuriális gyakorlatba PRG-típusú források közvetítésével került.²⁷⁶ A tétel előfordulása vagy hiánya tehát alkalmas tágabb liturgikus tájak közti különbségtételre.

Hogy a szövegváltozatok liturgikus kötődését ellenőrizhessük, emeljük ki a szöveg öt „erős” variánsát: a *supplicibus/supplicanibus*-t, a *hos cineres/cineres istos*-t, a *salubre/salutare*-t, a *maiestatem/pietatem*-et és az *et praesta/præsta quasumus*-t! Ezekről föltételezem, hogy nem véletlenszerűek, vagyis a szóválasztás és a szöveg ritmusa szervesen beépül a használó közösség emlékezetébe. Ezt az öt variánst azután liturgiailag biztos eredetű, XV–XVI. századi, nyomtatott egyházmegyes rituálékban és misszálékban hasonlíthatjuk össze, a következő eredménnyel.²⁷⁷

²⁷⁵ A liturgikus tájak megállapításához: FÖLDVÁRY: *A római ritus változatainak kutatása* 71–101; Uő: „Régiók, történelem és önazonosság” 101–104. Nyugat-Európa alatt a gall, az anglonormann, és az iberoprovenszál tájat értem. Biztosan ide tartozik a mai Norvégia, a Brit-szigetek, Franciaország legnagyobb része, Ibéria és Szicília. Határterület a keleti és a nyugati tájak között Flandria, Lotaringia, Burgundia, a mai Svájc és Itália. Jellemző, hogy a magyar liturgia Radó által föltételezett „öshazája” három markánsan különböző táj: az anglonormann, a gall és az északi átmeneti (Flandria-Lotaringia) találkozásánál fekszik. Liturgikus szempontból ezért „Észak-Franciaország” értelmezhetetlen fogalom.

²⁷⁶ Valóban római szövegváltozatnak a PR12 variánsa tekinthető. A „klasszikus” *Missale Romanum* megbízhatatlan, mert tudós beavatkozások nyomát viseli. Ennek jele a *metuentibus* — máshol példátlan — lecserélése *penitentibus*-ra. Egyébként a szintén egyedi *supplicanibus, hos cineres, salubre, pietatem, et praesta* változatcsoportot használja.

²⁷⁷ Az oráció forrásai sorrendben: *Agenda Saltzburgensis* 14^v; *Agenda Olomucensis* g4^v; *Missale Leodiensis ecclesiae* 31^r; *Missale Argentinense* 34^v; *Missale Basiliense* 31^v; *Obsequiale Frisingense* 23^v; *Missale Coloniense* 40^v; *Agenda Paderbornensis* (késői dátuma ellenére hiteles középkori tartalmat őriz) 241; Praha, Národní knihovna České republiky XLIV. G 44. (a prágai agendának a nyomtatottal kortárs, megbízható tanúja) 9^v; *Missale Gnesnense et Cracoviense* 22^v; *Agenda ecclesiae Moguntinensis* 94^v; *Missale ad usum Virdunensis ecclesiae* 16^v; *Agenda ecclesiae cathedralis Plocensis* 122^r; *Agenda [Magdeburgensis]* 58^v; *Agenda sive benedictionale de actibus Ecclesiae secundum chorum et observationem ecclesiae Pataviensis* 31^v; *Obsequiale Ratisponense* 47^v; *Agenda rerum ecclesiasticum secundum consuetum usum Mindensis diocesis* 45^v; PR12 28, 2 (209. oldal); *Missale Hildensemense* 35^v; *Obsequiale Eystetense* 40^v; *Obsequiale Brixinense* 3^v; *Obsequiale Augustense* 7^v; *Obsequiale sive benedictionale secundum ecclesiam Constantiensem* 41^r. A többnyelvű városoknak csak helykímélésből részesítem előnyben a német nevét. A döntést egyébként az indokolja, hogy középkori liturgiájuk valóban germán alkatú.

Salzburg	supplicibus	hos cineres	salutare	pietatem	præsta quæsumus
Olmütz	supplicibus	hos cineres	salutare	pietatem	præsta quæsumus
Lüttich	supplicibus	cineres istos	salutare	pietatem	præsta quæsumus
Straßburg	supplicibus	cineres istos	salutare	pietatem	præsta quæsumus
Bázel	supplicibus	cineres istos	salutare	pietatem	præsta quæsumus
Freising	supplicibus	hos cineres	salutare	pietatem	et præsta
Köln	supplicibus	cineres istos	salutare	pietatem	et præsta
Paderborn	supplicibus	cineres istos	salutare	pietatem	et præsta
Prága	supplicantibus	hos cineres	salutare	pietatem	et præsta
Gnézna	supplicantibus	cineres istos	salubre	pietatem	præsta quæsumus
Mainz	supplicibus tuis	cineres istos	salubre	pietatem	præsta quæsumus
Verdun	supplicibus	hos cineres	salutare	maiestatem	præsta quæsumus
Płock	supplicantibus	cineres istos	salubre	maiestatem	præsta quæsumus
Magdeburg	supplicantibus	cineres istos	salutare	maiestatem	et præsta
Passau	supplicantibus	hos cineres	salubre	maiestatem	et præsta
Regensburg	supplicibus tuis	hos cineres	salubre	maiestatem	et præsta
Minden	supplicibus tuis	hos cineres	salubre	maiestatem	et præsta
Róma	supplicibus	hos cineres	salubre	maiestatem	et præsta
Hildesheim	supplicibus	hos cineres	salubre	maiestatem	et præsta
Eichstätt	supplicibus	hos cineres	salubre	maiestatem	et præsta
Brixen	supplicibus	hos cineres	salubre	maiestatem	et præsta
Augsburg	supplicibus	hos cineres	salubre	maiestatem	et præsta
Konstanz	supplicibus	cineres istos	salubre	maiestatem	præsta quæsumus

Ez a szintén 23, nagyjából egyidejű és az oráció elterjedési körét arányosan lefedő forrás három tanulsággal szolgál:

(1) A H-ban és az MNS-ben még szórványosnak tűnő variánsok (*supplicantibus*, *cineres istos*, *salutare*, *pietatem*, *et præsta*) mindegyike bőségesen, majdnem fele-fele arányban előfordul bennük. Egyedül a *supplicantibus* van érzékelhető kisebbségben, de annak is tekintélyes képviselői vannak. A magyar források tehát sokkal kevésbé elszigeteltek, mint amilyenek az OR és a PRG apparátusa alapján tűntek.

(2) A variánsok nem rendezhetők intézményi csoportokba. Főleg a *salutare+pietatem*, illetve a *salubre+maiestatem* változatot használó források tűnnek egységes tömbnek, de sem földrajzilag, sem egyházszerkezettel vagy politikai-kulturális alapon nem tartoznak össze. Jóllehet maga a tétel jellemzően keleti vagy germán, ezen belül nincs fölismerhető északi és déli, keleti és nyugati, német és nem német (pl. lengyel, morva, lotaringiai, svájci, olasz) különállás. Az elemeket a különféle úzusok szabadon és önállóan kombinálják.

(3) A H és a MNS a vizsgált öt helyből négy helyen (*supplicantibus*, *salutare*, *pietatem*, *præsta quæsumus*) megegyezik. Az erős változatok egy olyan, megegyező együttállását tartalmazzák, amely ebben a formában egyetlen más úzusban sem volt kimutatható. A jól adatolt *salutare+pietatem+præsta quæsumus* változatcsoport a Salzburg-Olmütz-Lüttich-Straßburg-Bázel körrel, a valamivel ritkább *supplicantibus* a Prága-Gnézna-Płock-Magdeburg-Passau körrel rokonítaná őket, de a két csoport között nincs átfedés. Habár semmi sem zárja ki, hogy találunk egy, a H-val és a MNS-sel megegyező külföldi forrást, az eredmény elgondolkodtató.

Ezt az eredményt kell végül szembevetnünk a magyar hagyomány többi tanújával. A kérdés az, hogy a H és az MNS egyezése véletlenszerű, vagy erős szövegváltozatainknak ez az együttállása tartósan összekapcsolódik a magyar hagyománnyal. A másik kérdés —hasonlóan a rubrikákhoz— az, hogy ez az együttállás az egész magyar hagyomány sajátja-e, vagy csak egy körülírható részhagyományé. A korábban vizsgált források alapján a következő adatokat kapjuk (MQ-val a pécsi [Quinqueecclesiæ], MZ-vel a zágrábi, MG-vel a németújvári [Güssing] misszálét jelölöm):

MS 17 ^r	supplicantibus	hos cineres	salutare	pietatem	præsta quæsumus
MQ 33 ^r	supplicantibus	hos cineres	salutare	pietatem	præsta quæsumus
MZ 19 ^v	supplicantibus	cinerem istum	salutare	pietatem	præsta quæsumus
PZ 46 ^r	supplicibus	cinerem istum	salutare	pietatem	præsta quæsumus
P 38 ^r	supplicibus	hos cineres	salubre	maiestatem	et præsta
MG 50 ^r	supplicantibus	hos cineres	salubre	maiestatem	et præsta

A H és a MNS többi eltérését mérlegelve azt látjuk, hogy textus receptusszá Magyarországon egyrészt a H *delictorum suorum*-a, másrészt az MNS *hos cineres*-e és *et ante*-ja vált. A H *et* nélküli *ante*-ját őrizte meg az MZ, míg a PRG *atque ante*-ja szerepel a P, a PZ és az MG megfelelő oldalán. Más PRG-variánsok a fő vonulatot képviselő forrásokban nincsenek meg.

A középkor végi Esztergom, Pécs és Zágráb adatai tehát tökéletesen megerősítik a H tanúságát. Az egyetlen, apró eltérés az MZ *cinerem istum*-a, amely talán a PZ hagyományára vezethető vissza. A PZ tanúságának értékét azonban csökkenteni, hogy az oráció ott nem hamvazószerdai környezetben, hanem a dedikációs ordó részeként, az úgynevezett Szent Gergely-vízhez szükséges hamu megáldásánál szerepel, ezért esetleg más szöveghagyományra is visszavezethető. A hamura utaló szavak variálódása egyébként sem azonos súlyú a többivel, már a H és az MNS is másként használta őket.

A *supplicantibus+salutare+pietatem+præsta quæsumus* viszont olyan változatcsoport, amely jelentős mintavétel után a magyar püspökségek sajátjának bizonyul. Mégis eltérő változatot találunk a P-ben és az MG-ben. Az utóbbi a rubrikák elemzésekor is perifériális forrásnak bizonyult. Nehezebben indokolható a P különállása. Nála nem filológiailag, hanem talán a liturgikus rend szerint lehet majd kimutatni, hogy az esztergomi alapra más, idegen anyagok is rétegződtek. Mivel a vizsgált oráció Közép-Európában közkincs, szövegforrása nem föltétlenül kellett, hogy esztergomi legyen.

Az orációt találomra választottam ki, a rá épülő mikrofilológiai elemzés nem előre elhatározott következtetést volt hivatva bizonyítani. Meggyőződésem, hogy az ilyen úton nyert eredmények jóval megbízhatóbbak, mint a rubrikák vizsgálatából nyertek, a tanulságok néhány állításban mégis levonhatók:

(1) A liturgikus tételek szövegváltozatait nem diakron stemmákba, hanem úzusokra épülő, szinkron tipológiába érdemes rendezni. A kérdés nem az, hogy egyes későbbi szövegváltozatok mely korábbi szövegváltozatokra vezethetők vissza, hanem az, hogy mely szövegváltozatok hol voltak tartós használatban. (2) Az így kirajzolódó tipológia nem írja le a szöveg hagyományozásának útvonulát, a képlet szórt és látszólag összefüggéstelen. (3) A szövegváltozatok sajátos együttállásai mégis alkalmasak lehetnek egy-egy úzus azonosítására, ha ezt más filológiai és liturgikus megfontolások támogat-

ják. — De hozzá kell tennem, hogy egy igazán sokatmondó, liturgikus kritikai apparátus szélsőségesen nagy forrásismeretet és rengeteg munkát igényelne, ez pedig nem hozna lényegesen új eredményt a rubrikák és a liturgikus rend elemzéséhez képest.

E gondolatmenet után kijelenthetjük, hogy a H-nak a központi esztergomi hagyománnyal való folytonossága filológiai oldalról is megerősítést nyert. Magasabb szinten pedig azt jelenthetjük ki, hogy az úzusok filológiai értelemben is úgy viselkednek, ahogyan liturgikus értelemben: ismert alapelemeket kombinálnak egyéni, de az úzusra tartósan jellemző együttállásban.

UTÓSZÓ AZ ELSŐ KÖTETHEZ

A jelen kötet akkor töltötte be rendeltetését, ha az olvasó súlyos hiányérzettel teszi le. A H lényegéről ugyanis a benne foglalt szertartások elemzése mondja majd el a legfontosabbakat, vagyis mindaz, amit a következő kötetre (vagy kötetekre?) hagytam.

Nincs könyv, amelynek annyit köszönhetnék, mint a H-nak. Egykori szakdolgozati témám, az esztergomi ordináriuskönyv kiadása vetette föl az ordináriuskönyveken kívüli rubrikás hagyomány kérdését, és az esztergomi rubrikás hagyomány elemzése világitott rá a H jelentőségére, amely azután a pontifikálék problematikájához vezetett. De éppen a kézirat jelentősége hátráltatja azóta is a kiadás és bevezetője elkészültét.

E kötet fejezeteinek első változatát 2012-ben írtam meg mint a H szövegkiadásának angolul is megjelentetni tervezett bevezetőjét. Ez magyarázza, hogy egyes témák kidolgozását a külföldi, másokét a hazai olvasó találhatja túl részletesnek. A magyar szakirodalom a pontifikále-kutatás eredményeitől maradt szinte érintetlen, a nemzetközi viszont a magyar liturgia történetét és jellegzetességeit érintő előrehaladásról nem értesült. Kritikusaim joggal jegyezték meg, hogy a szöveg már ebben az állapotában is terjedelmesebb a kelletténél, és jóindulattal figyelmeztettek, hogy monografikus hangvétele nem érvényesülne eléggé egy szövegkiadás bevezetőjeként.

A liturgikus fejezetek megírása előtt a virágvasárnapi ordót választottam előtanulmányul. Ekkor szembesültem azzal, hogy bármely úzus bármely szertartása csak egy egész Európára kiterjedő, módszeresen fölépített forrásgyűjtemény és egy ehhez mértén átgondolt metodológia birtokában lehet igazán eredményes. A virágvasárnapi ordóról szóló módszertani vázlat önálló köteté gyarapodott, a hozzá fölhasznált forrásanyag pedig a későbbi USUARIUM adatbázisnak képezte kiindulópontját.

A feladat horderejétől szorongva, mintegy átmeneti levezetésként szerettem volna megjelentetni az akkor még magdeburgi eredetűnek vélt Esztergomi benedikcionálét, a H „kistestvérét”. A munka gyümölcse a gyors eredmény helyett újabb megrendítő fölismerés lett: a benedikcionále nemhogy nem magdeburgi, hanem államalapítás-kori irodalmunk talán legjelentősebb, önálló alkotása. A tervezett bevezetőből újabb kismonográfia lett, a kritikai kiadáson azóta is dolgozom.

Időközben öt év telt el, és a magyar XI. század iránti érdeklődés örvendetesen megélnékült. Az ordók egyenkénti elemzése évekig elhúzódhat, de az első kötet kiadása talán addig is biztosítja a H helyét a kor és a magyar liturgiaváltozatok összefüggésében.

FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Kéziratok

- Albi, Bibliothèque Rochemunde Ms. 20 (olim 34). *Akvitániai (Albi/Aurillac?) pontifikále, X. sz.*
Bratislava, Archiv Mesta EC. Lad. 3. & EL. 18. *Esztergomi hangjelzett püspöki misszále, 1341 előtt* (facsimile: SZENDREI—RIBARIČ)
- Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 330. *Biburgi pontifikále, 1178–1199* (kiadás: ARX)
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 408. *Esztergomi kapituláre, processzionále és rituále részleteivel, 1370 körül*
- Budapest, Országos Széchényi Könyvtár MNy 1. *Boldvai (?) szakramentárium, XII. sz. vége* („Pray-kódex”)
Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana Cod. Lat. 7701. *Itáliai pontifikále (PRG), X. sz.*
Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana Ms. Barberini Lat. 631. *Desiderius Monte Cassino-i apát pontifikáléja, 1057–1086*
- Częstochowa, Archiwum Paulinów R. 583 (olim: I-215). *Pálos kantuále (processzionále, tonárius, rituále, himnárium), 1500 körül*
- Eichstätt, Diözesenarchiv Ms. B 4. II. *Gondekar eichstätti püspök pontifikáléja (PRG), 1071–1073*
Esztergom, Érseki Simor Könyvtár 2-36-4/7864. *Filipecz János váradi püspök pontifikáléja, 1477–1490*
Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Ms. I. 214 (olim). *Giovanni Battista Pinelli cosenzai püspök pontifikáléja, 1491–1495, 1945-ben eladta a könyvtár.*
- Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Mss. III. 180. *Lüttichi (?), ún. Oláh-evangelisztárium, XII. sz., 1986 óta lappang, másolata a Magyar Tudományos Akadémia mikrofilmtárában 1507-es szám alatt.*
Göttweig, Stiftsbibliothek Cod. 107. R 79. *Pálos misszále, XIV–XV. sz.*
- Graz, Universitätsbibliothek No. 211. (olim 40/90, 4°). *Magyarországi antifonále, 1130 körül* („Codex Albensis”) (facsimile: FALVY—MEZEY)
- Güssing, Klosterbibliothek der Franziskaner Cod. 1/43. *Zágrábi hangjelzett misszále, XIII. sz. első fele* („Németújvári misszále”)
- İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi 2429. *Futaki Ferenc graduáléja (Kalocsai tartomány?), 1463*
İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Deissmann 49. *Magyarországi hangjelzett misszále, XIII. sz.*
İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Deissmann 60. *Magyarországi hangjelzett misszále, XIII. sz.*
- Köln, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek Cod. 139–140. *Kölni pontifikále (PRG), XII. sz.*
- Leyden, University Library BPL (Codices Bibliothecæ Publicæ Latini) 111:2. *Beauvais-i pontifikále, IX–X. sz.*
- London, British Library Ms. Addit. 57.337. *Angolszász (Canterbury/Winchester?) pontifikále, 1000 körül* („Anderson Pontifical”)
- Magdeburg, Domgymnasium Ms. 154. *Magdeburgi pontifikále, XIV. sz.* (megsemmisült, részleges kiadás: LÜDTKE)
- Milánó, Biblioteca Ambrosiana Ms. Z 52 sup. *Ordo Romanus 50, XI. sz. első fele*
Monte Cassino, Archivio dell' Arciabazia Ms. 451. *Római pontifikále (PRG), XI. sz. első fele*
- München, Bayerische Staatsbibliothek Clm 21587 et 6425. *Egilbert freisingi püspök pontifikáléja, 1005–1039*
- München, Bayerische Staatsbibliothek Clm 6211. *Deliberatio supra hymnum trium puerorum, XI. sz.*
- Nitra, Káptalani Könyvtár, jelzet nélkül. *Garamszentbenedeki (?) evangelisztárium, XII. sz.* („Szelepcsényi-vagy nyitrai kódex”)
- Orléans, Bibliothèque de la Ville Ms. 201. *Fleury-i játékkönyv, 1200 körül*
- Oxford, Magdalen College Ms. 226. *Canterbury-i pontifikále, XII. sz. második fele* (kiadás: WILSON)

- Paris, Bibliothèque nationale de France Lat. 1231. *Otto von Riedenburg regensburgi püspök pontifikáléja, 1060–1089*
- Paris, Bibliothèque nationale de France Lat. 14832. *Anglonormann (avranches-i?) pontifikále, XII. sz.*
- Paris, Bibliothèque nationale de France Lat. 4278. *309 fejezetes joggyűjtemény, Reims, IX. sz. második fele*
- Paris, Bibliothèque nationale de France Lat. 820. *Sées-i pontifikále (PRG), eredetileg Salzburg vagy Viviers (?), XI. sz.*
- Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 1217. *Moissaci vagy cahors-i (?) pontifikále, IX–XI. sz.*
- Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 1219. *Magyarországi dominikánus (?) pontifikále, XIV. sz.*
- Párizs, Bibliothèque nationale de France Lat. 943 *Angolszász (Sherborne?) pontifikále, 960–1000 („Dunstan Pontifical”)*
- Pistoia, Archivio capitolare del duomo Ms. C 141. *Luccai pontifikále (PRG), X. sz. vége*
- Praha, Strahovská Knihovna (Bibliotheca Monasterii Strahoviensis) DE. I. 7. *Esztergomi hangjelzett breviárium temporáléja, XIII. sz. (facsimile: SZENDREI)*
- Reims, Bibliothèque municipale Ms. 340. *Reimsi pontifikále, X–XI. sz.*
- Róma, Biblioteca Alessandrina (Universitaria) Ms. 173. *Római pontifikále (PRG) Salzburgból (?), XI. sz. eleje*
- Rouen, Bibliothèque municipale Ms. 272. *Fontanelle-i (Saint-Wandrille) szakramentárium, XI. sz.*
- Sankt-Peterburg, Rossijskaja nacional'naja biblioteka Ms. Q. v. I, no 35. *Sens-i pontifikále, 900 körül*
- Tрнава, Literárny Archív Spolku Svätého Vojtecha Fasc. 322. Nr. 10. *Esztergomi misszále (ld. Bratislava) nagycsütörtöki töredéke*
- Verdun, Bibliothèque municipale Ms. 100. *Verduni Saint-Vanne-apátság graduáléja, XV. sz.*
- Verdun, Bibliothèque municipale Ms. 758. *Verduni Saint-Vanne-apátság misszáléja, XII. sz.*
- Verdun, Bibliothèque municipale Ms. 96. *Verduni Saint-Vanne-apátság misszáléjának téli kötete, XIII. sz.*
- Vitry-le-François, Bibliothèque municipale Ms. 36. *Châlons-sur-Marne-i pontifikále Salzburgból (?), XI–XII. sz.*
- Wien, Österreichische Nationalbibliothek Cod. 1799. *Lengyelországi pontifikále (PGD), XIV. sz., később Várday Ferenc erdélyi püspök (1514–1520) tulajdonában*
- Wien, Österreichische Nationalbibliothek. *Biblia, 834–866. („Rado-Bibel”)*
- Wolfenbüttel Herzog-August-Bibliothek Cod. Guelf. 555 Helmst. *Ansachi (?) pontifikále (PRG), XII. sz. első fele*
- Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek Cod. Guelf. 15 Weißenburg. *Besançonni pontifikále (PRG), XI. sz.*
- Wolfenbüttel, Landes-Hauptarchiv Ms. VII B 313. *Braunschweigi benedikcionále, XIV. sz.*
- Zagreb, Knjižnica Metropolitana MR 108. *Zágrábi processzionále, 1698*
- Zagreb, Knjižnica Metropolitana MR 124. *Zágrábi pontifikále, XIII. sz. eleje (facsimile: ŠAŠKO)*
- Zagreb, Knjižnica Metropolitana MR 133. *Zágrábi misszále, XIV. sz.*
- Zagreb, Knjižnica Metropolitana MR 46. *Zágrábi breviárium, XV. sz.*

Nyomtatott liturgikus könyvek

- Agenda [Magdeburgensis].* Brandis, Magdeburg 1497.
- Agenda ecclesiae cathedralis Plocensis.* Scharffenberg, Kraków 1554.
- Agenda ecclesiae Moguntinensis.* Behem, Mainz 1551.
- Agenda ecclesiae Paderbornensis.* Pontanus, Paderborn 1602.
- Agenda rerum ecclesiasticum secundum consuetum usum Mindensis diocesis omni Christi ovium pastori summe necessaria.* Lotther, Leipzig 1522.
- Agenda secundum chorum Olomucensem.* Stuchs, Nürnberg 1498.

- Agenda secundum rubricam ecclesie cathedralis Saltzeburgensis.* Pfortzheim, Basel 1511.
- Agenda sive benedictionale de actibus Ecclesie secundum chorum et observationem ecclesie Pataviensis.* Wolff, Basel 1514.
- Agendarius. Liber continens ritus et caerimonias, quibus in administrandis sacramentis, benedictionibus, & aliis quibusdam ecclesiasticis functionibus, parœci & alii curati, in diœcesi & provincia Strigoniensi utuntur ...* Telegdi, Trnava 1583.
- Baptismale Strigoniense.* Winterburg, Wien 1500. (kiadás: VARGA)
- Breviarium de tempore et sanctis etiam commune sanctorum per anni circulum iuxta consuetudinem sacre ecclesie Strigoniensis.* Ratdolt, Venezia 1480.
- Breviarium Romanum Ex decreto sacrosancti concilii Tridentini restitutum. Pii V. pont. max. iussu editum.* Manutius, Roma 1568. (facsimile: SODI—TRIACCA)
- Collectio rituum ad instar appendicis Ritualis Romani ad usum diœcesium et parœciarum lingue Hungaricæ a Sancta Sede approbata.* Szent István Társulat, Budapest 1961.
- Éneklő Egyház. Római Katolikus Népénektár liturgikus énekekkel és imádságokkal.* Szent István Társulat, Budapest 1983¹. 2004⁶.
- Missale ad usum Viridunensis ecclesie.* Jean de Prato, Paris 1491.
- [*Missale Basieliense*]. Wenssler, Basel 1488.
- Missale fratrum eremitarum ordinis divi Pauli primi eremite sub regula beati Augustini doctoris eximii summo Deo militantium.* Liechtenstein—Heckel, Venezia 1514.
- [*Missale Gnesnense et Cracoviense*]. Schöffner, Mainz 1492.
- Missale Hildensemense.* Stuchs, Nürnberg 1511.
- Missale Leodiensis ecclesie.* Drach, Speyer 1502.
- Missale Romanum ex decreto sacrosancti concilii Tridentini restitutum. Pii V. pont. max. iussu editum.* Faletti—Variscus, Roma 1570. (facsimile: SODI—TRIACCA)
- Missale secundum chorum et rubricam almi episcopatus Zagrabienensis ecclesie, roboratum et approbatum in sacra synodo et generali capitulo ...* Liechtenstein, Venezia 1511.
- Missale secundum morem alme ecclesie Quinquecclesiensis.* Pæp, Venezia 1499.
- Missale secundum ordinem fratrum prædicatorum.* De Francfordia, Venezia 1484.
- Missale secundum ordinem fratrum prædicatorum.* Scotus, Venezia 1482.
- Obsequiale secundum consuetudinem et statuta Brixiensis diœcesis.* Ratdolt, Augsburg 1493.
- Obsequiale secundum diœcesis Augustensis morem.* Ratdolt, Augsburg 1487.
- Obsequiale seu baptismale secundum chorum alme ecclesie Strigoniensis.* Pæp, Venezia 1501. (kiadás: VARGA)
- Obsequiale seu benedictionale [Eystetense].* Reyser, Eichstätt 1488.
- Obsequiale seu benedictionale secundum ecclesiam et diœcesim Frisingensem.* Ratdolt, Augsburg 1493.
- Obsequiale sive benedictionale secundum consuetudinem ecclesie et diœcesis Ratisponensis.* Stuchs, Nürnberg 1491.
- Obsequiale sive benedictionale secundum ecclesiam Constantiensem.* Ratdolt, Augsburg 1510.
- Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam alme ecclesie Agriensis de observatione divinatorum officiorum et horarum canonicarum.* Haller, Kraków 1509. (kiadás: DOBSZAY)
- Ordinarius seu ordo divinus secundum almam Strigoniensem ecclesiam.* Stuchs, Nürnberg 1493. (kiadás: FÖLDVÁRY)
- Ordo et ritus sanctæ metropolitanæ ecclesie Strigoniensis, quibus parœci et alii animarum pastores in ecclesiis suis uti debent.* Collegium Cæsarium Societatis Iesu, Wien 1560. (kiadás: VARGA)
- Ordo missalis per circulum anni [Coloniensis].* Quentell, Köln 1494.
- Ordo missalis per circulum anni.* Wenssler, Basel 1486—1490.
- Pontificale Romanum Clementis VIII. pont. max. iussu restitutum atque editum.* Luna, Roma 1595. (facsimile: SODI—TRIACCA)

- Rituale Romanum Pauli V. pont. max. iussu editum.* Camera Apostolica, Roma 1614. (facsimile: SODI—ARCAS)
- Rituale Strigoniense seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac ceteris Ecclesiae functionibus.* Pustet, Regensburg—Roma—New York—Cincinnati 1909.
- Rituale Strigoniense seu formula agendorum in administratione sacramentorum, ac ceteris Ecclesiae publicis functionibus, iussu et auctoritate ... Petri Pázmány ... nunc recenter editum.* Societas Iesu, Bratislava 1625.

Bibliográfia

- AMIET, Robert (ed.): *Pontificale Augustanum. Le Pontifical du XIe siècle de la Bibliothèque capitulaire d'Aoste.* Aosta 1975. (Monumenta Liturgica Ecclesiae Augustanae 3)
- ANDRIEU, Michel (ed.): *Le Pontifical Romain au moyen-âge I. Le pontifical Romain du XIIe siècle.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1938. (Studi e Testi 86)
- ANDRIEU, Michel (ed.): *Le Pontifical Romain au moyen-âge II. Le pontifical de la curie romain au XIIIe siècle.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1940. (Studi e Testi 87)
- ANDRIEU, Michel (ed.): *Le Pontifical Romain au moyen-âge III. Le pontifical de Guillaume Durand.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1940. (Studi e Testi 88)
- ANDRIEU, Michel (ed.): *Les Ordines Romani du haut moyen âge.* Ravenstraat 112, Louvain 1931–1961. (Spicilegium sacrum Lovaniense 11, 23, 24, 28, 29)
- ARADI László: *Il rito della benedizione dell'abate nel Pontificale di Veszprém dal secolo XIV.* Licenziadolgozat, Roma, Pontificia Università della Santa Croce 2016.
- ARX, Walter von (ed.): *Das Klosterrituale von Biburg (Budapest, Cod. lat. m. a. Nr. 330, 12. Jh.).* Universitätsverlag, Freiburg Schweiz 1970. (Spicilegium Friburgense 14)
- EVERY, M.: „The Relation of the Casanatense Pontifical (Ms. Casanat. 724 B I 13) to Tenth Century Changes in the Ordination Rites at Rome”, in *Miscellanea Giovanni Mercati.* Città del Vaticano 1946. (Studi e Testi 126) VI. 258–271. and 8 tables.
- BALIĆ, Charles: „Les anciens manuscrits de la Bibliothèque métropolitaine de Zagreb”, in *Studia Medievalia in honorem admodum Reverendi Patris Raymundi Josephi Martin, Ordinis Praedicatorum s. theologiae magistri LXX^{am} natalem diem agentis.* De Tempel, Brugge/Bruges 1948. 438sq.
- BANTING, H. M. J.: *Two Anglo-Saxon Pontificals (The Egbert and Sidney Sussex Pontificals).* London 1989. (Henry Bradshaw Society 104)
- BARRIGA PLANAS, Josep Roma (ed.): *El sacramentari, ritual i pontifical de Roda. Cod. 16 de l'arxiu de la Catedral de Lleida c. 1000.* Rafael Dalmau, Barcelona 1975.
- BARTONIEK Emma: „Az Orsz. Széchényi Könyvtár 317. sz. középkori kódexéről”, *Magyar Könyvszemle* XXX (1923) 200–204.
- BATTHYÁNY Ignác (ed.): *Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta hactenus inedita cum serie episcoporum Chanadiensium.* Alba Iulia/Gyulafehérvár 1790.
- BEDA VENERABILIS: *Homilia XXV in Cena Domini.* Migne, Paris 1862. (Patrologia Latina 94) 130C–132C.
- BEDY Vince: *A győri székeskáptalan története.* Győregyházmegyei Alap, Győr 1938. (Győregyházmegye múltjából 3) <<http://mek.oszk.hu/09400/09415/09415.pdf>>
- BEISSEL, Stephan: *Entstehung der Perikopen des römischen Messbuches. Zur Geschichte der Evangelienbücher in der ersten Hälfte des Mittelalters.* Herdersche Verlagshandlung, Maria-Laach 1907. (Stimmen aus Maria-Laach. Ergänzungsheft 96)
- BEKE Margit: *Esztergomi érsekek 1001–2003.* Szent István Társulat, Budapest 2003.
- BERKOVITS Ilona: „Várday Ferenc Pontificáléja Bécsben”, *Magyar Könyvszemle* LXVI (1942) 159–266.

- BROU, Louis OSB (ed.): *The Monastic Ordinale of St. Vedast's Abbey Arras*. London 1954–1955. (Henry Bradshaw Society 86–87)
- CAGIN, Paul OSB (ed.): *Le Sacramentaire gélasien d'Angoulême*. Paris, *Bibl. Nat., Ms. Lat. 816*. Société historique et archéologique de la Charente, Angoulême 1919.
- CASSANDER, Gregorius: *Ordo Romanus de officio missæ ...* Köln 1561.
- CHAVASSE, Antoine: *Les lectionnaires romains de la messe au VIIe et au VIIIe siècle. Sources et dérivés I. Procédés de confection. II. Synoptique général. Tableaux complémentaires*. Éditions Universitaires, Fribourg Suisse 1993. (Spicilegii Friburgensis Subsidia 22)
- CHEVALIER, Ulysse: *Sacramentaire et martyrologe de l'Abbaye Saint-Remy. Martyrologe, calendrier, Ordinaires et Prosaire de la métropole de Reims (VIIIe–XIIIe siècles)*. Alphonse Picard, Libraire, Paris 1900. (Bibliothèque Liturgique 7) (Ordinarius servicii Remensis ecclesie; Ordo legendi et cantandi Remensis ecclesie)
- CORBIN, Solange: *Palaeographie der Musik I. 3. Die Neumen*. Arno Volk Verlag, Hans Gerig, Köln 1977.
- CROSNIER, Augustin Joseph (ed.): *Sacramentarium ad usum Æcclesie Nivernensis*. Nevers 1873¹. (Publications de la Société Nivernaise 8). Gregg International Publishers, Farnborough 1969².
- CZAGÁNY Zsuzsa: „Magyar-normann zenei kapcsolatok a középkorban II.”, in Kiss Gábor (ed.): *Zenetudományi Dolgozatok*. Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézet, Budapest 2010. 11–22.
- CZAGÁNY Zsuzsa: „Magyar-normann zenei kapcsolatok a középkorban?”, *Zenetudományi Dolgozatok* XII (1990/1991) 9–21.
- CSAPODI Csaba — CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–II: Fönmaradt kötetek. III: Adatok elveszett kötetekről*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988, 1993, 1994. (Az MTA Könyvtárának Közleményei 23, 31, 33)
- DANKÓ József (ed.): *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae*. Franklin, Budapest 1893.
- DARVASY Mihály SchP: „Középkori Stella-játék”, *Magyar Kórus* XII (1942) 856–857.
- DEMOVIĆ, Miho: „Spomenici glazbene kulture u Hrvatskoj od. 10. do 12. stoljeća [A zenei kultúra emlékei Horvátországban a X-től a XII. századig]”, in *Muzičke Večeri u Donatu. Zbornik radova*. Zagreb—Zadar 1983. 55–91.
- DÉRI Balázs (ed.): *Missale Strigoniense 1484*. Argumentum Kiadó, Budapest 2008. (Monumenta Ritualia Hungarica 1)
- DESHUSSES, Jean — DARRAGON, Benoît: *Concordances et tableaux pour l'étude des grands Sacramentaires I–III/1–3*. Éditions Universitaires, Fribourg 1982–1983 (Spicilegii Friburgensis Subsidia 9–14)
- DESHUSSES, Jean (ed.): *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits I–III*. Éditions Universitaires, Fribourg 1971–1982. (Spicilegium Friburgense 16, 24, 28)
- DEWICK, Edward Samuel (ed.): *The Metz Pontifical. A Manuscript Written for Reinhold von Bar, Bishop of Metz (1302–1316) and Now Belonging to Sir Thomas Brooke, Bart., F.S.A*. Nichols, London 1902.
- DOBLE, Gibert Hunter (ed.): *Pontificale Lanelatense (Bibliothèque de la ville de Rouen A. 27. Cat. 368). A Pontifical Formerly in Use at St. Germans, Cornwall*. London 1937. (Henry Bradshaw Society 74)
- DOBSZAY László — PRÓSZÉRY Gábor (ed.): *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europæ. A Preliminary Report*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1988.
- DOBSZAY László — SZENDREI Janka (ed.): *Monumenta Monodica Medii Ævi V. 1–3. Antiphonen*. Bärenreiter, Kassel—Basel—London—New York—Praha 1999.
- DOBSZAY László (ed.): *Liber Ordinarius Agriensis (1509)*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 2000. (Musicalia Danubiana Subsidia 1)
- DOBSZAY László: „A középkori magyar liturgia István-kori elemei?”, in GLATZ Ferenc — KARDOS József (ed.): *Szent István és kora*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1988. 151–155.

- DOBSZAY László: „Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája”, *Zenatudományi Dolgozatok* VI (1984) 7–12.
- DOBSZAY László: *Az esztergomi rítus*. Új Ember, Budapest 2004.
- DUMAS, Antoine OSB (ed.): *Liber sacramentorum Gellonensis* I–II. Brepols, Turnhout 1981. (Corpus Christianorum Series Latina 159–159A)
- DYKMANS, Marc SI: *Le Pontifical Romain révisé au XV siècle*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1985. (Studi e Testi 311)
- ERDÉLYI László (ed.): *A Pannonhalmi Szent-Benedek rend története*. Stephanæum, Budapest 1916.
- FALVY Zoltán — MEZEY László (ed.): *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963. (Monumenta Hungariæ Musica 1)
- FANCEV, Franjo: „Liturgijsko-obredne igre u zagrebačkoj stolnoj crkvi [Liturgikus-szertartási játékok a zágrábi székesegyházban]”, *Narodna Starina* I (1925) 1–16.
- FANCEV, Franjo: „O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj [A Száva menti Horvátország legrégebbi istentiszteletéről]”, in *Zbornik Kralja Tomislava*. Zagreb 1925. 521–533.
- FARKAS Csaba: „Magyar követek Szicíliában. Könyves Kálmán szicíliai házassága és Roger gróf dinasztikus politikája”, in UŐ — LADOS Tamás — RIBI András — UHRIN Dorottya (ed.): *Magister Historie II. Válogatott tanulmányok a 2014-ben és 2015-ben megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásaiból*. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest 2016.
- FEKETE Csaba: *Nagyszombati Agendarius. Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból 1583, 1596*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2011. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 11)
- FINGERNAGEL, Andreas — GASTGEBER, Christian (ed.) *The Most Beautiful Bibles*. Österreichische Nationalbibliothek—Taschen, Köln 2008.
- FÖLDEVÁRY Miklós István (ed.): *Ordinarius Strigoniensis. Impresum pluries Nurebergæ, Venetiis et Lugduni annis Domini 1493–1520 (RMK III Suppl. I 5031, RMK III 35, 134, 165, 166, 238)*. Argumentum Kiadó, Budapest 2009.
- FÖLDEVÁRY Miklós István: „A « magyar » hamvázoszerda változatai és eredete”, *Magyar Egyházzene* XXIII (2015/2016) 127–144.
- FÖLDEVÁRY Miklós István: „« Ligatis natibus ». Egy romlatlan szöveghely tanulságai”, *Magyar Egyházzene* XII (2004/2005) 387–408.
- FÖLDEVÁRY Miklós István: „A Hartvik-agenda és a Német-római pontifikále”, in Kovács Andrea (ed.): *Hagyomány és megújulás a liturgiában és zenéjében. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke újraindításának 20. évfordulóján tartott szimpózium előadásai. Budapest, 2010. szeptember 8–10*. Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, Budapest 2012. 147–158.
- FÖLDEVÁRY Miklós István: „A Hartvik-agenda kiközösítési és visszafogadási rítusainak szerkezete és eredete”, in DÉRI Balázs és mások (ed.): *Conversio. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai*. Argumentum Kiadó, Budapest 2012. (AGION Könyvek 1) 529–542.
- FÖLDEVÁRY Miklós István: „A liturgiamaғыаразат nyomai a XIV. század előtti Magyarországon. A Praykódex *Micrologus*-a és annak környezete”, in DÉRI Balázs (ed.): *Oratoris officium. Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*. L’Harmattan — ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Budapest 2008. 87–98.
- FÖLDEVÁRY Miklós István: „A római rítus változatainak kutatása III. Virágvasárnap a középkori Magyarországon”, *Magyar Egyházzene* XX (2012/2013) 235–258.
- FÖLDEVÁRY Miklós István: „A zsinattartás rendje a Hartvik-agendában”, *Magyar Egyházzene* XIX (2011/2012) 3–32.

- FÖLDEVÁRY Miklós István: „Egy hiányzó láncszem. Az MR 124-es zágrábi pontifikále”, *Magyar Egyházzene* XIX (2011/2012) 383–416.
- FÖLDEVÁRY Miklós István: „Középkori pontifikalék Magyarországon”, *Magyar Könyvszemle* CXXVI (2010/2) 242–247.
- FÖLDEVÁRY Miklós István: „Liturgikus könyvek”, in *Ars Sacra. A liturgikus művészet kézikönyve*. Szent István Társulat, Budapest (előkészületben)
- FÖLDEVÁRY Miklós István: „Régiók, történelem és önazonosság a középkori Európában. A liturgiátörténet tanúsága”, in SZÉCHENYI Ágnes — BUZINKAY Géza (ed.): *(Magyar) Nemzet és Európa. Tanulmányok a 70 éves Martin József tiszteletére*. Líceum Kiadó, Eger 2014. 91–105.
- FÖLDEVÁRY Miklós István: „The Variants of the Roman Rite. Their Legitimacy and Revival”, *Usus Antiquior* III/2 (2012) 121–129. Magyarul: „A római rítus változatai. Törvényességük és újjáéledésük”, in Uő — TALMÁCSI József (ed.): *XVI. Benedek pápa és a Szent Liturgia. Nemzetközi konferencia, Budapest, 2008. augusztus 21–24.* Szent István Társulat, Budapest 2011. 109–119.
- FÖLDEVÁRY Miklós István: „Unknown Fragments of Ordines in Medieval Hungary and Related Central European Churches”, in LECLANT, Jean — VAUCHEZ, André — HUREL, Daniel-Odon (ed.): *Dom Jean Mabillon figure majeure de l'Europe des lettres. Actes des deux colloques du tricentenaire de la mort de dom Mabillon. Abbaye de Solesmes, 18–19 mai 2007. Palais de l'Institut, Paris, 7–8 décembre 2007.* Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris 2010. 671–683. Magyarul: „Ismeretlen ordótöredékek a középkori Magyarországon és a környező közép-európai egyházakban”, *Magyar Könyvszemle* CXXVI (2010/3) 366–375.
- FÖLDEVÁRY Miklós István: „Vízkereszt vízszentelés a görögök szokása szerint”, *Magyar Egyházzene* XXIII (2015/2016) 3–28. = in MENYHÁRT Krisztina — DUDÁS Mária (ed.): *Magyarország és a keleti kereszténység. Templomok, kultuszok, nyelvmélekek. Tanulmánykötet a Bolgár Ortodox Egyházközösség alapításának 100. évfordulója alkalmából.* Bolgár Kulturális Fórum, Budapest 2016. 34–59. Angolul: „The Blessing of Waters on the Eve of Epiphany according to a Greek Tradition”, *Archiv für Liturgiewissenschaft* (előkészületben)
- FÖLDEVÁRY Miklós István: *A római rítus változatainak kutatása. Módszertani vázlat és esettanulmány.* <http://class-phil.elte.hu/sites/default/files/profilok/foeldvarymiklosistvan/>
- FÖLDEVÁRY Miklós István: *Az Esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon.* Argumentum—ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest 2014.
- FÖLDEVÁRY Miklós István: *Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei.* PhD disszertáció, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktoriskola, Ókortudományi Program 2008. = http://latin.elte.hu/munkatarsak/FM_files/disszertacio.shtml
- FRAKNÓI Vilmos: *Iffabb Vitéz János pontificaléja a vatikáni könyvtárban.* Typi Vaticani, Roma 1903.
- GÁBRIEL Asztrik OPræm: „Egy XIV. századi magyar pontificale Párizsban”, *Theologia* VI (1939) 174–177.
- GAMBER, Klaus (ed.): *Codices liturgici Latini antiquiores. Editio secunda aucta.* Universitätsverlag, Freiburg Schweiz 1968. (Spicilegii Friburgensis Subsidia 1)
- GAMS, Pius Bonifacius OSB: *Series episcoporum Ecclesie catholice a beato Petro Apostolo.* Georg Joseph Manz, Regensburg 1873.
- GECSÉNYI Lajos: „Győr középkori helyrajzáról (Adatok és kérdőjelek)”, *Győri Tanulmányok* V (1983) 29–44.
- GOULLET, Monique — LOBRICHON, Guy — PALAZZO, Éric (ed.): *Le pontifical de la curie romaine au XIIIe siècle.* Les Éditions du Cerf, Paris 2004.
- GREENWELL, William: *The Pontifical of Egbert, Archbishop of York, A. D. 732–766.* Durham—London—Edinburgh 1853. (Publications of the Surtees Society 27)

- GROS I PUJOL, Miquel dels Sants (ed.): „El Pontifical de Vic (Vic, Arx. Cap., ms. 104(CV))”, *Miscel·lània litúrgica catalana* XII (2004) 101–238.
- GROS I PUJOL, Miquel dels Sants (ed.): „El Pontifical romà de Vic. Vic, Arx. Cap., ms. 103 (XCIII)”, *Miscel·lània litúrgica catalana* XV (2007) 187–272.
- GYÖRFFY György (ed.): *Diplomata Hungariæ antiquissima I. 1000–1131*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1992.
- GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987.
- GYÖRFFY György: *István király és műve*. Gondolat, Budapest 1977¹. Balassi, Budapest 2000².
- GYUG, Richard Francis (ed.): *Liturgy and Law in a Dalmatian City. The Bishop's Book of Kotor (Sankt-Peterburg, Bran, F. no. 200)*. Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto 2016. (Monumenta Liturgica Beneventana 7) (Recenzió: FÖLDVÁRY Miklós István, *H-Soz-Kult*, 25.01.2017)
- GYUG, Richard Francis (ed.): *Missale Ragusinum. The Missal of Dubrovnik (Oxford, Bodleian Library, Canon. Liturg. 342)*. Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto 1990. (Monumenta Liturgica Beneventana 1. Studies and Texts 103)
- HAMILTON, Sarah: *The Practice of Penance, 900–1050*. Boydell & Brewer, Suffolk—Rochester NY, 2001 (Studies in History)
- HANSSSENS, Ioannes Michael SI (ed.): *Amalarii Episcopi Opera Liturgica Omnia. II. Liber officialis*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1948. (Studi e Testi 139)
- HENDERSON, William George (ed.): *Liber pontificalis Chr. Bainbridge archiepiscopi Eboracensis*. Blackwood, Edinburgh 1875. (Surtees Society 61)
- HERMANN, Julius Hermann: *Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance*. Karl W. Hiersemann, Leipzig 1930.
- HITTORP, Melchior: *De divinis catholicæ Ecclesiæ officiis et mysteriis ...* Köln 1568¹, Roma 1591², Paris 1610³.
- HOLTZMANN, Robert (ed.): *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon. Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung*. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1935¹ München 1996². (Monumenta Germaniæ Historica. Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series 9)
- HORVÁTH Balázs — FÖLDVÁRY Miklós István: „Beyond the Gradual. An Analysis of the Recited Layers of Mass Propers and the Impact of Regensburg on the Early Hungarian Liturgy”, *Studia Musicologica* LVI (2015) 161–172.
- HORVÁTH István — H. KELEMEN Márta — TORMA István: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979. (Magyarország Régészeti Topográfiája 5)
- HORVÁTH Iván: *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2015.
- HOURLIER, Jaques: „Le domaine de la notation messine”, *Revue Grégorienne* XXX (1951) 96–113. 150–158.
- HUDOVSKÝ, Zoran: „Neumatski rukopis Agenda pontificalis MR 165 Metropolitanske knjižnice u Zagrebu [A zágrábi érseki könyvtár MR 165 Agenda pontificalis-ának neumas kézírata]”, *Arti Muses* II (1971) 17–30.
- JAFFÉ, Philip (ed.): *Regesta pontificum Romanorum ab condita Ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*. Veit et socius, Berlin 1851.
- JENEI Ferenc — KOPPÁNY Tibor: *Győr*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest 1964.
- JOANNES ROTOMAGENSIS ARCHIEPISCOPUS: *Liber de officiis ecclesiasticis*. [Auctor incertus]: *Officium stella*. Migne, Paris 1853. (PL 147) 27–62. 135–140.
- JÓZSA Attila: „Benedictio pontificalis sollempnis. Az ünnepélyes főpapi áldás”, *Magyar Egyházzene* XIX (2011/2012) 227–234.

- JUNGMANN, Josef Andreas SI: *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe I–II*. Herder, Wien 1948¹ 1952³. Verlag Nova & Vetera, Freiburg 1962⁵.
- KARÁCSONYI Béla — SZEGFŰ László (ed.): *Deliberatio Gerardi Moresanae ecclesiae episcopi supra hymnum trium puerorum. — Elmélkedés. Gellért, a marosi egyház püspöke a három fiú himnuszáról*. Scriptum Kiadó, Szeged 1999.
- KARDOS Tibor (ed.): „Koraközépkori magyarországi misztérium a betlehemi «Csillag-ról», *Diárium XI* (1941) 34–35.
- KARDOS Tibor (ed.): *Régi magyar drámai emlékek I*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1960.
- KARDOS Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1941; Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest 2006.
- KARSAI Géza OSB: *Középkori vízkereszti játékok. A győri «Tractus stellae» és rokonai*. Szent István Társulat, Budapest 1943. (Először megjelent: *Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola Évkönyve. Új folyam III* (1942/1943) (Recenzió: GÁBRIEL Asztrik OPræm, *Magyar Könyvszemle LXIX/4* [1945] 140–141.)
- KAY, Richard: „Pontificalia. A Global Checklist of Latin Manuscript Pontificals and Benedictionals”, *Antiphon XI/2* (2006) 192–202.
- KAY, Richard: *Pontificalia. A Repertory of Latin Manuscript Pontificals and Benedictionals*. University of Kansas Libraries, Lawrence KA 2007. ld. <http://kuscholarworks.ku.edu/dspace/handle/1808/4406>
- KING, Archdale Arthur: *Liturgies of the Primatial Sees*. Verlag Nova & Vetera, Bonn 2005.
- KING, Archdale Arthur: *Liturgies of the Religious Orders*. Verlag Nova & Vetera, Bonn 2005.
- KLANICZAY Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Balassi, Budapest 2000.
- KNIEWALD, Dragutin: „A «Hahóti kódex» (zágrábi MR 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából”, *Magyar Könyvszemle LXII* (1938) 99–112.
- KNIEWALD, Dragutin: „Esztergomi Benedictionale (XI. század)”, *Magyar Könyvszemle LXV* (1941) 213–231. (Ford. Kühár Flóris OSB)
- KNIEWALD, Dragutin: „Hartwick győri püspök Agenda Pontificalis-a”, *Magyar Könyvszemle LXV* (1941) 1–21. (Ford. Kühár Flóris OSB)
- KNIEWALD, Dragutin: „Officium et missa de Conceptione et Nativitate B. M. V. secundum consuetudinem veterem Zagrabiensem”, *Ephemerides Liturgicae LXXIII* (1959) 3–21.
- KNIEWALD, Dragutin: „Zagrebački liturgijski kodeksi XI.–XV. stoljeća. Codices liturgici manuscripti Zagrabienses a sæculo XI. usque ad finem sæculi XV.”, *Croatia Sacra XIX/10* (1940) 1–128.
- KNIEWALD, Dragutin: *Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa* [A zágrábi liturgikus kéziratok díszítése és hangjelzése]. Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb 1944.
- KOVÁCS Andrea: „A nagyszombati próféciákról”, *Magyar Egyházzene XVII* (2009/2010) 401–404.
- KOVÁCS Andrea: *Szekvenciák a középkori Magyarországon. Repertoár, tradíciók, dallamok*. Argumentum—Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, Budapest 2017. (Musica Sacra Hungarica 2)
- KOZACHEK, Thomas Davies: *The Repertory of Chants for Dedicating Churches in the Middle Ages. Music, Liturgy, and Ritual*. PhD disszertáció, Cambridge MA, Harvard University, Department of Music, 1995.
- KÖRMENDI Tamás: „A zágrábi püspökség alapítási éve”, in BAGI Dániel — FEDELES Tamás — KISS Gergely (ed.): „Köztes-Európa” vonzásában. *Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*. Kronosz, Pécs 2012. 329–341.
- KÖRMENDY Kinga: *Studentes extra regnum. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata 1183–1543*. Szent István társulat, Budapest 2007.
- KRISTÓ Gyula — ENGEL Pál — MAKK Ferenc (ed.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1994.

- LÉDERER Emma: *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I.* Tankönyvkiadó, Budapest 1964.
- LEROQUAIS, Victor: *Les pontificaux. Manuscrits des bibliothèques publiques de France I–IV.* Protat Frères, Paris 1937.
- LIETZMANN, Hans (ed.): *Das Sacramentarium Gregorianum nach dem Aachener Urexemplar.* Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster Westfalen 1921. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 3)
- LŐVEI Pál: „Adatok Győr középkori topográfiájához”, in DÁVID Lajos (ed.): *Arrabona 26–30.* A Xántus János Múzeum és a Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Győr 1991. 5–22.
- LÜDTKE, Willy: „Bischöfliche Benediktionen aus Magdeburg und Braunschweig”, *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* V (1925) 97–122.
- MABILLON, Jean OSB: *Museum Italicum.* Paris 1724. II. 118–154. (Benedicti, Beati Petri Canonici, Liber politicus, ad Guidonem de Castello, tunc Cardinalem S. Marci, qui postmodum factus est Cælestinus II) = MABILLON, Jean OSB: *Musei Italici tomus II. complectens antiquos libros rituales sanctæ Romanæ ecclesiæ cum commentario prævio in Ordinem Romanum.* Paris 1689. (PL 78) 851–1406.
- MADAS Edit: „A legkorábbi fennmaradt magyarországi prédikációk”, in ROZSONDAI Marianne (ed.): *Jubileumi csokor Csapodi Csaba tiszteletére. Tanulmányok.* Argumentum, Budapest 2002. 173–190.
- MADAS Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2002. 49–81. (Csokonai Könyvtár 25)
- MAGISTRETTI, Marco: *Pontificale in usum ecclesiæ Mediolanensis necnon Ordines Ambrosiani ex codicibus sæc. IX–XV. Milano 1897.* (Monumenta Veteris Liturgiæ Ambrosianæ 1) 1–92.
- MAI, Angelo: *Nova patrum bibliotheca tomus primus continens s. Augustini novos ex codicibus Vaticanis sermones.* Typis Sacri Consilii Propagando Christiano Nomini, Roma 1852.
- MAKK Ferenc — THOROCZKAY Gábor (ed.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről.* Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 2006. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22)
- MALATERRA, Gaufridus: *De acquisitione regni Siciliae per Robertum Guiscardum et fratres.* Migne, Paris 1853 (PL 149) 1093–1209.
- MARKOV, Antun: „Katalog Metropolitanskih Riedkosti” [Érseki ritkaságok katalógusa], in *Dissertationes et monumenta historiam culturæ gentis Croaticæ illustrantia* I/1. Hrvatski Izdavački Bibliografski Zavod, Zagreb 1945. I. 505–508.
- MARTÈNE, Edmond OSB: *De antiquis ecclesiæ ritibus* Rouen 1700–1702¹. Antwerpen 1764². (Facsimile: *De antiquis Ecclesiæ ritibus libri I–IV.* Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1967–1969.
- MARTIMORT, Aimé-Georges: *La documentation liturgique de Dom Edmond Martène. Étude codicologique.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano 1978. (Studi e Testi 279)
- MARTINI, Aldo: *Il cosidetto Pontificale di Poitiers.* Roma 1979. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 14)
- MÉNARD, Nicolas-Hugues: *Notæ et observationes in librum sacramentorum Sancti Gregorii papæ I.* Bechet, Paris 1641¹. Migne, Paris 1849². (PL 78) 330 D.
- METZGER, Max Josef (ed.): *Zwei karolingische Pontifikalien vom Oberrhein.* Freiburg im Breisgau 1914. (Freiburger Theologische Studien 17)
- MEZEY László: „A Pray-kódex keletkezése”, *Magyar Könyvszemle* LXXXVII (1971) 109–123.
- MEZEY László: „Adalékok a középkori dráma történetéhez. Két liturgikus ludus”, *Filológiai Közöny* IV (1958) 103–106.
- MEZEY László: „Egy ismeretlen középkori drámai emlékünök és európai rokonai”, *Filológiai Közöny* I (1955) 59–63.

- MEZEY László: *Probleme der Entstehungsgeschichte des Pray-Kodex*, in DEZSÉNYI-SZEMZŐ P. (ed.): *Armarium. Studia ex historia scripturæ, librorum et ephemeridum*. Budapest 1976. 23–40.
- MOELLER, Edmond (Eugène) OSB (ed.): *Corpus benedictionum pontificalium*. Brepols, Turnhout 1971–1979. (Corpus Christianorum Series Latina 162 A–C)
- MOHLBERG, Cunibert OSB — EIZENHÖFER, Leo OSB — SIFFRIN, Petrus OSB (ed.): *Liber sacramentorum Romanæ ecclesiæ ordinis anni circuli (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56) (Sacramentarium Gelasianum)*. Casa Editrice Herder, Roma 1960. (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4)
- MOHLBERG, Kunibert — BAUMSTARK, Anton (ed.): *Die älteste erreichbare Gestalt des Liber sacramentorum anni circuli der römischen Kirche (Cod. Pad. D 47, fol. 11^r–100^r)*. Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster Westfalen 1927. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 11–12)
- MOHLBERG, Kunibert (ed.): *Das fränkische Sacramentarium Gelasianum in alamannischer Überlieferung (Codex Sangallensis 348)*. Münster in Westfalen 1918. (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 1/2)
- MORANDI, Nausica: „The Hungarian *Officium stelle* within a European Network of Epiphany Dramas”, in IMS Study Group Cantus Planus, Dobogókő, Hungary, 25 August 2009. 835–848.
- MORANDI, Nausica: *L'Officium Stelle. Studio delle fonti liturgico musicali*. PhD disszertáció, Padova, Università degli Studi di Padova, Dipartimento di Storia delle arti visive e della musica 2011.
- MORANDI, Nausica: *Officium stelle. Studio comparativo e trascrizione dei testimoni liturgico-musicali*. Edizioni del Galluzzo e Fondazione Ezio Franceschini, Firenze 2016. (La Tradizione Musicale 17. Studi e testi 9)
- MORIN, Germain OSB: „Manuscripts liturgiques hongrois des XIe et XIIe siècles”, Münster, *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* VI (1926) 54–67.
- MURATORI, Lodovico Antonio (ed.): *Rerum Italicarum Scriptores V*. Societas Palatina in Regia Curia, Milano 1724.
- MURATORI, Lodovico Antonio: *Liturgia Romana vetus ...* Venezia 1748.
- NASS, Klaus (ed.): *Die Reichschronik des Annalista Saxo*. Hahn, Hannover 2006. (Monumenta Germaniæ Historica. Scriptores 37)
- NÉNYEI Sára — FÖLDVÁRY Miklós István — CSONKA Szabina Babett — SZOLIVA Gábor OFM (ed.): *Breviarium Strigoniense. Proprium de Tempore Adventus–Quadragesimæ (Editio ad experimentum)*. Argumentum—ELTE BTK Latin Tanszék, Budapest 2016–2017. (Monumenta Ritualia Hungarica, Series Practica IV/a–d) (további kötetek előkészületben)
- OBERTYŃSKI, Zdzisław (ed.): *The Cracow Pontifical (Pontificale Cracoviense Sæculi XI) Cracow, Jagellonian Library, MS. 2057*. C. Nicholls & Company Ltd., The Philips Park Press, Manchester 1977. (Henry Bradshaw Society 100)
- PALAZZO, Éric: *Histoire des livres liturgiques. Le Moyen Age. Des origines au XIIIe siècle*. Beauchesne, Paris 1993.
- PARKES, Henry: „Questioning the Authority of Vogel and Elze's *Pontifical romano-germanique*”, in GITTO, Helen — HAMILTON, Sarah: *Understanding Medieval Liturgy. Essays in Interpretation*. Ashgate, Farnham—Burlington VT 2016.
- PARKES, Henry: *The Making of Liturgy in the Ottonian Church. Books, Music and Ritual in Mainz, 950–1050*. Yale University—Cambridge University Press, Cambridge 2015.
- PAULER Gyula: „Ki volt Hartvic püspök?”, *Századok* XVII (1883) 803–804.
- PERTZ, Georg Heinrich (ed.): *Annales, chronica et historiae avi Saxonici*. Hahn, Hannover 1839¹ 1986² (Monumenta Germaniæ Historica. Scriptores 3)
- PERTZ, Georg Heinrich (ed.): *Chronica et annales avi Salici*. Hahn, Hannover 1844¹ 1980² (Monumenta Germaniæ Historica. Scriptores 6)
- PEAFF, Richard William: *The Liturgy in Medieval England. A History*. Cambridge University Press, 2010.

- PODLEŚ, Antoni (ed.): *Pontyfikat Płocki z XII wieku* (Bayerische Staatsbibl. München CLM 28928, *Bibl. Seminarium Duchownego Płock Mspt.* 29). *Studium liturgiczno-źródłoznawcze. Edycja tekstu*. [XII. századi płocki pontifikále. Liturgiátörténeti tanulmány és szövegkiadás] Płockie Wydawn. Diecezjalne, Płock 1986.
- POQUET, Alexandre (ed.): *Rituale seu mandatum insignis ecclesie Suessionensis tempore episcopi Nivelonis exaratum ...* Historica Archæologica ac Scientifica Suessionensis Societas, Soissons—Didron, Paris 1856.
- RADBERTUS, Pascasius: *De corpore et sanguine Domini*. Migne, Paris 1852. (PL 120) 1255–1350. = PAULUS, Beadae OSB (ed.), Brepols, Turnhout 1969. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 16). (magyarul: RADBERTUS, Paschasius — RATRAMNUS: *Az Úr Testéről és Vérééről*. Budapest 2001. [Ford. Rokay Zoltán] 11–177.)
- RADÓ Polikárp OSB: „A magyar középkor kótás kéziratái. Latin egyházi kéziratok jegyzéke”, *Magyar Zenei Szemle* I (1941) 93–101.
- RADÓ Polikárp OSB: „A magyar liturgia eredete a XI. században”, *Vigilia* XXII (1957) 391–399.
- RADÓ Polikárp OSB: „De originibus liturgiæ Romanæ in Hungaria sæculi XI.”, *Ephemerides Liturgica* XI (1959) 299–309.
- RADÓ Polikárp OSB: „Le plus ancien livre liturgique de Hongrie. Hazánk legrégebb liturgikus könyve, a Szelephényi-kódex”, *Magyar Könyvszemle* (1939) 352–412.
- RADÓ Polikárp OSB: „Magyarország legrégebb liturgikus könyve: a Szelephényi kódex”, *Szent István Akadémia Értesítője* XXIV (1939) 1–6.
- RADÓ Polikárp OSB: *Enchiridion liturgicum complectens theologiæ sacramentalis et dogmata et leges iuxta novum codicem rubricarum* I–II. Herder, Roma—Fribourg—Barcelona 1961.
- RADÓ Polikárp OSB: *Index codicum manu scriptorum liturgicorum regni Hungariæ*. Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára (Stephanum nyomda), Budapest 1941.
- RADÓ Polikárp OSB: *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariæ*. Budapest 1947. (Az Orsz. Széchényi Könyvtár Kiadványai 26)
- RADÓ Polikárp OSB: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariæ et limitropharum regionum*. Budapest 1973.
- RAJECZKY Benjamin OCist (ed.): *Magyarország zenetörténete I. Középkor*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988.
- RASMUSSEN, Niels Krogh — HAVERALS, Marcel: *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l'évêque*. Leuven 1998. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 49)
- ROZSONDAI Marianne: „IX–35. Pontificale”, in MIKÓ Árpád — TAKÁCS Imre (ed.): *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 1994. 459–460.
- SAINT-ROCH, Patrik (ed.): *Liber sacramentorum Engolismensis, (MS.B.N.Lat. 816) Le sacramentaire Gélasien d'Angoulême*. (Corpus Christianorum. Series Latina 159/C) Brepols, Turnhout 1987.
- SAKAČ, Stjepan Krizin SI: „Krapina, Kijev, Ararat (krapinska, kijevska i armenska priča o trojici braće i jednoj sestri) [krapinai, kijevi és örmény mese a három fivérről és az egy nővérről]”, *Život* XXI (1940) 129–149.
- ŠAŠKO, Ivan (ed.): *Zagrebački pontifikal MR 124 (Metropolitanska knjižnica u Zagrebu, MR 124). Diplomatičko izdanje rukopisa i prikaz liturgijskoga ozračja*. Societas historica archi-episcopatus Zagrabensis — Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije ›Tkalčić, Zagreb 2005. Monumenta liturgica ecclesie Zagrabensis — Bogoslužni spomenici Zagrebačke crkve 1)
- SCHMITTH Miklós SI: *Archi-Episcopi Strigonienses*. Typis Academicis Societatis Iesu, Nagyszombat/Trnava 1752¹ 1758².
- SCHNEIDER, Herbert: *Ordines de celebrando concilio. Die Konzilsordines des Früh- und Hochmittelalters*. Hahnsche Buchhandlung, Hannover 1996. (Monumenta Germaniæ Historica)

- SILAGI, Gabriel (ed.): *Gerardi Moresena ecclesiae seu Csanadiensis episcopi Deliberatio supra hymnum trium puerorum*. Brepols, Turnholt 1978. (Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis 49)
- SODI, Manlio — ARCAS, Juan Javier Flores (ed.): *Rituale Romanum. Editio princeps (1614)*. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2004. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 5)
- SODI, Manlio — TRIACCA, Achille Maria (ed.): *Breviarium Romanum. Editio princeps (1568)*. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 1999. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 3)
- SODI, Manlio — TRIACCA, Achille Maria (ed.): *Missale Romanum. Editio princeps (1570)*. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 1998. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 2)
- SODI, Manlio — TRIACCA, Achille Maria (ed.): *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595–1596)*. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 1997. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 1)
- SODI, Manlio — TONIOLO Alessandro (ed.): *Pontificale Romanum. Editio typica 1961–1962*. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2008.
- SOMOGYI Szilvia: „A Hartvik-agenda és a kánonjog”, in KÁDÁR Zsófia — MIKÓ Gábor — PÉTERFI Bence — VADAS András (ed.): *Micæ mediæuales. Tanulmányok a középkori Magyarországról és Európáról*. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest 2011. 119–129.
- SOPKO, Július — VALACH, Július (ed.): *Codex Nitriensis. Nitriansky kódex*. Matica slovenská, Martin/Túrócszentmárton 1987.
- ŠTEFANIĆ, Vjekoslav: *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije I–II*. [A Jugoszláv Akadémia glagolita kéziratái] Zagreb 1969–1970.
- STOTZ, Peter: *Handbuch der lateinischen Sprache des Mittelalters I–IV*. Verlag C. H. Beck, München 1998–2002.
- STRÖMBERG, Bengt: *Den pontifikala liturgin i Lund och Roskilde under medeltiden. En liturgihistorisk studie jämte edition av Pontificale Lundense enligt handskriften C 441 i Uppsala Universitetsbibliotek och Pontificale Roskildense enligt medeltidshandskrift nr 43 i Lunds*. CWK Gleerup, Lund 1955. (Studia Theologica Lundensia 9–10)
- SZASZOVSZKY Ágnes: *A Veszprémi pontifikale templomszentelési ordója*. DLA disszertáció, Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Egyházzenei Doktori Iskola 2014.
- SZENDREI Janka — RICHARD RIBARIČ (ed.): *Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio*. Budapest 1982. (Musicalia Danubiana 1)
- SZENDREI Janka (ed.): *Breviarium Notatum Strigoniense sæculi XIII*. Budapest 1998. (Musicalia Danubiana 17)
- SZENDREI Janka: „«Lætabitur deserta». Itáliai repertoárdarabok a közép-európai gregoriánumban”, *Magyar Egyházzene* IX (2001/2002) 193–204.
- SZENDREI Janka: „A Veszprémi Pontificale mint zenetörténeti forrás”, in V. FODOR Zsuzsa (ed.): *Tudomány és művészet Veszprémben a 13–15. században*. Veszprém 1997. 29–41.
- SZENDREI Janka: *A „mos patriæ” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Balassi, Budapest 2005.
- SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1981. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1) (Recenzió: HUGLO, Michel, *Scriptorium* XXXV 90*-91*.)
- SZENDREI Janka: *Középkori hangjegyvírások Magyarországon. A magyar notáció története — Német neumaírások Magyarországon*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 1983. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 4) (Recenzió: HUGLO, Michel, *Scriptorium* XXXV 90*-91*.)
- SZENTPÉTERY Imre (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianæ gestarum II*. Magyar Tudományos Akadémia — Magyar Történeti Társaság, Budapest 1938¹. Nap, Budapest 1999². (Függelék és utószó: SZOVÁK Kornél — VESZPRÉMY László: „Pótlás”. 683skk.)
- SZIGETI Kilián OSB: „A magyarországi római szertartású liturgia vázlatos története”, in VÁRNAGY Antal: *Liturgika*. Lämpás, Abaliget 1999. (először 1975-ben jelent meg jegyzetként)

- SZIGETI Kilián OSB: „Denkmäler des gregorianischen Chorals aus dem ungarischen Mittelalter”, *Studia Musicologica* IV (1963) 133. 135. 150.
- SZIGETI Kilián OSB: „Mesko veszprémi püspök (1334–44) Pontificaléja”, *Magyar Könyvszemle* LXXXVIII (1972) 5–14.
- TAKAYAMA Hiroshi: *The Administration of the Norman Kingdom of Sicily*. E. J. Brill, Leiden—Boston 1993. (The Medieval Mediterranean 3)
- TELLER Frigyes: „Monumenti di musica sacra nell’ Ungheria medievale”, *Corvina* LXV (1942)
- TELLER Frigyes: *Magyarország középkori hangjelzett kódexei*. Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, Budapest 1944. 31.
- THOROCZKAY Gábor: „A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig”, *Fons* XIX (2012) 409–433.
- THOROCZKAY Gábor: „A kalocsai érsekség első évszázadáról”, in Uő: *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok*. L’Harmattan—ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest 2009. (TDI Könyvek 9) 51–65.
- THOROCZKAY Gábor: „Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez”, in PITI Ferenc — SZABADOS György: „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 2000. 569–591.
- TKALČIĆ, Ivan Krstitelj: „Dva inventara prvostolne crkve zagrebačke iz XIV. i XV. vieka” [A zágrábi káptalan két leltára a XIV. és a XV. századból], in *Starine na sviet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti XIII*. Zagreb 1881.
- TÓTH Sándor: *Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 2010.
- TÖRÖK József: „11–12. századi liturgikus kódexeink tipológiája”, in SZELESTEI N. László (ed.): *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Az Országos Széchényi Könyvtárban 1986. február 13–14-én rendezett konferencia előadásai*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 1989. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai. Új Sorozat 3) 63–76. 70–71.
- TÖRÖK József: „Az Esztergomi Benedictionale”, in BEKE Margit (ed.): *Kezds és újakezds*. Márton Áron Kiadó, Budapest 1993. (Prímási Levéltár Kiadványai. Strigonium Antiquum 2) 69–71.
- TÖRÖK József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600)*. Római Katolikus Hittudományi Akadémia, Budapest 1977.
- TÖRÖK József: *A tizenegyedik század magyar egyháztörténete*. Mikes Kiadó, Budapest 2002.
- TURNER, Derek Howard: *The Claudius Pontificals (From Cotton Ms. Claudius A.iii in the British Museum)*. Chichester 1971. (Henry Bradshaw Society 97)
- UHRIN Dorottya: „Antiochiai Szent Margit legkorábbi magyarországi kultusza. Álmos herceg egyházalapításai és a Szent Margit-szakramentárium”, *Magyar Könyvszemle* CXXXIII (2017) 13–31.
- UNTERKIRCHER, Franz (ed.): *Das Kollektar-Pontifikale des Bischofs Baturich von Regensburg (817–848). Mit einer liturgiegeschichtlichen Untersuchung von Klaus Gamber*. Fribourg 1962. (Spicilegium Friburgense 8)
- VALJAVEC, Fritz: *Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns I*. M. Schick, München 1940.
- VARGA Benjámin (ed.): *Obsequiale Strigoniense 1490–1560*. Argumentum—ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest 2016. (Műhelytanulmányok 2)
- VARJÚ Elemér (ed.): *Legende sancti regis Stephani. Szent István király legendái a legrégebb kézirat alapján az Ernst-kodex hasonmásával*. Singer & Wolfner, Budapest 1928.
- VESZPRÉMY László: „A 12. századi magyar kódexírás alakulása”, *Századok* CXXXII (1998) 222–230.
- VOGEL, Cyrille — ELZE, Reinhard (ed.): *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle I–III*. Città del Vaticano 1963, 1972. (Studi e Testi 226–227, 269)

- VOGEL, Cyrille: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen.* Pastoral Press, Portland—Oregon 1986.
- WARNER, George Frederic — WILSON, Henry Austin (ed.): *The Benedictional of St Aethelwood, Bishop of Winchester (A. D. 963–984).* Oxford 1910. (Publications of the Roxburghe Club 156)
- WILSON, Henry Austin (ed.): *The Benedictional of Archbishop Robert.* London 1903. (Henry Bradshaw Society 24)
- WILSON, Henry Austin (ed.): *The Gelasian Sacramentary. Liber sacramentorum romanæ ecclesiæ (Vat. Reg. 316).* Oxford 1894.
- WILSON, Henry Austin (ed.): *The Pontifical of Magdalen College. With an Appendix of Extracts from Other English Mss. of the Twelfth Century.* Harrison and Sons, London 1910. (Henry Bradshaw Society 39)
- WOOLEY, Reginald Maxwell: *The Canterbury Benedictional.* London 1951. (Henry Bradshaw Society 51)
- WORDSWORTH, Christopher (ed.): *The Pontifical Offices Used by David de Bernham, Bishop of S. Andrews.* Pitsligo Press, Edinburgh—James Parker, Oxford and London 1885.
- YOUNG, Karl: *The Drama of the Medieval Church I–II.* Clarendon Press, Oxford 1933.
- ZOLNAY László: *A középkori Esztergom.* Gondolat, Budapest 1983.

A kiadás munkapéldánya | http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/Publikációk/FM1/PONTIFCALE_CHARTVIRGI.pdf
A második kötet elkészült fejezetei | http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/Publikációk/FM1/Egy_úzus_születése_2.pdf
A digitális forrásgyűjtemény | <http://usuarium.elte.hu>
A szerző korábbi írásai | <http://class-phil.elte.hu/latin/munkatarsak/foldvaymiklosistvan>

Nyomta és kötötte
a Robinco Kft. digitális nyomdája,
1088 Budapest, Múzeum utca 7.
Nyomdavezető: Gembela Zsolt
<http://srv.robinco.hu/oldalaink/nyomda.html>